

ZESZYTY NAUKOWE

**Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie**

**EKONOMIKA
i ORGANIZACJA
GOSPODARKI
ŻYWNOŚCIOWEJ**

NR 38 (2000)

ZESZYTY NAUKOWE
Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie

EKONOMIKA
i ORGANIZACJA
GOSPODARKI
ZYWNOŚCIOWEJ

NR 38 (2000)

Wydawnictwo SGGW
Warszawa 2000

KOMITET REDAKCYJNY

Zbigniew Adamowski, Wojciech Ciechomski, Janusz Lewandowski, Teresa Pałaszewska-Reindl, Henryk Runowski, Janina Sawicka, Maria Zajączkowska – redaktor naczelny,
Hanna Banasiuk, Ewa Mossakowska – sekretarze Komitetu Redakcyjnego

RECENZENCI

Eugeniusz Pudełkiewicz, Izabella Sikorska-Wolak, Stanisław Stańko

Wydanie publikacji dofinansowane przez Komitet Badań Naukowych

Tłumaczenie – Aldona Zawojcka

Redaktor – Jan Kuryjow

Redaktor techniczny – Krystyna Piotrowska

Korekta – Jadwiga Rydzewska

ISBN 83-7244-116-2

Spis treści

Janina Sawicka, Renata Calak

Reforma administracji jako podstawa prowadzenia polityki regionalnej oraz element dostosowania organizacji terytorialnej Polski do standardów Unii Europejskiej 5

Andrzej Piotr Wiatrak

Środowiskowe uwarunkowania rozwoju agroturystyki 23

Aldona Zawojska, Tomasz Siudek

Finansowe i pozafinansowe formy wspierania ochrony środowiska 33

Jan Hybel

Przemiany w handlu zagranicznym Polski produktami zbożowymi i zwierzęcymi w latach 1992–1998 57

Wacław Szymanowski, Grzegorz Karasiewicz

Kierunki modernizacji systemu dystrybucji produktów zbożowych w Polsce 65

Agnieszka Borowska, Maria Zajączkowska

Przemiany w spożyciu żywności w wybranych krajach CEFTA 81

Wacław Laskowski

Spożycie żywności w rodzinach polskich w świetle wyników badań budżetów gospodarstw domowych i zaleceń żywieniowych 95

Zdzisław Jakubowski

Znaczenie używek w gospodarce krajów rozwijających się 113

Tomasz Klusek

Produkcyjno-ekonomiczne zróżnicowanie gospodarstw o różnych kierunkach zmian obszarowych 125

Sprawozdania i informacje z kongresów, konferencji, seminariów

Agnieszka Borowska, Małgorzata Kosicka

Informacja z konferencji naukowej „Polskie gospodarstwa domowe w procesie integracji z Unią Europejską” 139

Marzena Długokęcka

Informacja o konferencji naukowej „Aktywizacja zawodowa kobiet wiejskich poprzez rozwój drobnej przedsiębiorczości” 143

Agnieszka Werenowska

Informacja o konferencji naukowej „Potrzeby oświatowo-doradcze rolników w okresie przemian społeczno-gospodarczych” 147

Barbara Wiśniewska

Informacja o konferencji naukowej „Marketing w turystyce wiejskiej” 151

Agata Jaźwińska

Sprawozdanie z konferencji „Doradztwo rolnicze w stymulowaniu przemian zachodzących w polskim rolnictwie” 153

Janina Sawicka

Katedra Polityki Agrarnej i Marketingu SGGW

Renata Calak

Ministerstwo Gospodarki – Departament Rozwoju Regionalnego

Reforma administracji jako podstawa prowadzenia polityki regionalnej oraz element dostosowania organizacji terytorialnej Polski do standardów Unii Europejskiej

Założenia i cele reformy administracji publicznej w Polsce

Podstawowym celem zmian w organizacji terytorialnej kraju była potrzeba większego wykorzystania możliwości, jakie daje demokratyczne państwo obywatelskie funkcjonujące w warunkach gospodarki rynkowej. Wynegocjowane w roku 1991 stowarzyszenie Polski ze Wspólnotami Europejskimi oraz przewidywane osiągnięcie członkostwa naszego kraju w tej organizacji po roku 2002 wymagało przybliżenia modelu terytorialnej organizacji państwa do rozwiązań ustrojowych Unii Europejskiej, a przede wszystkim utworzenia samorządów lokalnych.

W wyniku reformy samorządowej funkcjonowało już od początku lat dziewięćdziesiątych około 2500 gmin wiejskich, miejskich oraz miejsko-wiejskich. Dzięki decentralizacji systemu finansów publicznych miasta i gminy decydowały o sposobach wydatkowania ponad 20%, a w ostatnich latach nawet więcej niż 25% wydatków budżetowych Polski.

Reforma, która weszła w życie od pierwszego stycznia 1999 roku wprowadza dwa nowe szczeble samorządowe:

- powiatowy, na który składa się 308 jednostek ziemskich oraz 65 jednostek grodzkich (miast, powiatów ziemskich i powiatów grodzkich) (ustawa z dnia 5 czerwca 1998 roku „O samorządzie powiatowym” – DzU Nr 91, poz. 578);

- wojewódzki, składający się z 16 nowych, dużych województw w miejsce dotychczas istniejących 49 (ustawa z dnia 5 czerwca 1998 roku „O samorządzie wojewódzkim” – DzU Nr 91, poz. 576).

Celem tej reformy jest stworzenie w Polsce nowoczesnego modelu polityki rozwoju regionalnego zgodnego z rozwiązaniami Unii Europejskiej. W rozwiniętych krajach gospodarki rynkowej polityka ta prowadzona jest w dwu wymiarach, jako polityka międzyregionalna (interregionalna) i polityka wewnątrzregionalna (intraregionalna). Dotychczas brak było możliwości prowadzenia w Polsce polityki regionalnej na poziomie dużych regionów, których funkcje obecnie będą spełniać nowe województwa.

Podstawowe założenia reformy administracyjnej były następujące:

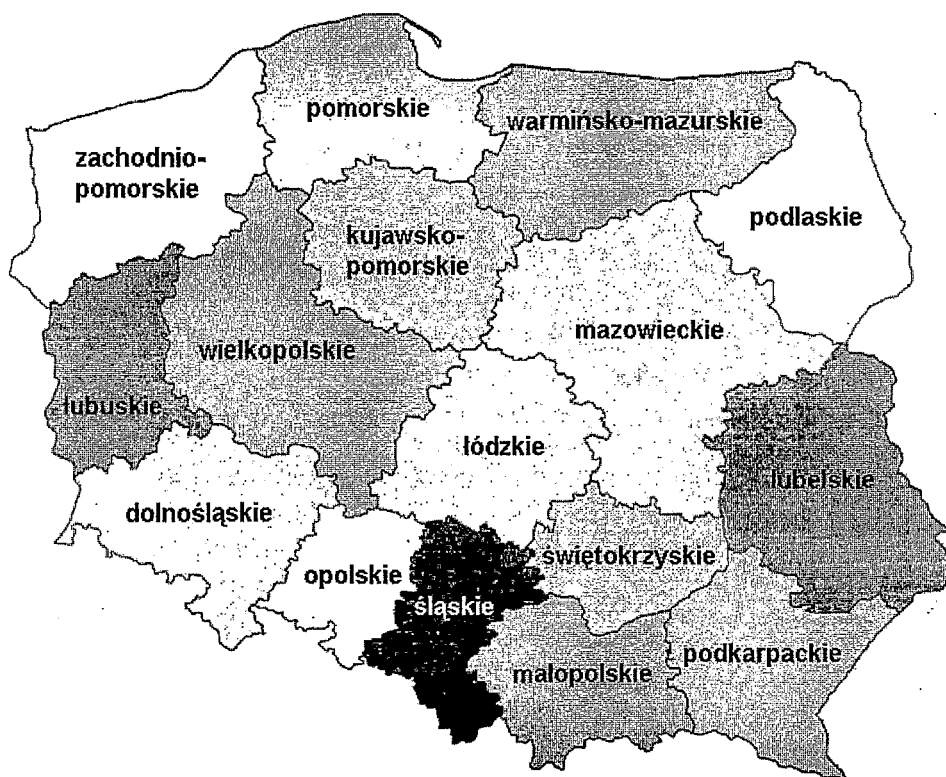
- utworzenie samorządów terytorialnych na poziomie regionalnym oraz umożliwienie mieszkańcom kraju spełniania istotnej roli w wybieralnych ciałach przedstawicielskich na trzech poziomach: wojewódzkim, powiatowym i gminnym. Oznaczało to przejście przez samorządy istotnej części odpowiedzialności za rozwój i funkcjonowanie kraju;
- wprowadzenie europejskiej zasady subsydiarności. Zasada ta polega na przejmowaniu przez samorząd wielu funkcji publicznych od władz państwowych oraz na przesuwaniu odpowiedzialności w ramach układu administracji rządowej z ministerstw na poziom terytorialnych reprezentantów rządu w terenie, którymi są wojewodowie (wyższe szczeble władzy nie powinny zajmować się sprawami, które lepiej mogą być rozwiązywane na szczeblach niższych);
- poprawa efektywności, która jest możliwa dzięki zredukowaniu kosztów funkcjonowania administracji publicznej oraz wzrost jej sprawności.

Główne cele reformy terytorialnej można ująć w cztery grupy:

- przeniesienie wielu zadań i kompetencji z centrum do poszczególnych szczebli samorządu terytorialnego, a pozostawienie tym samym rządowi rozwiązywania kwestii strategicznych oraz tworzenia prawa;
- stworzenie dużych województw będących podmiotami prawa publicznego, zdolnych do prowadzenia polityki regionalnej. W tym rozumieniu władze samorządowe województwa są gospodarzami na swoim terenie. Nadzorowane jednak są w zakresie zgodności z prawem i celami polityki społeczno-gospodarczej kraju przez przedstawiciela rządu w regionie, którym jest wojewoda;
- zmianę systemu finansów publicznych w kierunku większej samodzielności finansowej samorządowych jednostek terytorialnych;

- dostosowanie organizacji terytorialnej Polski do standardów Unii Europejskiej, co umożliwi w przyszłości wykorzystanie instrumentów prawnych i ekonomicznych służących w Unii rozwojowi regionalnemu.

W wyniku przeprowadzenia reformy administracyjnej od 1999 roku Polska jest podzielona terytorialnie na 16 województw, 373 powiaty oraz 2489 gmin. Gminy i powiaty są jednostkami lokalnego samorządu terytorialnego, województwa natomiast są regionami rządowo-samorządowymi. Między poszczególnymi województwami występuje dysproporcja pod względem wielkości zajmowanej powierzchni, liczby ludności oraz gęstości zaludnienia. Największym i najbardziej zaludnionym regionem jest województwo mazowieckie, najmniejszymi województwami są opolskie oraz lubuskie. Rozpiętość między największym a najmniejszym województwem, mierzona wielkością powierzchni, liczbą ludności oraz gęstością zaludnienia, wynosi odpowiednio – 4:1, 5:1 oraz 6:1. Znaczące różnice regionalne występują również w poziomie urbanizacji oraz w zakresie podstawowych źródeł utrzymania ludności.

Rysunek 1

Podział administracyjny Polski na 16 województw obowiązujący od 1 stycznia 1999 roku

W dniu 11 października 1998 roku zostały przeprowadzone pierwsze wybory do wszystkich rad (gmin, powiatów i województw). Pozwoliło to na powołanie organów przedstawicielskich dla tych trzech poziomów jednostek terytorialnych.

Nowe województwa są znacznie większe i silniejsze gospodarczo niż „stare”, liczą bowiem od około 1020 tys. do około 5065 tys. mieszkańców, a ich powierzchnia wynosi od 9412 do 35 597 km².

Za przygotowanie i realizację polityki rozwoju ekonomiczno-społecznego na poziomie regionalnym są odpowiedzialne sejmiki wojewódzkie.

Podstawowe funkcje nowych województw w dziedzinie rozwoju regionalnego są skoncentrowane w trzech obszarach:

- rozwoju ekonomicznego, włączając w to międzynarodowe kontakty ekonomiczne oraz promocję regionu, stymulowanie rozwoju środowiska biznesowego, tworzenie warunków sprzyjających konkurencyjności i innowacyjności województw;
- usług publicznych wyższego rzędu, takich jak: szkolnictwo wyższe, wyspecjalizowane usługi zdrowotne oraz ponadlokalna działalność kulturalna;
- zrównoważonego i stałego (*sustainable*) rozwoju, w tym szczególnie w zakresie konserwacji i racjonalnego korzystania z zasobów środowiska przyrodniczego i kulturowego, uwzględniając planowanie przestrzennego zagospodarowania.

Funkcje powiatów polegają przede wszystkim na: zarządzaniu szkolnictwem średnim, odpowiedzialności za funkcjonowanie usług medycznych, organizowaniu i dostarczaniu usług w zakresie świadczeń społecznych, przeciwdziałaniu bezrobociu, zachowaniu ładu i bezpieczeństwa publicznego, wspieraniu instytucji kulturalnych, których aktywność wykracza poza granice gmin, ochronie dziedzictwa kulturowego, budowaniu i konserwacji dróg powiatowych, sprawowaniu nadzoru budowlanego oraz ochronie praw konsumentów.

Reforma administracyjna w Polsce na tle polityki strukturalnej w Unii

Podstawowym celem regionalnej polityki strukturalnej w Unii Europejskiej jest osiągnięcie spójności w wymiarze ekonomicznym, społecznym i przestrzennym. Wskaźnikami, a zarazem miernikami występującego zróżnicowania regionalnego są: produkt krajowy brutto w przeliczeniu na 1 mieszkańca, stopa bezrobocia oraz stopień infrastrukturalnego nasycenia. Wskaźniki opisujące owe zróżnicowania są analizowane i oceniane na poziomie krajowym i regionalnym.

Głównymi instrumentami finansowymi, za pomocą których UE realizuje cele polityki regionalno-strukturalne, są Fundusze Strukturalne, takie jak:

- Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego (ERDF), współfinansujący działania zmierzające do zmniejszenia różnic w poziomie rozwoju gospodarczego pomiędzy regionami;
- Europejski Fundusz Socjalny (ESF), współfinansujący działania związane z polityką zatrudnienia i rozwoju zasobów ludzkich;
- Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji w Rolnictwie, Sekcja Orientacji (EAGGF), współfinansująca działania związane z rozwojem rolnictwa i obszarów wiejskich;
- Finansowy Instrument Ukierunkowania Rybołówstwa (FIFIG), wspierający realizację wspólnej polityki rybołówstwa;

oraz nie zaliczany do funduszy strukturalnych Fundusz Spójności (CF), współfinansujący inwestycje transportowe w korytarzach transeuropejskich i w zakresie ochrony środowiska, o krajowym zasięgu oddziaływania.

W polityce regionalnej Unii Europejskiej jako podstawowe obszary interwencji przyjmuje się regiony o niskim poziomie rozwoju społeczno-ekonomicznego. Wsparcie obejmuje obszary „problemowe” zamieszkane obecnie przez ponad 50% ludności Unii.

Wyrazem tego priorytetu jest struktura budżetu Unii Europejskiej. Nakłady na wspieranie rozwoju regionalnego koncentrowały w latach 1994–1999 ponad 35% (a w roku 1999 – 42%) wydatków budżetowych tej organizacji i były drugą co do znaczenia pozycją (po wydatkach na finansowanie Wspólnej Polityki Rolnej). W kolejnym okresie programowania polityki ekonomicznej, obejmującym lata 2000–2006, wydatki na politykę regionalną mają wzrosnąć w budżecie do około 38%. Potwierdza to rosnące znaczenie polityki regionalnej w całokształcie działalności interwencyjnej Unii Europejskiej [por. Szlachta 1999].

Unia Europejska nie narzuca poszczególnym krajom członkowskim sposobu organizacji przestrzennej administracji publicznej. Trzeba jednak zauważyć, iż jednoznaczną tendencją w krajach Unii jest stopniowe przesuwanie uprawnień decyzyjnych i dyspozycji środkami budżetowymi z poziomu centralnego na rzecz układu lokalnego i regionalnego zgodnie z zasadą subsydiarności. Także na poziomie całej organizacji interesy układu regionalnego krajów członkowskich są coraz lepiej artykułowane. Wyrazem tego było m.in. powołanie nowego ciała Unii Europejskiej – Komitetu Regionów (w wyniku przyjęcia ustaleń Traktatu z Amsterdamu). Komitet ten liczy 222 członków, delegowanych przez kraje członkowskie Unii Europejskiej. Komisja Europejska i Rada Ministerialna zobowiązane są do poddawania opiniowaniu przez ten Komitet wszelkich kwestii, które mają wymiar regionalny. Dotyczy to spraw związanych m.in.

z wykształceniem, kulturą, opieką zdrowotną, transeuropejskimi sieciami infrastrukturalnymi, a także działań podejmowanych w ramach Funduszu Spójności i Funduszy Strukturalnych.

Pomimo podejścia UE dopuszczającego dużą dowolność w zakresie rozwiązań administracyjnych stosowanych w poszczególnych krajach członkowskich, Komisja Europejska podjęła działania służące pewnemu uporządkowaniu sytuacji w ramach Unii Europejskiej w sferze organizacji terytorialnej państw członkowskich. Wyrazem tego było przyjęcie jako obowiązującego systemu „Nomenklatury jednostki terytorialnej dla celów statystyki”, tzw. NUTS (Nomenclature of Units for Territorial Statistics). NUTS stanowi jednolity i spójny schemat podziału terytorialnego krajów Unii Europejskiej, wyznaczający pięciostopniową klasyfikację hierarchiczną, w której wyróżnia się trzy poziomy regionalne (NUTS I–III) oraz dwa poziomy lokalne (NUTS IV–V). Ze względów praktycznych nomenklatura NUTS oparta jest przede wszystkim na podziałach administracyjnych istniejących już w krajach członkowskich. Obecnie nomenklatura NUTS dzieli przestrzeń europejską na 77 regionów szeregu NUTS I, 206 regionów szeregu NUTS II i 1031 regionów szeregu NUTS III. Poziom regionalny NUTS IV określony jest tylko dla niektórych krajów Unii. NUTS V obejmuje 98 433 jednostki szeregu podstawowego. Klasyfikacja NUTS jest podstawą prowadzenia statystyki regionalnej w wymiarze społeczno-gospodarczym, jest ona również wykorzystywana na potrzeby polityki regionalnej. Regiony korzystające ze środków Funduszy Strukturalnych są klasyfikowane według statystyki NUTS.

System ten jest obecnie rozszerzany na kraje Europy Środkowej i Wschodniej pretendujące do członkostwa, w tym na Polskę. Z liczby ludności przypadającej na statystyczny region NUTS II w Unii Europejskiej wynika, że w Polsce powinno istnieć około 20 jednostek administracyjnych tego typu. Pozwala to przypuszczać, że nowe województwa staną się regionami na poziomie NUTS II. Na poziomie NUTS III natomiast powinno w Polsce istnieć około 100 jednostek terytorialnych. Oznacza to, że funkcji tej nie będą mogły pełnić nowe powiaty, są one bowiem zbyt małe. W tym celu będą musiały zostać wyodrębnione jednostki terytorialne skupiające po kilka powiatów.

Polityka regionalna jest programowana w Unii Europejskiej w okresach wieloletnich, najbliższy okres obejmuje siedem lat, to jest 2000–2006. Począwszy od 2000 roku zostają uproszczone formy i zakres interwencji Wspólnoty, która będzie dokonywać się nie w ramach sześciu, jak dotychczas (w latach 1994–1999), lecz w ramach trzech następujących celów:

- Cel 1 – promowanie rozwoju i strukturalnego dostosowania regionów opóźnionych w rozwoju;

- Cel 2 – wsparcie gospodarczej i społecznej konwersji (restrukturyzacji) obszarów stojących w obliczu problemów strukturalnych;
- Cel 3 – wspieranie adaptacji i modernizacji polityk zatrudnienia oraz systemów kształcenia i szkoleń.

Środki wszystkich czterech Funduszy Strukturalnych UE, tj. Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (ERDF), Europejskiego Funduszu Socjalnego (ESF), Sekcji Orientacji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnych EAGGF) oraz Finansowego Instrumentu Orientacji Rybołówstwa (FIFG), mogą finansować działania w związku z realizacją Celu 1, ERDF i ESF interweniują w obszarach objętych Celem 2, natomiast Cel 3 jest realizowany wyłącznie za pomocą Europejskiego Funduszu Społecznego. Należy podkreślić, że jeżeli dany region jest zakwalifikowany do otrzymania pomocy w ramach Celu 1, to nie może on jednocześnie korzystać z programów Celu 2 lub 3.

Po przystąpieniu Polski do UE cały nasz kraj będzie kwalifikował się do objęcia pomocą w ramach Celu 1 polityki strukturalnej Wspólnoty. Wynika to z metodologii wyznaczenia regionów uznawanych za opóźnione w rozwoju. Regiony objęte Celem 1 to regiony zdefiniowane na poziomie NUTS II, w których produkt krajowy brutto na jednego mieszkańca, mierzony parytetem siły nabywczej i obliczony na podstawie danych statystycznych za ostatnie trzy lata, jest niższy od 75% średniego wskaźnika dla całej Wspólnoty.

Korzyści dla polityki regionalnej wynikające z przesłanek integracji europejskiej

Dokument „Agenda 2000” Komisji Europejskiej określa między innymi założenia dotyczące wspierania przez Unię Europejską procesu integracji krajów Europy Środkowej z tą organizacją.

Poczynając od roku 2000 sfera polityki rozwoju regionalnego będzie najważniejszą pod względem wartości pozycją transferów finansowych ze strony Unii Europejskiej także w Polsce.

Od roku 2000 Polska będzie otrzymywała wsparcie ze strony Unii Europejskiej nie tylko z Phare, ale także dwu nowych Funduszy Preakcesyjnych. W związku z tym środki finansowe będą pochodziły z:

- Funduszu Phare-2 zorientowanego na wspieranie przedsięwzięć służących osiągnięciu członkostwa Polski w Unii Europejskiej, a także wspierającego rozwój gospodarczy kraju. Część tych środków będzie kierowana do regionów, m.in. jako programy rozwoju obszarów przygranicznych typu Crossborder oraz jako programy służące gromadzeniu do-

świadczeń pod przyszłe wykorzystanie Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego i Europejskiego Funduszu Socjalnego.

- Przedakcesyjnego Funduszu ISPA (Structural Instrument for Pre-Accession) przeznaczonego dla dziesięciu państw Europy Środkowej i Wschodniej kandydujących do członkostwa w Unii Europejskiej w wysokości około 1040 mln EURO średniorocznie. Są to: Bułgaria, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Rumunia, Słowacja, Słowenia oraz Węgry. Uwzględniając możliwość alokacji proporcjonalnej do wielkości powierzchni Polski, która stanowi 29% obszaru tych dziesięciu krajów, lub liczby ludności, która stanowi 36,7% ludności tych krajów, środki te można szacować odpowiednio od około 290 do około 370 mln EURO średniorocznie.

Funduszu SAPARD (Support for Pre-Accession Measure for Agriculture and Rural Development) utworzonego na wzór Europejskiego Funduszu Rolnego, mającego spełniać także funkcje Finansowego Instrumentu dotyczącego Rybołówstwa (o alokacji dla wszystkich dziesięciu krajów Europy Środkowej i Wschodniej w wysokości 520 mln EURO średniorocznie). Proponowane, w regulacjach prawnych dotyczących SAPARD, uzależnienie alokacji od czterech kryteriów, w tym m.in. od liczby ludności rolniczej i powierzchni użytków rolnych, mogłoby oznaczać skierowanie do Polski nawet więcej niż 190 mln EURO (pozostałe dwa kryteria dotyczą: wysokości produktu krajowego brutto na mieszkańca liczonego według parytetu siły nabywczej oraz specyfiki sytuacji terytorialnej). Znacząca część tych środków powinna służyć wspieraniu wielofunkcyjnego rozwoju terenów wiejskich, a więc spełniać aktywne funkcje także w sferze rozwoju regionalnego obszarów wiejskich.

Wsparcie dla starych i nowych krajów członkowskich nie będzie mogło przekraczać poziomu 4% ich produktu krajowego brutto. Oznacza to, przyjmując najbardziej optymistyczny scenariusz integracji Polski z Unią Europejską (czyli osiągnięcie członkostwa w 2004 roku), że jeszcze w ramach tej edycji polityki strukturalnej Unii Europejskiej moglibyśmy liczyć na kwotę rzędu 3,5–7,2 mld EURO średniorocznie dotacji na finansowanie celów polityki regionalno-strukturalnej.

Równocześnie w budżecie centralnym Polski należy przewidzieć kwoty niezbędne do współfinansowania środków pochodzących z UE. Oznacza to przeciętnie konieczność dołączenia 1 EURO ze strony Polski do 3 EURO udostępnianych przez Komisję Europejską.

Reasumując, można więc stwierdzić, że dochodzenie Polski do modelu polityki strukturalnej prowadzonej w standardach Unii Europejskiej będzie miało dwie fazy:

- lata od 2000 do 2002 lub 2003, gdy podstawowym instrumentem obok Phare będą Przedakcesyjne Fundusze ISPA, SAPARD;
- lata 2003 lub 2004 do 2006, gdy Polska uzyska dostęp do Funduszy Strukturalnych i Funduszu Spójności oraz Funduszu Rolnego FEOGA na zasadzie państwa członkowskiego.

Szybkie wejście Polski do Unii Europejskiej ma także istotne znaczenie z punktu widzenia wpływu naszego kraju na programowanie polityki strukturalnej tej organizacji, podejmowanej na kolejny okres wieloletni, rozpoczynający się w roku 2007. Dotychczasowe doświadczenia dotyczące lat 1989–1993, 1994–1999 oraz 2000–2006 pozwalają sądzić, że podstawowe propozycje dotyczące tej polityki pojawiają się już w latach 2004–2005. Jako kraj członkowski będziemy mieli istotny wpływ na ostateczny kształt rozwiązań w tej dziedzinie. Pozostając poza Unią Europejską nie będziemy mieli większego wpływu zarówno na poziom alokacji, jak też na wybór priorytetów oraz na sposoby funkcjonowania tej polityki.

Zróżnicowania międzyregionalne w nowym układzie administracyjnym kraju są jeszcze słabo rozpoznane i udokumentowane, głównie z powodu braku informacji statystycznych. Zróżnicowania międzyregionalne w układzie dawnych 49 województw są oczywiście większe niż obserwowane w nowym układzie 16. Przyłączenie do zdecydowanego lidera procesu transformacji – byłego warszawskiego – terenów województw słabiej rozwiniętych powoduje, że nowe województwo mazowieckie nie dominuje tak znacznie nad resztą kraju, jak było woj. warszawskie.

Przykładem są dane o wysokości PKB w 1995 r. Otóż, w układzie 49 województw wartość PKB wytworzona w województwie warszawskim była 28,8 razy wyższa od wartości PKB w najuboższym województwie chełmskim. Po odniesieniu PKB do liczby ludności wartość notowana w najlepszym województwie płońskim przewyższała 3,5 razy wartość w najuboższym województwie zamojskim. W układzie 16 województw wartości omawianych wskaźników wynosiły odpowiednio: 7,4 oraz 1,9 [Orłowski, Zienkowski 1998].

Produkt krajowy brutto

Szczegółowe dane na temat rozkładu PKB w nowych województwach prezentuje tabela 1. W 1997 r. najwyższe wartości PKB na mieszkańca wystąpiły w województwach: mazowieckim (17,3 tys. PLN), śląskim (13,3 tys. PLN) i wielkopolskim (12,5 tys. PLN). Najuboższymi województwami były: świętokrzyskie (8 tys. PLN), podlaskie (8,3 tys. PLN) i lubelskie (8,4 tys. PLN).

Tabela 1

Wartość PKB w województwach w latach 1995–1997

Województwo	1995	1997	1995	1997
	mln PLN		tys. PLN na 1 mieszkańca	
Mazowieckie	51 266	87 588	10,2	17,3
Śląskie	43 224	64 888	8,8	13,3
Wielkopolskie	26 233	41 570	7,9	12,5
Pomorskie	16 669	25 020	7,7	11,5
Zachodniopomorskie	12 632	19 169	7,3	11,1
Dolnośląskie	21 999	32 434	7,4	10,9
Łódzkie	19 724	28 933	7,4	10,8
Małopolskie	21 377	32 892	6,7	10,3
Lubuskie	6 929	10 053	6,8	9,9
Opolskie	7 225	10 801	6,6	9,9
Kujawsko-pomorskie	14 247	20 289	6,8	9,7
Warmińsko-mazurskie	8 398	12 949	5,7	8,8
Podkarpackie	12 150	18 346	5,7	8,6
Lubelskie	12 309	18 880	5,5	8,4
Podlaskie	6 954	10 211	5,7	8,3
Świętokrzyskie	7 365	10 726	5,5	8,0

Źródło: Obliczono wg W.M. Orłowski, E. Saganowska, L. Zienkowski (1998) oraz W. Dziemianowicz (1999).

W tabeli 2 zaprezentowane są statystyki zróżnicowania międzyregionalnego wartości PKB w przeliczeniu na mieszkańca w 1995 i 1997 roku. Wartość współczynnika zmienności w 1995 r. wyniosła 18,48%, a w 1997 r. wzrosła do 22,21% (w układzie 49 województw wartość współczynnika zmienności wyniosła w 1992 29,9%, a w 1996 – 32,9%). A zatem również w nowym podziale administracyjnym wystąpiły pogłębiające się zróżnicowania siły gospodarczej regionów. Obserwowano również zwiększający się dystans między najlepszym i najsłabszym województwem w kraju.

Tabela 2

Zróżnicowania międzyregionalne potencjału gospodarczego nowych województw

Wskaźniki	PKB na 1 mieszkańca	
	1995	1997
Współczynnik zmienności	18,481	22,212
Stosunek maks./min.	1,85	2,16

Źródło: Jak w tab. 1.

Dochody i inwestycje

Relatywnie niski poziom przedsiębiorczości województw lubuskiego, podlaskiego, opolskiego i świętokrzyskiego potwierdzają informacje dotyczące dochodów własnych gmin. Gminy ww. województw tworzą zaledwie 8,2% ogółu dochodów gmin, aż 46% przypada na województwa: mazowieckie, śląskie, dolnośląskie i wielkopolskie. Najwyższą skłonnością do ponoszenia wydatków inwestycyjnych charakteryzują się gminy województw: mazowieckiego, podkarpackiego, łódzkiego, pomorskiego oraz zachodniopomorskiego, najniższą śląskiego i opolskiego.

Tabela 3

Dochody i inwestycje gmin

Województwo	Dochody własne gmin		Wydatki inwestycyjne gmin w %
	w tysiącach zł	Polska = 100	
Polska	39 518 249	100,0	23,5
Dolnośląskie	3 382 018	8,6	23,6
Kujawsko-pomorskie	2 003 561	5,1	20,1
Lubelskie	1 868 238	4,7	24,2
Lubuskie	1 069 793	2,7	23,2
Łódzkie	2 650 603	6,7	25,1
Małopolskie	3 015 123	7,6	21,5
Mazowieckie	6 445 633	16,3	27,6
Opolskie	1 131 809	2,9	19,4
Podkarpackie	1 872 260	4,7	26,1
Podlaskie	1 045 073	2,6	23,9
Pomorskie	2 271 570	5,7	25,1
Śląskie	5 142 033	13,0	18,7
Świętokrzyskie	1 188 098	3,0	23,6
Warmińsko-mazurskie	1 463 096	3,7	20,8
Wielkopolskie	3 181 163	8,0	24,2
Zachodniopomorskie	1 788 178	4,5	25,3

Źródło: Obliczenia wg GUS: „Polska w nowym podziale terytorialnym” (1999).

Kapitał zagraniczny

Najwięcej spółek z kapitałem zagranicznym zarejestrowano w województwie mazowieckim. W województwie tym działa również najwięcej przedsiębiorstw należących do największych inwestorów zagranicznych w Polsce, czyli tych, których łączne inwestycje w naszym kraju przewyższają 1 mln USD.

Województwo mazowieckie wyróżnia się także dynamiką zarejestrowanych spółek z kapitałem zagranicznym w latach 1994–1997 (w liczbach bezwzględnych, jak i po przeliczeniu na 10 000 mieszkańców). Wymienione dane świadczą o dużej atrakcyjności inwestycyjnej województwa, przy czym należy podkreślić, że najatrakcyjniejszym dla inwestorów zagranicznych miejscem nie tylko w województwie mazowieckim, ale w całej Polsce jest Warszawa, gdzie skupionych jest większość inwestycji z całego województwa [Swianiewicz, Dziemianowicz 1999]. Znaczną dynamiką liczby spółek z kapitałem zagranicznym na 10 000 mieszkańców charakteryzują się również województwa: lubuskie, zachodniopomorskie i dolnośląskie. Najmniejszym zainteresowaniem kapitału zagranicznego cieszą się województwa podlaskie i podkarpackie. Szczegółowe dane na temat lokalizacji przedsiębiorstw z udziałem kapitału zagranicznego prezentuje tabela 4.

Tabela 4

Spółki z kapitałem zagranicznym zarejestrowane w REGON oraz lokalizacje największych inwestorów zagranicznych w Polsce

Województwo	Liczba spółek			Liczba inwestorów z listy PAIZ 1998
	1997	1994–1997	1994–1997 na 10 tys.	
Mazowieckie	11 281	4 120	8,1	449
Lubuskie	1 416	642	6,3	40
Zachodniopomorskie	2 296	944	5,5	72
Dolnośląskie	3 232	1 488	5,0	153
Pomorskie	2 313	877	4,0	139
Wielkopolskie	2 984	1 255	3,8	216
Opolskie	708	258	2,4	35
Śląskie	2 805	1 122	2,3	231
Małopolskie	1 655	669	2,1	101
Łódzkie	1 408	532	2,0	109
Warmińsko-mazurskie	517	253	1,8	43
Kujawsko-pomorskie	873	312	1,5	76
Lubelskie	478	227	1,0	48
Świętokrzyskie	313	138	1,0	44
Podkarpackie	377	194	0,9	48
Podlaskie	273	112	0,9	30

Źródło: Obliczenia własne wg Biura Danych Ludności oraz Państwowej Agencji Inwestycji Zagranicznych.

Liczba pracujących

W 1997 roku najwięcej pracujących odnotowano w województwach śląskim, mazowieckim i wielkopolskim. Mazowieckie i wielkopolskie charakteryzują się najwyższą dynamiką wzrostu liczby pracujących w latach 1995–1997. Województwo śląskie w tym przypadku jest na ostatnim miejscu (liczba pracujących zmniejszyła się tu o ponad 28 tysięcy osób). W przeliczeniu na 10 000 mieszkańców ponownie pierwsze miejsce przypada Mazowszu (ponad 154 pracujących na 10 000 mieszkańców). Kolejne miejsca zajęły województwa: kujawsko-pomorskie (123), warmińsko-mazurskie (97) i wielkopolskie (85). Wśród województw tracących pracowników znalazły się obok śląskiego pozostałe dwa z Polski południowo-zachodniej tj. dolnośląskie i opolskie [wg Świąniewicza, Dziemianowicza, 1999].

Struktura gospodarki nowych województw

Istotnym zagadnieniem, jakie należy poruszyć charakteryzując różnice międzyregionalne, jest struktura gospodarcza nowych województw, którą można określić na podstawie analizy struktury wartości dodanej brutto.

Tabela 5

Oszacowana struktura (w %) wartości dodanej brutto w 1996 roku (województwo = 100%)

Województwo	Rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo	Przemysł	Budowni- ctwo	Usługi rynkowe	Usługi nieryn- kowe
Dolnośląskie	6	32	7	40	15
Kujawsko-pomorskie	10	40	5	39	16
Lubelskie	14	24	5	39	18
Lubuskie	6,5	30	5	40	20
Łódzkie	7	36	5	37	15
Małopolskie	4,5	30	8	42	16
Mazowieckie	6	26	6	48,5	14
Opolskie	12	31	7	37	14
Podkarpackie	7	34	6	38	17
Podlaskie	14	22	6	41	18
Pomorskie	5	28	7	46	14
Śląskie	1,5	44	7	36	11
Świętokrzyskie	9,5	28	6	41	16
Warmińsko-mazurskie	11,5	28	6	37	18
Wielkopolskie	12	32	7	36,5	13
Zachodniopomorskie	7	24	6	46	16

Największy udział w omawianej strukturze mają usługi rynkowe (od 36% w województwie śląskim do 48,5% w mazowieckim) oraz przemysł (od 22% w podlaskim do 44% w śląskim). Znacznym udziałem rolnictwa w wartości dodanej charakteryzują się: lubelskie (14%), podlaskie (14%), wielkopolskie (12%) i opolskie (12%). Najmniejszy udział rolnictwa w wartości dodanej występuje w województwach: śląskim (1,5%), małopolskim (4,5%) oraz pomorskim (5%). Budownictwo stanowi dość podobny udział w strukturze wartości dodanej brutto w poszczególnych województwach. Największy udział występuje w województwach małopolskim (8%), dolnośląskim (7%) i śląskim (7), najmniejszy zaś w łódzkim i lubuskim (po 5%) (patrz dane w tab. 5).

Ocena zróżnicowań wewnątrzregionalnych

Nowe województwa charakteryzują się znacznym zróżnicowaniem wewnętrznym. Dane na ten temat prezentuje tabela 6. Analiza współczynnika zmienności wartości dodanej brutto na mieszkańca wg powiatów pozwala jednoznacznie wyłonić województwo, które jest najsilniej zróżnicowane wewnątrzregionalnie. Jest to województwo mazowieckie, dla którego wartość współczynnika zmienności wynosi 43,7%. Znacznie zróżnicowane są ponadto województwa podkarpackie (35,3%), małopolskie (33%) i łódzkie (26,8%). Województwa: wielkopolskie, lubuskie, dolnośląskie, opolskie i świętokrzyskie charakteryzują się najbardziej wyrównanym rozkładem wartości dodanej brutto. Wartość omawianego współczynnika zmienności dla tych województw wynosi odpowiednio: 16,9%, 17,1%, 17,9%, 18,5% i 20%.

W 1997 roku najuboższy powiat znajdował się w województwie mazowieckim. Wartość dodana brutto na mieszkańca wynosiła jedynie 37% średniej krajowej. Drugi tego typu powiat należał do województwa małopolskiego (52% średniej).

Relacja wartości produkcji dodanej w powiecie najbogatszym do wartości produkcji dodanej w powiecie najuboższym świadczyć może o wewnątrzregionalnych różnicach. Najbardziej zróżnicowane jest województwo mazowieckie (4,2). Następne w kolejności są: podkarpackie (3,0), małopolskie (2,9) i łódzkie (2,8). Najmniejsze zróżnicowanie wewnętrzne prezentują województwa: lubuskie (1,7), opolskie (1,8) i dolnośląskie (2,0).

Tabela 6

Żróźnicowanie wewnętrzne województw w 1996 roku

Województwo	Wartość dodana brutto na mieszkańca		relacja maks./min.	Współczyn- nik zmien- ności
	średni poziom = 100			
	najuboższy powiat (min.)	najbogatszy powiat (maks.)		
Dolnośląskie	70	141	2,0	17,9
Kujawsko-pomorskie	59	140	2,4	22,1
Lubelskie	59	160	2,7	25,1
Lubuskie	81	135	1,7	17,1
Łódzkie	55	151	2,8	26,8
Małopolskie	52	149	2,9	33,0
Mazowieckie	37	155	4,2	43,7
Opolskie	77	143	1,8	18,5
Podkarpackie	65	197	3,0	35,3
Podlaskie	66	143	2,1	20,1
Pomorskie	60	157	2,6	25,5
Śląskie	56	145	2,6	21,1
Świętokrzyskie	65	139	2,2	20,0
Warmińsko-mazurskie	71	157	2,2	23,9
Wielkopolskie	63	130	2,1	16,9
Zachodniopomorskie	61	144	2,4	28,1

Źródło: Jak w tab. 1.

Podsumowanie

- Podpisanie przez Polskę Układu o stowarzyszeniu ze Wspólnotami Europejskimi i rozpoczęcie starań o pełne członkostwo w Unii Europejskiej wymaga podjęcia działań w kierunku dostosowania wielu dziedzin polskiej gospodarki i polityki do standardów obowiązujących w tej organizacji. Proces dostosowawczy rozpoczęto reformą podziału terytorialnego kraju, w wyniku której powstały trzy poziomy jednostek administracyjnych:
 - wojewódzki, jako poziom regionalny (16 województw);
 - powiatowy, jako poziom subregionalny (308 powiatów i 65 miast na prawach powiatów – tzw. grodzkich);
 - dotychczasowy gminny, jako poziom mikroregionalny (2489 gmin).
- Pod względem liczby ludności w obecnym podziale terytorialnym Polski zarysowują się wyraźnie trzy grupy województw. Pierwsza to województwa: mazowieckie, śląskie oraz wielkopolskie, na obszarze których skupione są aglomeracje miejskie o dużej gęstości zaludnienia – na każde z województw

przypada od 3,4 do 5,1 mln osób. Drugą grupę stanowią województwa: łódzkie, dolnośląskie i małopolskie (2,3–3,3 mln osób), do województw małych (1,0–2,2 mln osób) zalicza się pozostałe województwa, to jest zachodniopomorskie, podlaskie, pomorskie, świętokrzyskie oraz warmińsko-mazurskie. Najbardziej zauważalną cechą zróżnicowania terytorialnego jest niższy poziom rozwoju województw wschodnich, w porównaniu z województwami usytuowanymi w Polsce zachodniej i centralnej.

- Regionami mającymi stosunkowo najmniejszy udział w PKB są województwa z przewagą obszarów rolniczych i leśnych, do których można zaliczyć: podlaskie, lubuskie, świętokrzyskie i opolskie. Do województw, w których wytwarza się największą część PKB (ponad połowę) należą województwa: mazowieckie, śląskie, wielkopolskie i małopolskie.
- Od roku 2000 Polska będzie otrzymywała pomoc ze strony Unii Europejskiej w ramach zreformowanego programu Phare-2 oraz dwu innych funduszy przedakcesyjnych: ISPA (Przedakcesyjny Instrument Strukturalny) wspierającego programy w obszarze transportu i ochrony środowiska oraz SAPARD (Przedakcesyjny Instrument Wsparcia dla Rolnictwa i Obszarów Wiejskich) przeznaczony na cele modernizacji rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich.
- W momencie, gdy Polska zostanie pełnoprawnym członkiem UE, będzie mogła korzystać z Funduszy Strukturalnych – finansowych instrumentów polityki regionalnej, takich jak:
 - Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego, współfinansujący działania zmierzające do zmniejszenia różnic w poziomie rozwoju gospodarczego pomiędzy regionami;
 - Europejski Fundusz Socjalny, współfinansujący działania związane z polityką zatrudnienia i rozwoju zasobów ludzkich;
 - Sekcja Orientacji Europejskiego Funduszu Orientacji (Ukierunkowania) i Gwarancji Rolnych (EAGGF), współfinansująca działania związane z rozwojem rolnictwa i obszarów wiejskich;
 - Finansowy Instrument Ukierunkowania Rybołówstwa (FIFIG), wspierający realizację wspólnej polityki rybołówstwa;

Fundusze Strukturalne kierowane będą do tych gospodarek i regionów, które bez odpowiedniej pomocy finansowej nie byłyby w stanie osiągnąć średniego poziomu gospodarki Unii.

- W polityce strukturalnej UE zastosowano zasadę koncentracji polegającą na integrowaniu środków finansowych. W latach 2000–2006 interwencja Wspólnoty dokonywać się będzie w ramach realizacji następujących celów:

- Cel 1 – promowanie rozwoju i strukturalnego dostosowania regionów opóźnionych (problemowych);
 - Cel 2 – wsparcie gospodarczej i społecznej konwersji obszarów stojących w obliczu problemów strukturalnych;
 - Cel 3 – rozwiązywanie problemów rynku pracy oraz wspieranie systemów edukacji, szkoleń.
- Zgodnie z europejską definicją, region powinien mieć cztery cechy: więź społeczną opartą na poczuciu wspólnej tożsamości, wspólnotę interesów gospodarczych, dośrodkową integrację gospodarczą, pochodzącą z wyboru reprezentację polityczną, bezpośrednie podporządkowanie szczeblowi centralnemu.
 - Gdyby Polska weszła do Unii Europejskiej na zasadach obowiązujących w niej w latach 2000–2006, cały kraj zostałby zaliczony do regionów objętych programem Celu 1, a to za sprawą stosunkowo niskiego PKB. Biorąc pod uwagę fakt, że ceny w Polsce są około 2,5 razy niższe niż ceny w krajach Wspólnoty, szacuje się, że w 1996 roku polski PKB liczony wg parytetu siły nabywczej wynosił 40% średniej Unii Europejskiej. Przy rozpatrywaniu zagadnień przyszłego korzystania przez Polskę z Funduszy Strukturalnych należy dodać, że wraz z naszym wstąpieniem do Wspólnoty znajdą się w niej również inne kraje Europy Środkowowschodniej. Skutkiem tego może być obniżenie unijnych średnich, co zaostrzy kryteria udzielanej pomocy.

Literatura

- BERGER K., ZIENKOWSKI L., 1994: *Produkt krajowy brutto i dochody ludności. Część II. Regionalne zróżnicowanie rozwoju gospodarczego i poziomu życia ludności*. Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS i PAN, Warszawa.
- Council Regulation (EC), 1999: No 1/260/1999.
- DZIEMIANOWICZ W., 1999: *Dynamika międzyregionalnych różnicowań społeczno-gospodarczych w Polsce w latach 1990–1998*. Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, ekspertyza w Ministerstwie Gospodarki.
- DZIEMIANOWICZ W., 1999: *Potencjał gospodarczy nowych województw*. Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową.
- GORZELAK G., 1995: *Regionalne uwarunkowania transformacji ustrojowej*. [w:] B. Jałowiecki (red.) *Współczesne problemy rozwoju regionalnego*. Uniwersytet Warszawski, Katedra UNESCO Trwałego Rozwoju, Warszawa.
- GUS 1999: *Polska w nowym podziale terytorialnym*.
- ORŁOWSKI W.M., ZIENKOWSKI L., 1998: *Szacunek poziomu rozwoju oraz skali wewnętrznego zróżnicowania gospodarczego 16 nowych województw*. [w:] Orłowski W.M., Sagano-wska E., Zienkowski L., *Szacunek produktu krajowego brutto według 16 województw za 1996 i 1997 rok* (Metoda uproszczona). Z Prac Zakładu Badań Statystyczno-Ekonomicznych, Zeszyt 262, Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS i PAN, Warszawa.

- PYSZKOWSKI A., 1999: *Polityka regionalna – balast czy czynnik rozwoju?* Referat przygotowany na konferencję „Polska polityka regionalna w polityce rozwoju” w Kazimierzu Dolnym organizowaną przez EUROREG UW, PARR i KPZK PAN, 6–9 maja 1999.
- Produkt krajowy brutto według województw za 1995 rok.* Zakład Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS i PAN, Urząd Statystyczny w Katowicach, 1997.
- SWIANIEWICZ P., DZIEMIANOWICZ W., 1998: *Atrakcyjność inwestycyjna miast.* Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Warszawa.
- SZLACHTA J., 1999: *Programowanie rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej*, PWN, Warszawa.
- SZLACHTA J., 1999: *Skutki integracji z Unią Europejską dla Polski.* Fundacja Edukacji Ekonomicznej, Warszawa.

State Administration Reform Serving as a Basis for Conducting Regional Policy and Factor Adjusting Spatial Organisation of Poland into the European Union Standards

Abstract

A major issue in the field of Polish economy and policy adjustment into the European Union standards constitutes decentralisation of governance introduced by State Administration Reform that was entered into force on 1 January 1999.

The reform replaced existing structures by devolving powers to three levels of self-government at regional (16 Voivodships), county (308 Poviats plus 65 city Poviats) and commune (2489 Gminas) levels.

The European Union supports the process of Central and Eastern European Countries integration with the Communities devoting its funds through special programmes as PHARE-2 and two new pre-accession funds: ISPA and SAPARD. The key priority areas in providing applicant countries with sources from these funds are: natural environment protection, transport network development and supporting the stable and sustainable development of rural areas.

Środowiskowe uwarunkowania rozwoju agroturystyki

Uwagi wstępne

Od lat sześćdziesiątych wzrasta na świecie zainteresowanie turystyką alternatywną, w tym agroturystyką. Zainteresowanie to występuje również w Polsce, a zwłaszcza ze strony rolników, którzy w warunkach obniżenia swoich dochodów poszukują możliwości ich uzupełnienia poprzez tę działalność. W związku z tym rozwijają się przedsięwzięcia agroturystyczne, w których wykorzystuje się zasoby gospodarstw rolniczych – łącznie z przestrzenią wiejską – dla przyjęcia turystów. Domeną turystyki wiejskiej jest przestrzeń, zapewniająca bliskość natury i swobodę poruszania się, ograniczająca kontakt z anonimowym tłumem i dająca możliwość osobistego kontaktu z innymi (mieszkańcami wsi i turystami), sprzyjająca uprawianiu wielu dyscyplin sportu na świeżym powietrzu itp. Ponadto tego rodzaju turystyka charakteryzuje się małą skalą występowania, co ułatwia nawiązanie wzajemnych więzi, a wraz z tym przyjazdów w przyszłości. Wymienione cechy agroturystyki są zaletami tej formy działalności, którą podkreśla wiele osób i widzi potrzebę jej kreowania. Nie negując tych opinii, trzeba również zdawać sobie sprawę z ograniczeń, które niesie ta forma działalności. Biorąc to pod uwagę, w niniejszym artykule przedstawiono środowiskowe uwarunkowania rozwijania działalności agroturystycznej i kształtowania produktu agroturystycznego.

Zagospodarowanie środowiska a rozwój agroturystyki

Agroturystyka jest to organizowanie pobytu turystów przez rodzinę rolniczą we własnym gospodarstwie rolniczym. Rozwój jej kształtują różnorodne czynniki związane ze środowiskiem (przyrodniczym i geograficznym) oraz jego zagospodarowaniem i wykorzystaniem. Wpływ ten jest natury dwustronnej, a mianowicie walory środowiska stanowią główną podstawę turystyki (cel jej

uprawiania), a jednocześnie zbyt ich wykorzystanie i degradacja powoduje obniżenie ich przydatności i mniejsze zainteresowanie ze strony turystów.

Analizując *środowisko przyrodnicze* należy wyodrębnić dwa rodzaje cech, które mają wpływ na stopień rozwoju turystyki i rekreacji [Drzewiecki 1992]:

1. **Cechy umożliwiające** uprawianie turystyki i rekreacji w regionach o skomplikowanej rzeźbie powierzchni ziemi, z niedoborem lub nadmiernym zasobem wody, z dużymi wahaniami temperatury itp., ale przy naturalnie wykształconym lub nieznacznie przekształconym środowisku przyrodniczym, braku zanieczyszczeń powietrza, mało lub wcale nie zdegradowanym systemie biotycznym organizmów żywych i przyrody nieożywionej (wody i gleby z właściwą im roślinnością i fauną, m.in. rzeki, jeziora i lasy. Uprawianie rekreacji w tych rejonach (np. w wysokich górach, na wielkich pustyniach itp.) jest możliwe, ale połączone z trudnościami, wysiłkiem i kosztami, co powoduje małą efektywność uprawiania turystyki w tych warunkach. Osobne zagadnienie stanowi dojazd do tych rejonów i koszty tego dojazdu.
2. **Cechy sprzyjające** uprawianiu turystyki i rekreacji, które obejmują: czyste powietrze, otwartą przestrzeń, brak zasadniczych przeciwwskazań klimatycznych, bogatą roślinność itp., ale w warunkach niezbyt skomplikowanej rzeźby powierzchni ziemi, zasobów wodnych i sił przyrody. Główne elementy cech umożliwiających i sprzyjających są takie same, ale granicę między nimi wyznacza możliwość ich bezpiecznego użycia i dotarcia do nich. Rozpatrując czynniki umożliwiające rozwój turystyki trzeba zaznaczyć, że w miarę rozwoju gospodarczego i osiągnięć naukowo-technicznych część tych czynników staje się czynnikami sprzyjającymi. Należy jednak postawić pytanie: czy z punktu ochrony środowiska taka działalność była właściwa?

Występowanie cech sprzyjających uprawianiu turystyki w danym rejonie oznacza, że tam wskazane jest rozwijanie turystyki. Te cechy są niezbędne dla powszechnego i bezpiecznego uprawiania turystyki i aby spełniały te warunki, powinny być również szeroko dostępne. W tym celu musi być minimum powierzchni obszaru, który tworzy przestrzeń rekreacyjną oraz umożliwia przyjazd turystów i ich pobyt. Ponadto, obszar ten musi być przygotowany, zagospodarowany turystycznie, co wymaga przygotowania komplementarnych dóbr turystycznych wraz z rozwojem całej infrastruktury turystycznej.

Cechy środowiska przyrodniczego sprzyjające rozwojowi turystyki tworzą potencjał, którego wykorzystanie zależy od przygotowania oraz jego jakości. Zagospodarowanie środowiska przyrodniczego może zarówno sprzyjać rozwojowi turystyki (rozwój infrastruktury turystycznej, zabytki kultury itp.), jak i zniechęcać do jej rozwoju, a nawet ją utrudniać (w warunkach degradacji,

zniszczenia środowiska i zanieczyszczenia powietrza). Tak więc naturalne walory turystyczne są jednym z podstawowych, ale wstępnych czynników określających rozwój turystyki. Ich wykorzystanie zależy – o czym była już mowa – od działalności człowieka, który ma wpływ na środowisko i określa jego zagospodarowanie (tj. konkretne środowisko geograficzne).

Środowisko geograficzne tworzy otaczająca ludzi przyroda wraz z wszelkimi tworamii antropologicznymi (będącymi wynikiem działalności ludzkiej, jak budynki, osiedla, drogi, sztuczne zbiorniki wodne itp.), a więc środowisko przyrodnicze wraz z tworamii pracy ludzkiej. Te naturalne i sztuczne składniki środowiska geograficznego są ze sobą związane, tworząc nierozzerwalną jego całość, którego zewnętrznym wyrazem jest *krajobraz* [Encyklopedia 1984]. Walory środowiska przyrodniczego wraz z istniejącym zagospodarowaniem określają przydatność danego rejonu (miejscowości) do uprawiania turystyki. Zagospodarowanie to weryfikuje przydatność walorów naturalnych środowiska przyrodniczego, przy czym wpływ ten jest dwubiegunowy. Z jednej strony zagospodarowanie środowiska może sprzyjać rozwojowi turystyki, jeśli w danym rejonie (miejscowości) dzięki działalności człowieka występują antropologiczne walory turystyczne, które stanowią atrakcje godne zobaczenia i przyciągają turystów. Przyciąganie to wzrasta w miarę tworzenia infrastruktury turystycznej oraz bazy umożliwiającej świadczenie usług turystycznych. Z drugiej strony zagospodarowanie środowiska może sprzyjać ograniczeniu rozwoju turystyki i rekreacji, jeśli narusza istniejący stan środowiska przyrodniczego i przyczynia się do jego degradacji. Wówczas maleje atrakcyjność danego obszaru, a wraz z tym zainteresowanie ze strony turystów (por. rys. 1).

Etapy zmian w rozwoju turystyki na obszarach wiejskich

Przygotowanie pakietu agroturystycznego opiera się na wykorzystaniu istniejących zasobów. Odbywa się to przede wszystkim przez przystosowanie istniejących zasobów mieszkalnych do przyjęcia turystów wraz z zapewnieniem podstawowych wymagań sanitarnych oraz stworzenie możliwości zakupu produktów żywnościowych oraz ich przygotowania do konsumpcji. W następnej kolejności rodziny rolnicze przyjmujące turystów zapewniają im wyżywienie (we własnym gospodarstwie lub w innym) oraz podstawowe usługi rekreacyjne. O ile pokoi gościnnych udziela większość gospodarstw rolniczych na danym terenie uczestniczących w programie turystycznym, to usługi żywieniowe, sportowe, rekreacyjne, transportowe itp. świadczą wybrane gospodarstwa, które posiadają odpowiednią bazę turystyczną, a czasem również i walory turystyczne.

Często gospodarstwa dzielą się, czym będą się zajmowały w zależności od ich predyspozycji. Działania takie są ekonomicznie uzasadnione, zwłaszcza gdy uwzględni się efekt skali działalności.

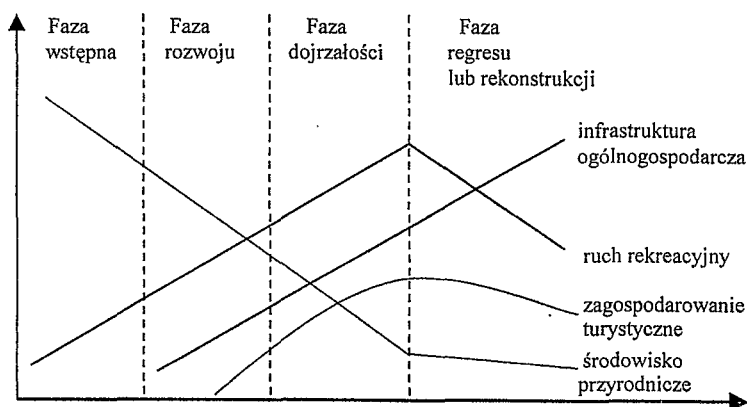
Przygotowaniu pakietu turystycznego towarzyszą zarówno zmiany gospodarcze, jak i społeczne oraz ekologiczne, które łącznie określają zmiany w istniejącej przestrzeni geograficznej oraz w postawach mieszkańców wsi (rys. 1). Biorąc pod uwagę zmiany gospodarcze i społeczne na obszarach wiejskich pod wpływem turystyki, jakość środowiska przyrodniczego oraz wielkość: ruchu turystycznego, specjalistycznego zagospodarowania turystycznego i ogólnogospodarczego zainwestowania infrastrukturalnego, można wyodrębnić następujące etapy rozwoju przestrzeni turystycznej [Drzewiecki 1992, Wiatrak 1996]:

Faza wstępna – o charakterze organizacyjnym – obejmuje planowanie rozwoju świadczenia usług turystycznych, ich zakresu i charakteru oraz przygotowanie terenów wiejskich i istniejących zabudowań do przyjęcia turystów. W tej fazie występuje jedynie środowisko przyrodnicze (naturalne walory turystyczne), czasami występują również zabytki kultury (antropologiczne walory turystyczne) i pokoje gościnne w domach mieszkańców wsi. W tej fazie kapitał finansowy jest na ogół niski i w związku z tym wydatki sprowadzają się do niezbędnych dla przyjęcia turystów.

Faza rozwoju, w czasie której następuje modernizacja, rozbudowa i przystosowanie istniejących pomieszczeń i obiektów do potrzeb turystyki oraz budowa nowych obiektów. Dla obsługi turystów prowadzone jest zagospodarowanie terenu pod kątem zaspokojenia potrzeb turystycznych, umożliwienia korzystania z istniejących walorów turystycznych i uczynienia danych terenów bardziej atrakcyjnymi. Odbywa się to stopniowo, zaczynając od prostych form udostępnienia terenu (ścieżki, szlaki, drogi turystyczne), pola biwakowe, zagospodarowanie usługowe itp., a kończąc na kompleksowych usługach turystycznych. Mieszkańcy wsi, w tym rolnicy, którzy posiadają kapitał finansowy, zaczynają inwestować (modernizacja, remont, rozbudowa lub nowa budowa) w bazę noclegową, wyposażając ją w różnego rodzaju sprzęt oraz podstawowe usługi o charakterze rekreacyjnym. W tym okresie wzrastają również potrzeby działań wspólnych, a zwłaszcza w zakresie marketingu działalności turystycznej prowadzonej na obszarach wiejskich.

Faza dojrzałości, która rozpoczyna się wraz z przygotowaniem obszarów wiejskich do świadczenia kompleksowych usług turystycznych, umożliwiających realizację nie tylko usług turystycznych o charakterze bytowym, ale również towarzyszących usług turystycznych w szerokim asortymencie. Faza ta jest okresem najpełniejszego przygotowania produktu turystycznego na rynek, kiedy zainteresowani rozwojem usług turystycznych – oprócz rozwoju bazy noclego-

wej – wydatkują kapitały na przygotowanie pełnej oferty turystycznej, umożliwiającej realizację różnorodnych potrzeb turystycznych zarówno o charakterze podstawowym, jak i potrzeb wyższego rzędu. W tej fazie dochody osób zajmujących się turystyką są najwyższe, ale mimo to najsilniej uwidacznia się potrzeba działań wspólnych, a zwłaszcza w zakresie bazy informacyjnej i infrastruktury turystycznej.

Rysunek 1

Fazy rozwoju przestrzeni turystycznej

Źródło: M. Drzewiecki, 1992.

Faza regresu – rozpoczynająca się ze spadkiem atrakcyjności przyrodniczej obszarów wiejskich na skutek prowadzonej działalności gospodarczej, w tym i przedsięwzięć turystycznych. Podstawą wyjazdów turystycznych na wieś jest środowisko przyrodnicze i turyści, którzy – mimo istniejącego zagospodarowania turystycznego – nie decydują się na wypoczynek na wsi. Ponadto, produkt turystyczny osiąga postać dojrzałą, ale wzrost coraz większej liczby mieszkańców zajmujących się działalnością turystyczną może spowodować przeinwestowanie w tym zakresie, potanie usług turystycznych na skutek większej podaży niż popytu, a w następstwie spadek dochodów usługodawców. Oznaczać to może fazę regresu również ze względów ekonomicznych.

Faza rekonstrukcji, która polega na rekultywacji obszarów wiejskich. Przejawia się to w rekultywacji flory i fauny, odtworzeniu systemu wodnego itp. w celu przywrócenia walorów środowiska przyrodniczego i zaspokojenia potrzeb turystów w tym zakresie. Jeśli nie występują działania odtwarzające naturalne walory turystyczne na obszarach wiejskich, to regres tych obszarów pogłębia się.

W *fazie regresu i rekonstrukcji* osoby zajmujące się turystyką są zmuszone do wydatkowania nakładów na ulepszenie bazy turystycznej i ściśle jej powiązanie ze środowiskiem przyrodniczym albo też do ograniczenia lub zrezygnowania z tej działalności na rzecz innej. Omówione fazy zmian w wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej oraz zagospodarowaniu turystycznym obszarów wiejskich przebiegają przy założeniu pogarszania jakości środowiska przyrodniczego w miarę rozwoju społecznego-gospodarczego i zagospodarowania turystycznego. Do tej pory obserwowano takie zależności, ale obecnie – w miarę narastania świadomości ekologicznej ludności – procesy takie powinny występować w mniejszym zakresie i wolniej.

Wpływ agroturystyki na środowisko przyrodnicze

Rozwój ruchu turystycznego stwarza, o czym była już mowa, zagrożenie dla środowiska przyrodniczego. Do najczęstszych przyczyn niszczenia środowiska należą [Pyłka-Gutowska 1998]:

- przestrzenne zagospodarowanie turystyczno-rekreacyjne obszaru i rozwój turystycznej infrastruktury, wynikający z podnoszenia standardu,
- masowa, często nieuregulowana turystyka, a zwłaszcza przekraczająca pojemność naturalną regionu,
- wędrujący z ruchem turystycznym rozwój roślinności synantropijnej, związanej z zanieczyszczeniem ściekami i nadmiernym wykorzystaniem środowiska,
- niedostateczny poziom świadomości ekologicznej społeczeństwa, zarówno turystów, jak i osób świadczących usługi turystyczne.

Szkody ekologiczne wyrządzane przez ruch turystyczny mogą mieć różny charakter, taki jak [Marks i inni 1997]:

1. Udeptywanie roślinności i gleby.
2. Eutrofizacja siedliska – powodująca wycofywanie się roślinności pierwotnej i wkraczanie innych gatunków (np. pokrzywa, łopian).
3. Pozostawianie nierozkładalnych (całkowicie lub częściowo) odpadów.
4. Wzmożony ruch pojazdów mechanicznych.
5. Zanieczyszczenia.
6. Hałas.
7. Zagrożenie pożarowe.
8. Utylizacja śmieci i ścieków.
9. Zajmowanie ziemi użytkowanej rolniczo dla rozwoju bazy turystycznej.

Wszystkie te czynniki powodują zmniejszenie przydatności naturalnych i antropologicznych walorów turystycznych. W skrajnych przypadkach walory te mogą się stać nieprzydatne, a uprawianie turystyki w tych regionach może być nawet ryzykowne dla zdrowia. Nie bez znaczenia są również walory estetyczne krajobrazu, które w znacznej mierze powinny mieć cechy ładu przestrzennego, być dostosowane do środowiska przyrodniczego, regionalnej architektury, wykorzystania istniejących zasobów wytwórczych itp. Tymczasem obserwuje się, że nowo wznoszone budynki na wsi polskiej często nie mają stylu regionalnego i są mało funkcjonalne.

Analizując przydatność obszarów wiejskich do rozwijania agroturystyki trzeba uwzględnić również aktualne zagospodarowanie, które nie zawsze sprzyja rozwojowi ruchu turystycznego. Chodzi tutaj przede wszystkim o ograniczenia stwarzane przez bardzo silne natężenie urbanizacji i uprzemysłowienia oraz gęstą sieć infrastruktury technicznej, głównie dróg, kolei i linii energetycznych, a wraz z tym przez zanieczyszczenia (obszaru, powietrza itp.), uszkodzenia lub zniszczenia powierzchniowego systemu biotycznego. Cechy te w większości występują na obszarach miejskich oraz w strefach podmiejskich, ale mogą też występować na obszarach wiejskich. Niektóre formy intensyfikacji rolnictwa i leśnictwa (jak np. chemizacja czy wytwarzanie nadmiernej ilości gnojowicy), brak kanalizacji i wysypisk śmieci na wsi, rozbudowa dróg przechodzących przez obszary wiejskie powodują, że maleje ich atrakcyjność. Wszystkie te czynniki powodują zmniejszenie przydatności naturalnych i antropologicznych walorów turystycznych. W skrajnych przypadkach walory te mogą się stać nieprzydatne, a uprawianie turystyki w tych regionach może być ryzykowne dla zdrowia [Garścia 1994].

Zajmowanie przestrzeni przez osadnictwo, działalność produkcyjno-gospodarczą oraz degradacja środowiska przyrodniczego powodują, że pojawia się bariera naturalna, wyrażająca się w niedoborze przestrzeni. Niedobór ten występuje w dwóch formach [Drzewiecki 1992]:

- brak jakichkolwiek rezerw przestrzeni, powodujący spychanie użytkowania i zagospodarowania turystycznego i rekreacyjnego na tereny pozbawione odpowiednich walorów,
- brak przestrzeni rekreacyjnej, która jest właściwa dla uprawiania turystyki.

Reasumując, zagospodarowanie środowiska zwykle sprzyja rozwojowi turystyki, zwłaszcza jeśli w danym rejonie (miejscowości) występują naturalne i antropologiczne walory turystyczne przyciągające turystów i stanowiące dla nich atrakcje godne zobaczenia. Przyciąganie to wzrasta w miarę tworzenia infrastruktury turystycznej oraz bazy umożliwiającej świadczenie usług tury-

stycznych. Wszystkie wymienione czynniki – w połączeniu z ograniczonym poziomem urbanizacji i związanym z nią niskim poziomem uprzemysłowienia oraz łącznie z niezbyt agresywnymi krajobrazowo sieciami infrastruktury (drogi, koleje, linie energetyczne) i z umiarkowanie rozwiniętą siecią osadnictwa – sprzyjają zwiększeniu przydatności rejonu (miejscowości) do uprawiania turystyki, w tym agroturystyki. Przydatność ta wzrasta, gdy zapewniają one w miarę czyste powietrze oraz pozwalają na wyeliminowanie lub ograniczenie hałasu. Należy jednak pamiętać, że zagospodarowanie środowiska może sprzyjać – o czym była już mowa – ograniczeniu rozwoju turystyki i rekreacji.

Uwagi końcowe

Aktualne zagospodarowanie obszarów wiejskich w Polsce sprzyja rozwojowi agroturystyki, gdyż w większości jakość środowiska przyrodniczego jest wysoka. Istnieją jednak tereny wiejskie zdegradowane, na których nie jest wskazane zajmowanie się turystyką. Prowadzenie działalności turystycznej w zgodzie z ekologią jest jednym z podstawowych wymogów agroturystyki i cała działalność w tym zakresie powinna być podporządkowana zasadzie „*ekologia się opłaca*”. Do najważniejszych cech ekologicznych rozwoju agroturystyki można zaliczyć [Garścia 1994, Majewski 1993]:

- ochronę środowiska przyrodniczego przez promocję takich form turystyki, które są ekonomicznie produktywne, społecznie odpowiedzialne i przyjazne dla środowiska,
- podejmowanie działalności turystycznej i rolniczej w dostosowaniu do środowiska i krajobrazu,
- rozwój produkcji żywności o podwyższonych parametrach ekologicznych,
- rozwój infrastruktury wspierającej ekologiczne wzory turystyki (transport, wytwarzanie energii, gospodarka odpadami, ściekami, wodą itp.),
- utrzymanie integralności krajobrazu, wartości kulturowych oraz atrakcyjności miejscowości i okolicy.

Literatura

- BARTKOWSKI T., 1991: *Kształtowanie i ochrona środowiska człowieka*. PWN, Warszawa.
Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza. PWRiL, Warszawa 1984.
 DRZEWIECKI M., 1992: *Wiejska przestrzeń rekreacyjna*. Instytut Turystyki, Warszawa.
 GARŚCIA E., 1994: Ekoturystyka. *Aura* nr 11.

- JĘDRZEJCZYK J., 1995: *Ekologiczne uwarunkowania i funkcje turystyki*. Wyd. Śląsk, Katowice.
- MAJEWSKI J., 1993: Źródła i warunki turystyki wiejskiej jako formy turystyki alternatywnej. *Zeszyty Naukowe AR*, Poznań.
- MARKS M., MĘYNARCZYK K., MARKS E., 1997: Agroturystyka na Warmii i Mazurach – szanse, możliwości i zagrożenia. [w:] *Kształtowanie produktu turystycznego polskiej wsi*. CDiEwR, Kraków.
- PYŁKA-GUTOWSKA E., 1998: *Ekologia z ochroną środowiska*. Wyd. Oświata, Warszawa.
- WIATRAK A.P., 1996: Wpływ agroturystyki na zagospodarowanie obszarów wiejskich. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* nr 1.

Environmental Determinants of Agritourism Development

Abstract

Agritourism covers all activities of farm family that resulting in hosting tourists in its agricultural household. Development of tourist services provided by farm families depends on many factors connected with the nature of the environment (both with wildlife and geographical conditions) and with management and exploration of the environment.

The importance of environment to tourism development has two aspects, which directly or indirectly, have a bearing on it. Firstly, valuable landscape features constitute the base for tourism development and the main aim of tourism practices. On the other hand, the varied aspects of environment protection must be recognised, together with the expectations of todays society and environmental requirements – the intensification and degradation of the environment lower its values and could lead to decreasing demand for leisure.

To give further stimulation to tourism within the rural areas very important investment in tourist infrastructure will have to made to support pro-ecological patterns of tourism and to ensure integrity of landscape, cultural values and attractiveness of tourism resorts and their surroundings.

The promotion of pro-ecological activity that meets the environment requirements determines agritourism development what author stresses in this paper.

Aldona Zawojcka

Katedra Ekonomii i Polityki Gospodarczej SGGW

Tomasz Siudek

Katedra Ekonomiki i Organizacji Gospodarstw Rolniczych SGGW

Finansowe i pozafinansowe formy wspierania ochrony środowiska

Wprowadzenie

W wielu krajach, zwłaszcza w Unii Europejskiej, polityka ochrony środowiska stała się przedmiotem wzmożonej uwagi w latach 90. Układ Europejski wyodrębnia naturalne środowisko jako dziedzinę priorytetową we współpracy dwustronnej, jak również jako obszar zbliżenia ustawodawstwa polskiego do ustawodawstwa Wspólnoty.

Polska była pierwszym krajem w Europie Środkowowschodniej, który po 1989 r. wypracował nową politykę wobec środowiska naturalnego. W 1991 r. przyjęto krajową politykę ochrony środowiska, natomiast w 1996 r. – ustawę o ochronie środowiska. Poziom wydatków na inwestycje w dziedzinie ochrony środowiska naturalnego i gospodarki wodnej w Polsce, mierzony udziałem w PKB, wynosił w 1997 r. odpowiednio 1,6 i 0,4% i należał do przeciętnych w regionie. Udało się zmobilizować środki finansowe w postaci opłat i kar przeznaczonych na fundusze ochrony środowiska i gospodarki wodnej. W 1997 r. wpływy te osiągnęły 1636 mln zł, co stanowiło jednak zaledwie 18% wymienionych nakładów¹.

W opinii Komisji Europejskiej², oceniającej stopień spełniania przez kraje kandydujące kryteriów kopenhaskich, w Polsce szczególną uwagę należy poświęcić szybkiemu dostosowaniu legislacji w zakresie środowiska naturalnego do *acquis communautaire*. Uzyskanie ostatecznej zgodności z wieloma dokumentami legislacyjnymi wymaga jednak zwiększenia poziomu inwestycji publicznych i prywatnych (np. na zarządzanie odpadami i substancjami chemicznymi, uzdatnianie wody, oczyszczanie powietrza). Dostosowanie do wymogów Unii w zakresie ochrony środowiska wydaje się szczególnie trudne między

¹GUS, Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1998.

²The European Commission, 1998: Enlargement 98. Commission Report. Poland.

innymi dlatego, że jest kosztowne. Szacuje się że we wszystkich krajach EŚW, kandydujących do Unii Europejskiej, potrzebne są nakłady ok. 100–120 mld EURO (ok. 1000 EURO *per capita*)³. Stanowiłoby to prawie 36% średniego PKB na 1 mieszkańca w tych krajach, wynoszącego około 2800 EURO.

Uchwalona w 1991 r. przez Sejm polityka ekologiczna państwa wprowadziła do praktyki ochrony środowiska stosowaną także w UE zasadę „zanieczyszczający płaci” (z ang. *Polluter Pays Principle*). Zasada ta oznacza, że odpowiedzialność za integrowanie ochrony środowiska naturalnego z działalnością poszczególnych sektorów, w tym rolnictwa, spada na zanieczyszczającego. Dotyczy to również odpowiedzialności finansowej. Oznacza to, że zanieczyszczający musi znaleźć środki na sfinansowanie koniecznych działań ochrony środowiska.

Zapotrzebowanie na środki finansowania ochrony środowiska jest w dużym stopniu uzależnione od kosztów i warunków ich pozyskania. Oczywiście jest, że największy popyt zgłaszany jest na środki „tanie” i „łatwe” (np. niektóre bezwrotne dotacje) i zmniejsza się wraz ze wzrostem stopnia trudności i zwiększającym się kosztem ich pozyskania (np. kredyty obciążone trudnymi warunkami udzielania oraz wysoką stopą procentową). Niekorzystna sytuacja dochodowa rolnictwa w warunkach gospodarki rynkowej powoduje ograniczanie środków własnych na inwestycje. Konieczne stało się uruchomienie zewnętrznych, tanich źródeł finansowania różnych działań proekologicznych.

W systemie finansowania ochrony środowiska w Polsce występuje pozytywna tendencja przenoszenia w coraz większym stopniu ciężaru tego finansowania na budżety gminne oraz przedsiębiorstwa (tab. 1). Stanowi to wyraz procesu decentralizacji oraz „wbudowywania” ochrony środowiska w strategię funkcjonowania podmiotów gospodarczych i gmin, czyli praktycznego realizowania zasady „zanieczyszczający płaci”. Poniższe dane wskazują na jeszcze jedną ważną cechę tego systemu finansowania w Polsce: udział pomocy zagranicznej utrzymuje się na stosunkowo niskim i stabilnym poziomie 4–5% wszystkich środków wydawanych na ochronę środowiska. Mimo tak niskiego udziału tej pomocy należy podkreślić jej ogromną rolę w uzupełnianiu finansowania tych elementów przedsięwzięcia, na które często trudno zdobyć środki z innych źródeł.

³Szacki J., 1998: Lokalna polityka ochrony środowiska w perspektywie integracji z Unią Europejską.

Tabela 1

Struktura środków finansowych na działania ekologiczne w latach 1991–1995 w Polsce (w procentach)

Wyszczególnienie	1991	1992	1993	1994	1995
Fundusze ekologiczne	40	58	47	41	40
Budżet centralny	5	5	7	5	5
Budżety gminne	20	13	16	19	18
Środki własne przedsiębiorstw	30	20	25	31	32
Pomoc zagraniczna	5	4	5	4	5
Ogółem	100	100	100	100	100

Źródło: Ministerstwo Ochrony Środowiska, Leśnictwa i Zasobów Naturalnych.

Rynek finansowania ochrony środowiska

Finansowanie przedsięwzięć z zakresu ochrony środowiska w Polsce jest nową, ale dynamicznie rozwijającą się działalnością na rynkach finansowych. Od początku lat 90. obserwuje się gwałtowny wzrost zarówno popytu na środki finansowe przeznaczone na realizację inwestycji ekologicznych, jak i wzrost podaży funduszy na ochronę środowiska.

Podstawowe znaczenie na omawianym rynku zajmowały fundusze publiczne (fundusze ekologiczne, budżet centralny oraz budżety miast i gmin). Stanowiły one łącznie 63% całości środków finansowych przeznaczonych na ochronę środowiska w 1995 r. (tab. 1). Środki własne podmiotów gospodarczych oraz kredyt bankowy pełniły wciąż rolę pomocniczą, ale widoczna jest tendencja stopniowego odwracania tej zależności.

Wzrost popytu na środki inwestycyjne, służące ochronie środowiska, spowodowany został przede wszystkim urynkowaniem i prywatyzacją gospodarki, co oddzieliło podmioty regulujące od regulowanych, przywróciło bodźcową rolę cen, twarde ograniczenie budżetowe oraz konieczność oszczędzania i szacowania zasobów naturalnych. Innymi czynnikami sprzyjającymi wzrostowi tego popytu są procesy integracyjne z Unią Europejską i przystąpienie Polski do OECD. Zachęcają one bądź wymuszają spełnianie światowych standardów także w dziedzinie ochrony środowiska oraz dostosowanie do wymagań międzynarodowych konwencji i umów.

Podaż pieniądza na ochronę środowiska pochodzi z różnych źródeł i przybiera różne formy. Źródła te dzielą się na:

- źródła publiczne (fundusze ochrony środowiska i gospodarki wodnej, środki budżetu państwa i budżetów gmin oraz środki instytucji publicznych, takich jak agencje i fundacje);

- źródła prywatne (wydatki ze środków własnych przedsiębiorstw i innych podmiotów gospodarczych;
- wydatki instytucji samorządowych oraz wydatki ludności;
- pomoc zagraniczną.

Źródła publiczne dominują obecnie na rynku finansowym ochrony środowiska i są wykorzystywane do wspierania realizacji polityki ekologicznej państwa oraz regionalnych i lokalnych programów ochrony środowiska. Sektor instytucji prywatnych ulega wzmocnieniu przez postępujący proces prywatyzacji i przenoszenie rynkowych zasad finansowania inwestycji w obręb inwestycji ekologicznych. Jego udział wzrasta w wyniku wykorzystania banków do współfinansowania inwestycji wspieranych ze środków publicznych.

Dostępnymi na rynku formami finansowania inwestycji ochrony środowiska są:

- zobowiązania finansowe (np. kredyty, pożyczki, obligacje, leasing);
- udziały kapitałowe (np. akcje lub udziały w spółkach komunalnych);
- dotacje.

Formy te czasem występują łącznie (np. dotacje do spłaty odsetek od kredytów bankowych lub pożyczki preferencyjne). Wśród zobowiązań finansowych najbardziej powszechne są pożyczki udzielane przez fundusze ekologiczne. Udziały kapitałowe to nowa, towarzysząca rozwojowi sektora bankowego, forma finansowania inwestycji ekologicznych. Angażowanie kapitału w produkcję urządzeń ochrony środowiska, doradztwo ekologiczne lub bezpośrednie finansowanie inwestycji są najczęściej dokonywane na komercyjnych zasadach. Przez sfinansowanie modernizacji lub zaoszczędzenie zasobów realizuje się efekt ekonomiczny stanowiący o sensie angażowania kapitału. Dodatkowo, rozwój tej formy finansowania ułatwiają gwarancje i ubezpieczenia ekologiczne. Dotacje stanowią tradycyjny sposób finansowania nakładów na ekologię. W czystej formie są używane do przyspieszania procesu inwestycyjnego w obszarach stanowiących zagrożenie dla zdrowia i lokalnego rozwoju. Dotacje używane są również przy preferencyjnych pożyczkach, które łączą zalety dotacji i kredytu. Najczęstszą formą występowania tego skojarzenia są pożyczki preferencyjne udzielane ze środków pieniężnych funduszy ekologicznych oraz linie kredytowe uruchamiane w bankach komercyjnych przez fundacje i fundusze ekologiczne lub tworzenie funduszy rewingowych.

Najczęściej występujące powiązania pomiędzy źródłami i formami finansowania inwestycji ekologicznych przedstawiono w tabeli 2.

Fundusze ekologiczne i fundacje oraz pomoc zagraniczna są głównymi źródłami dotacji. Banki, instytucje leasingowe i fundusze kapitałowe oferują najczęściej kredyty lub udziały kapitałowe, wraz z którymi dostarczają wiedzę oraz doświadczenie techniczne i menadżerskie. Formy mieszane, reprezentowa-

Tabela 2

Sposób finansowania inwestycji ekologicznych przez różne źródła finansowe

Źródła/Formy	Zobowiązania finansowe	Udziały kapitałowe	Dotacje
Fundusze ekologiczne	×	×	×
Fundacje	×		×
Banki	×	×	
Instytucje leasingowe	×	×	
Fundusze inwestycyjne		×	

Źródło: Ministerstwo Ochrony Środowiska, Leśnictwa i Zasobów Naturalnych.

ne głównie przez preferencyjne pożyczki, angażują często dwa źródła finansowania i oferują ściśle kontrolowaną i ukierunkowaną pomoc.

Powszechnie uważa się, że zapotrzebowanie na środki finansowe na ochronę środowiska znacznie przewyższa ich podaż. Tymczasem wiele uruchomionych w ostatnich latach zagranicznych linii kredytowych dla inwestycji ekologicznych nie zostało wykorzystanych. Wiele polskich i zagranicznych instytucji finansowych ma problemy z wydaniem nawet dosyć „taniach” pieniędzy na ochronę środowiska, gdyż nie ma dobrze przemyślanych i przygotowanych projektów inwestycji ekologicznych.

Na rynku finansowania inwestycji ekologicznych w Polsce dominują:

- fundusze ekologiczne;
- fundacje i programy pomocowe;
- banki;
- instytucje leasingowe;
- fundusze inwestycyjne.

Każda z tych instytucji ma swoje cele i zadania. Decydują one wspólnie o przejrzystości i efektywności rynku finansowania inwestycji ekologicznych w Polsce.

Na system funduszy ekologicznych w Polsce składają się: Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (fundusz narodowy), Wojewódzkie Fundusze Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (fundusze wojewódzkie) oraz fundusze gminne. Fundusz narodowy i fundusze wojewódzkie, w zakresie określonym ustawą, samodzielnie podejmują decyzje o tym, jakie przedsięwzięcia finansować, jakimi instrumentami wspierać ekologiczne zamierzenia inwestora oraz na jakich warunkach oferować swoje środki finansowe. Dokument, który powołał do życia fundusze ekologiczne⁴ wymienia cele ogólne,

⁴Ustawa z dnia 3 kwietnia 1993 r. o zmianie ustawy o ochronie i kształtowaniu środowiska oraz ustawy Prawo wodne; DzU Nr 40, poz. 183.

które powinny być wspierane przez nie finansowo. Ustawa precyzuje przedmiotowe i podmiotowe ograniczenia dla udostępniania środków finansowych z funduszy ekologicznych. Zgodnie z nimi, każdy fundusz stosuje własne kryteria oraz procedury oceny i wyboru proponowanych przedsięwzięć inwestycyjnych. Dysponuje także własnymi zasadami udzielania i umarzania pożyczek.

Fundacje i programy pomocowe udzielają grantów i dotacji, które są najbardziej pożądaną przez użytkowników środowiska, a jednocześnie najbardziej ograniczoną formą współfinansowania inwestycji ekologicznych. Instytucje udzielające dotacji pokrywają najczęściej tylko niewielką część kosztów inwestycji. Pomoc bezzwrotna, którą stanowi dotacja, jest chętnie lokowana w obszarze edukacji, szkoleń i treningu, a także wymiany doświadczeń i promowania nowoczesnych rozwiązań technicznych. Na rynku finansowym w Polsce sytuacja jest jednak szczególna ze względu na zawarte porozumienie o konwersji części polskiego zadłużenia zagranicznego na finansowanie inwestycji ekologicznych. Dotacje z tego źródła, udzielane przez EkoFundusz, są przeznaczone na finansowanie wyodrębnionych zadań inwestycyjnych.

Do najbardziej rozpowszechnionych form udzielania bezzwrotnej pomocy finansowej należą:

- pomoc w formie postawienia do dyspozycji kwoty pieniężnej na uzgodnione zadanie inwestycyjne lub projekt (środki pieniężne są zwalniane sukcesywnie w miarę realizacji zadania);
- pomoc konsultingowa (doradztwo), polegająca na zakupie usługi, np. w postaci opłacenia kosztów przygotowania projektu inwestycyjnego do realizacji. Instytucje oferujące taką pomoc nie udostępniają bezpośrednio środków finansowych, lecz wynajmują na koszt własny konsultantów do wykonania określonych prac na rzecz podmiotu realizującego inwestycje;
- pomoc szkoleniowa w zakresie wybranych tematów. Dotacja obejmuje pokrycie kosztów przygotowania materiałów szkoleniowych i samego szkolenia. Środki finansowe nie trafiają bezpośrednio do zainteresowanego, ale przeznaczone są na sfinalizowanie usługi;
- pomoc w formie udostępnienia preferencyjnego kredytu. W tym przypadku dotacja najczęściej trafia do banku na opłacenie różnicy pomiędzy preferencyjną i komercyjną stopą oprocentowania kredytu.

Podstawowym źródłem finansowania z fundacji i programów pomocowych są głównie rządy i fundacje z krajów zachodnich. Do finansowanych przez UE, obok funkcjonującego już od kilku lat Phare, należą dwa programy przedakcesyjne, mające zapewnić pewne środki na realizację zadań w dziedzinie ochrony środowiska, wynikających z przygotowania do integracji z Unią:

1. SAPARD (Przedakcesyjny Program Wsparcia Rolnictwa i Obszarów Wiejskich) – główny instrument mający wspierać modernizację rolnictwa i rozwój obszarów wiejskich. Celem funduszu jest ułatwienie procesu integracji sektora rolnego z UE. Przewiduje się, że kraje kandydujące otrzymają w latach 2000–2006 500 mln EURO rocznie (Polska do 200 mln EURO). Inicjatywa w tworzeniu programów ma należeć nie tylko do rządu, ale przede wszystkim do partnerów gospodarczych i władz terenowych. UE wymaga współfinansowania do 30–50% nakładów potrzebnych na projekt. W dziedzinie ochrony środowiska można otrzymać środki na finansowanie konkretnych przedsięwzięć mających na celu:
 - rozwój metod produkcji rolniczej służących ochronie środowiska i krajobrazu wsi;
 - melioracje i poprawę struktury agrarnej;
 - rozwój infrastruktury wiejskiej;
 - poprawę gospodarki wodnej;
 - poprawę sytuacji w gospodarce leśnej, w tym zalesianie.
2. ISPA (Przedakcesyjny Instrument Polityki Strukturalnej) – program wspierający realizację dużych inwestycji, głównie w obszarze infrastruktury. Pomoc (1 mld EURO rocznie w latach 2000–2006) ma być skierowana po połowie do dwóch sektorów: transportu i ochrony środowiska. Projekty finansowane z ISPA powinny opiewać na sumę nie mniejszą niż 5 mln EURO. Ustalono udział środków maksymalnie na 85% wydatków na konkretne przedsięwzięcia. Programy strukturalne w ramach ISPA mogą być dofinansowane przez Europejski Bank Inwestycyjny, EBOR oraz Bank Światowy. Możliwe są takie formy pomocy z ISPA, jak:
 - bezzwrotna pomoc bezpośrednia;
 - pomoc zwrotna;
 - subsydiowanie stóp procentowych;
 - gwarantowane subsydium.

Polski sektor bankowy tworzy około osiemdziesiąt banków zorganizowanych w formie spółek akcyjnych lub będących bankami państwowymi⁵. Ponadto, w sektorze tym działa około 1,5 tys. banków spółdzielczych. Tworzą one największe krajowe źródło finansowania przedsięwzięć inwestycyjnych. Coraz więcej banków wykazuje zainteresowanie inwestycjami w zakresie ochrony środowiska. Banki sukcesywnie rozszerzają swoją ofertę kredytową o kredyty preferencyjne przeznaczone na przedsięwzięcia ekologiczne oraz nawiązują współpracę

⁵Wśród nich jest 68 zaliczanych do największych (spośród 247) w 11 krajach EŚW (10 stowarzyszonych z UE oraz Chorwacja). Za: *Central European Economic Review*. October 1999, vol. VII, No 8.

z podmiotami angażującymi swoje środki finansowe w ochronie środowiska (fundacje, pomoc zagraniczna). Przykładem efektów takiej współpracy są kredyty udzielane przez Bank Zachodni S.A. oraz Bank Gdański S.A. w ramach umowy z odpowiednimi funduszami wojewódzkimi. Kredyty pochodzą ze środków finansowych gromadzonych przez banki, fundusze zaś udzielają dopłat do wysokości oprocentowania. W ten sposób koszt kredytu dla podejmującego inwestycje proekologiczne ulega obniżeniu. Linie kredytowe uruchamiane przez banki na podstawie umów z fundacjami, funduszami ekologicznymi i agencjami oraz innymi sponsorami działań na rzecz poprawy stanu środowiska stanowią bogatą ofertę adresowaną do podmiotów gospodarczych prowadzących działalność w różnych sektorach gospodarki. Linie kredytowe dla inwestorów podejmujących zadania w dziedzinie ochrony środowiska obrazują zakres zainteresowania inwestorów, pokrywający się generalnie z priorytetami ekologicznymi państwa.

Szczególną rolę na rynku kredytów na inwestycje ekologiczne odgrywa Bank Ochrony Środowiska S.A. (BOŚ). Oferuje on najwięcej preferencyjnych linii kredytowych i dysponuje zróżnicowaną ofertą dla prywatnych i zinstytucjonalizowanych inwestorów, planując inwestycje w różnych regionach Polski i w obrębie różnych obszarów środowiska. Istotną rolę na rynku kredytów ekologicznych zajmują także międzynarodowe instytucje finansowe, a w szczególności Bank Światowy i Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju (EBOR). Finansują one duże zadania inwestycyjne oraz transfer wiedzy i technologii związanej z eliminacją u źródła zanieczyszczeń środowiska, a także (Bank Światowy) priorytetowe zadania zapisane w polityce ekologicznej państwa.

Leasing jest jedną z najszybciej rozwijających się form finansowania inwestycji w Polsce. Coraz częściej jest stosowany przy finansowaniu inwestycji ekologicznych. Leasing polega na oddaniu na pewien czas przedmiotu w posiadanie użytkownika, który za opłatą korzysta z niego przez ustalony okres z zastrzeżeniem (z reguły) zwrotu tego przedmiotu. Zwykle z leasingu korzysta podmiot gospodarczy, którego nie stać na zakup potrzebnego sprzętu lub który nie posiada wystarczającego zabezpieczenia potrzebnego do wzięcia kredytu bankowego. Z tego powodu leasing jest bardziej niż kredyt uniwersalną i elastyczną formą finansowania działalności inwestycyjnej. Z punktu widzenia podmiotu gospodarczego zaletami leasingu są:

- łatwy dostęp do najnowszej techniki bez angażowania własnych środków finansowych;
- zwiększenie płynności finansowej firmy;
- szybkie i elastyczne reagowanie na zmiany rynkowe przez korzystanie z dostarczanych (gotowych) urządzeń w miejsce ich zakupu;

- oszczędność na czynnościach proceduralnych związanych z wyborem i zakupem urządzenia;
- łagodniejsze, w porównaniu z kredytem, warunki umowy leasingowej (zabezpieczenie finansowe spłaty rat, zastawy itp.);
- możliwość rozłożenia finansowania przedsięwzięcia w długim okresie, co jest szczególnie istotne przy wielu rodzajach inwestycji ekologicznych.

Ekonomiczna stabilizacja i wzrost gospodarczy stworzyły podstawę dla dynamicznego rozwoju prywatnych inwestycji kapitałowych w Polsce. Pierwsze fundusze kapitałowe rozpoczęły swoją działalność w 1991 r.⁶. Obecnie działalność inwestycyjną prowadzi kilkanaście prywatnych funduszy kapitałowych. Wysoki popyt na finansowanie kapitałowe wynika z szybko rozwijającego się sektora prywatnego w gospodarce, dużego popytu inwestycyjnego oraz ciągle jeszcze stosunkowo drogiego kredytu. Ważne jest także, że finansowanie kapitałowe nie powiększa zobowiązań finansowych spółki.

Przedmiotem inwestycji kapitałowych w Polsce są spółki prywatne lub prywatyzowane, z reguły nowe, z perspektywami dynamicznego rozwoju w skali co najmniej dużego regionu. Inwestycje obejmują finansowanie początkowej fazy rozwoju firmy, restrukturyzację działalności podstawowej, sanację firmy przeżywającej kłopoty finansowe lub przygotowanie firmy do wejścia na giełdę. Prywatne inwestycje kapitałowe charakteryzuje wysokie ryzyko, które jest wynagradzane potencjalnie wysokim zyskiem. Niektórzy inwestorzy kierują się nie tylko możliwościami realizacji dużego zysku, lecz innymi celami, jak np. osiągnięcie dostępu do określonego rynku czy sektora gospodarki, tworzenie związków kapitałowych, transfer technologii. Wielu z nich specjalizuje się w kapitalizowaniu spółek działających w obszarze ochrony środowiska i oszczędzania energii. Od początku 1996 r. obserwuje się rosnące zainteresowanie funduszy kapitałowych inwestycjami ekologicznymi. Przedmiotem wejścia kapitałowego są przedsięwzięcia dotyczące tzw. czystych technologii. W fazie przygotowawczej znajduje się projekt utworzenia funduszu kapitałowego z udziałem funduszu narodowego, BOŚ, EBOR, NEFCO (Nordic Environment Finance Corporation). Będzie on dokonywał inwestycji kapitałowych w przedsięwzięciach proekologicznych o charakterze infrastrukturalnym i produkcyjnym. Innym przykładem jest amerykański fundusz kapitałowy Mees Pierson, inwestujący w przedsiębiorstwa działające w obszarze ochrony środowiska i oszczędzania energii oraz produku-

⁶W Polsce działalność tych funduszy pod nazwą fundusze powiernicze rozpoczęła się na podstawie ustawy z 22 marca 1991 r. – Prawo o publicznym obrocie papierami wartościowymi i funduszach powierniczych. Obecnie ich działalność reguluje ustawa z 28 sierpnia 1997 r. o funduszach inwestycyjnych.

jące urządzenia do kontroli zanieczyszczeń wody i powietrza. Stosunkowo dużym funduszem kapitałowym analizującym racjonalność znalezienia się na polskim rynku finansowym ochrony środowiska jest fundusz ECOFIN. Wszystkie one powiększają i dywersyfikują dostępne środki finansowe na inwestycje służące ochronie środowiska.

Efektywność systemu finansowania inwestycji ekologicznych i jego wpływ na przestrzeganie wymogów konkurencyjności jest istotnym problemem ewolucji rynku finansowania ochrony środowiska. Dominująca pozycja środków publicznych (fundusze ekologiczne) oferowanych na rynku może wypaczać jego charakter i naruszać zasadę konkurencyjności. Środki publiczne w formie funduszy ekologicznych obecne na rynku finansowym ochrony środowiska są wyłączone z konkurencyjnych zastosowań w innych sektorach gospodarki. Można spotkać sądy, że dotacje i preferencyjne pożyczki oferowane w znacznej skali przez fundusze hamują rozwój i aktywizację sektora bankowego i funduszy prywatnych w dziedzinie ochrony środowiska. Rozwijające się intensywnie rynkowe otoczenie funduszy ekologicznych wpływa na modyfikację zasad ich działania – poszerzają i różnicują one swoje oferty i wiążą je z nowymi formami finansowania, oferowanymi przez sektor bankowy. Wzrasta liczba banków mających z funduszami umowy o dopłatach do odsetek do kredytów udzielanych na cele ekologiczne.

Powyższy przegląd wskazuje, że w Polsce istnieje wiele form wspierania ochrony środowiska finansowanych przez różne instytucje krajowe i zagraniczne. Istotną rolę w tym zakresie na obszarach wiejskich odgrywają Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej oraz Fundacja Wspomagająca Zaopatrzenie Wsi w Wodę.

Linie kredytowe i inne programy Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej

Głównym celem działalności Funduszu jest finansowanie zadań dotyczących ochrony środowiska. Zadania te zostały określone w przyjętym przez Sejm RP w 1991 r. dokumencie „Polityka ekologiczna państwa” i sprecyzowane w „Programie wykonawczym do polityki ekologicznej państwa do 2000 roku”. Ich realizacja koordynowana jest przez Ministra Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa (obecnie Ministra Środowiska – *przyp. red.*). NFO-ŚiGW wykorzystuje różne formy finansowania – od pożyczek i dotacji po inwestycje kapitałowe. Podejmuje również działania w celu rozszerzania instrumentarium swoich finansowych operacji, otwierając specjalne linie kredytowe.

NFOŚiGW współpracuje z Wojewódzkimi Funduszami Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w zakresie finansowania przedsięwzięć priorytetowych. Fundusz gospodaruje również środkami powierzonymi, które pochodzą z mechanizmu ekokonwersji fińskiej, rządowych agencji krajów zachodnich (SIDA) oraz ze Wspólnoty Europejskiej (Program Phare).

Ze środków Funduszu uruchomionych jest pięć linii kredytowych na przedsięwzięcia z dziedziny ochrony środowiska.

1. Kredyty na przedsięwzięcia z zakresu budowy małych oczyszczalni ścieków

Przeznaczone są na zakup i instalację małych (o przepustowości do 200 m³/dobę) oraz przydomowych oczyszczalni ścieków. Limit wypłat stanowi 20 mln zł. O kredyt mogą ubiegać się wszystkie podmioty. Kredyt dla osób fizycznych udzielany jest na uzyskanie efektu ekologicznego w postaci instalacji przydomowej oczyszczalni ścieków o potencjalnej zdolności wyrażonej w postaci średniej przepustowości oczyszczalni w m³/dobę oraz redukcji ładunku zanieczyszczeń wg deklaracji producenta wyrażonej w BZT5 (w kg/rok). Od pozostałych kredytobiorców wymaga się uzyskania potencjalnej zdolności do oczyszczania ścieków wyrażonej w postaci średniej przepustowości oczyszczalni w m³/dobę oraz redukcji ładunku zanieczyszczeń wyrażonej w BZT5 (w kg/rok), zgodnie z operatem wodnoprawnym będącym podstawą pozwolenia wodnoprawnego. Maksymalna kwota kredytu wynosi 100 tys. zł, lecz nie więcej niż 50% wartości przedsięwzięcia. Okres kredytowania nie może przekroczyć 5 lat. Oprocentowanie wynosi 0,5 stopy redyskonta weksli NBP (nie mniej niż 7,0%). Okres realizacji nie może być dłuższy niż 18 miesięcy od daty postawienia przez bank kredytu do dyspozycji kredytobiorcy, natomiast spłata kredytu następuje od momentu zakończenia zadania.

2. Kredyty na przedsięwzięcia z zakresu zagospodarowania odpadów stałych

Kredyty udzielane są na zadania inwestycyjne polegające na organizowaniu systemów zbiórki i transportu odpadów, budowie składowisk odpadów i innych obiektów oraz zakupie urządzeń (kompaktory, prasy), związanych z usuwaniem i unieszkodliwianiem odpadów oraz ich gospodarczym wykorzystaniem. Limit wypłat ustalono na 20 mln zł. Do ubiegania się o kredyt uprawnione są jednostki samorządu terytorialnego oraz podmioty gospodarcze. Spodziewany efekt ekologiczny:

- w przypadku zadań dotyczących budowy składowisk – powierzchnia składowiska w ha i pojemność w m³;

- w przypadku zadań dotyczących budowy zakładów utylizacji lub innych obiektów służących zagospodarowaniu odpadów – potencjalna ilość odpadów utylizowanych lub zagospodarowanych w Mg/rok;
- w pozostałych przypadkach – tożsamy z efektem rzeczowym.

Kredyt może być udzielony do wysokości 50% wartości przedsięwzięcia, natomiast maksymalna jednostkowa kwota kredytu wynosi 500 tys. zł. Okres spłaty nie może być dłuższy niż 5 lat. Wysokość oprocentowania określono na 0,6 stopy redyskonta weksli NBP (nie mniej niż 7,0%). Realizacja przedsięwzięcia ma nastąpić w ciągu 12 miesięcy od daty postawienia przez bank kredytu do dyspozycji kredytobiorcy, a spłata kredytu – od momentu zakończenia zadania.

3. Kredyty na przedsięwzięcia z zakresu budowy kanalizacji sanitarnej

Służą do finansowania budowy kanalizacji sanitarnej, pod warunkiem uzyskania potwierdzenia odbioru ścieków przez istniejącą oczyszczalnię lub uzyskania od inwestora oczyszczalni, będącej w realizacji, zapewnienia o przyjęciu ścieków po zakończeniu jej budowy, a w przypadku włączenia do istniejącej kanalizacji – otrzymania potwierdzenia o przyjęciu ścieków przez użytkownika sieci. Limit wypłat wynosi 50 mln zł. O kredyt mogą ubiegać się wszystkie zainteresowane podmioty. Efektem ekologicznym są długość i średnice kolektorów. Kredytem do 500 tys. zł można sfinansować maksymalnie 50% wartości przedsięwzięcia. Wymaga się spłaty kredytu w ciągu 5 lat. Oprocentowanie wynosi 0,6 stopy redyskonta weksli NBP (nie mniej niż 7,0%). Okres realizacji przedsięwzięcia nie może przekraczać 18 miesięcy od daty postawienia przez bank kredytu do dyspozycji kredytobiorcy. Wymaga się spłaty kredytu od momentu zakończenia zadania.

4. Kredyty na przedsięwzięcia z zakresu wykorzystania odnawialnych źródeł energii elektrycznej i ciepłej

Ze środków kredytu, z limitem wypłat 15 mln zł, można finansować zadania inwestycyjne, wykorzystujące odnawialne źródła energii (przynoszące określony efekt ekologiczny w wyniku pozyskiwania energii w sposób inny niż tradycyjny), takie jak:

- (a) zakup urządzeń i instalacja małych elektrowni wodnych o mocy do 2 MW;
- (b) zakup urządzeń i instalacja elektrowni wiatrowych o mocy do 500 kW;
- (c) zakup i instalacja urządzeń systemów grzewczych z zastosowaniem pomp ciepła, wykorzystujących niskopotencjalną energię gruntu i słońca;
- (d) zakup i instalacja baterii i kolektorów słonecznych;
- (e) zakup i instalacja kotłów opalanych biomasą (słoma, odpady drzewne itp.) o mocy do 2 MW – w ramach modernizacji kotłowni węglowo-koksowych,

wraz z urządzeniami składowymi instalacji grzewczych – jako lokalnych źródeł ciepła dla potrzeb c.o. oraz c.w.u.

Efekt ekologiczny:

1. Pkt. (a) i (b): redukcja emisji zanieczyszczeń powietrza w Mg/rok, określona na podstawie wskaźników, w oparciu o planowaną produkcję energii elektrycznej w MWh/rok, tj.:
 - redukcja pyłu 50 kg/MWh;
 - redukcja dwutlenku siarki 10 kg/MWh;
 - redukcja tlenku węgla 11 kg/MWh;
 - redukcja tlenków azotu 4 kg/MWh.
2. Pkt. (c) i (d): równoznaczny z rzeczowym.
3. Pkt. (e): redukcja emisji zanieczyszczeń powietrza w Mg/rok, określona na podstawie wskaźników, w oparciu o zużycie paliwa przed modernizacją:
 - redukcja pyłu 10 kg/Mg;
 - redukcja dwutlenku siarki 20 kg/Mg;
 - redukcja tlenku węgla 26 kg/Mg.

Kredyt może być udzielony wszystkim ubiegającym się podmiotom. Maksymalna jego kwota stanowi 50% wartości przedsięwzięcia, nie więcej jednak niż 200 tys. zł. Oprocentowanie jest równe 0,5 stopy redyskonta weksli NBP (min. 7,0%). Kredytu udziela się na okres do 7 lat. Wymaga się jego spłaty od momentu zakończenia okresu realizacji zadania, ustalonego maksymalnie na 18 miesięcy od daty postawienia przez bank kredytu do dyspozycji kredytobiorcy.

5. Kredyty na przedsięwzięcia z zakresu ograniczenia emisji spalin z komunikacji masowej na terenach uzdrowiskowych przez dostosowywanie silników spalinowych do paliwa gazowego

Są to kredyty, na zakup i instalację w autobusach komunikacji masowej, prywatnych liniach minimikrobusowych i autobusowych, działających na terenach uzdrowiskowych, urządzeń umożliwiających zasilanie silników spalinyowych mieszaniną gazów propan-butan. Przewidziany limit wypłat wynosi 5 mln zł.

Efekt ekologiczny: redukcja emisji zanieczyszczeń powietrza (Mg/rok), określona na podstawie wskaźników, w oparciu o deklarowane roczne zużycie paliwa przed zmianą systemu zasilania silników, tj.:

- redukcja dwutlenku siarki 2,86 kg/1000 dm³ paliwa;
- redukcja pyłu (sadzy) 5,04 kg/1000 dm³ paliwa.

Do podmiotów uprawnionych do ubiegania się o kredyt zalicza się wszystkie zainteresowane z terenów uznanych prawnie za uzdrowiska, na podstawie ustawy z dnia 17.06.1966 r. o uzdrowiskach i lecznictwie uzdrowiskowym⁷, oraz

⁷DzU 66.23.150 z dnia 23 czerwca 1966 r. z późniejszymi zmianami.

osoby fizyczne pod warunkiem prowadzenia działalności gospodarczej ponad 6 miesięcy. Kredyt nie może przekroczyć 150 tys. zł, i powinien finansować najwyżej 50% wartości przedsięwzięcia. Oprocentowany jest w wysokości 0,6 stopy redyskonta weksli NBP (nie mniej niż 7,0%). Udzielany jest maksymalnie na 3 lata. Realizacja przedsięwzięcia ma nastąpić w terminie do 6 miesięcy od daty postawienia przez bank kredytu do dyspozycji kredytobiorcy, natomiast spłata kredytu – od momentu zakończenia zadania.

Wszystkie omówione wyżej kredyty ze środków Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej są obsługiwane przez Bank Ochrony Środowiska S.A.

Kredyty i pożyczki udzielone ze środków Narodowego Funduszu w 2000 r. będą mogły być częściowo umorzone na wniosek pożyczkobiorcy po spełnieniu następujących warunków:

- zrealizowanie zadania w terminie obowiązującym w dniu dokonania pierwszej wypłaty;
- osiągnięcie określonego w umowie efektu rzeczowego i ekologicznego zadania;
- spłacenie co najmniej 50% udzielonej pożyczki z oprocentowaniem w terminach ustalonych w umowie;
- wywiązanie się przez pożyczkobiorcę z obowiązku uiszczenia opłat i kar stanowiących dochody Narodowego Funduszu oraz z innych zobowiązań w stosunku do tego Funduszu;
- przeznaczenie przez pożyczkobiorcę umorzonej kwoty na inwestycje proekologiczne.

Nie podlegają umorzeniu kredyty udzielone ze środków Narodowego Funduszu w ramach linii kredytowych, z wyłączeniem wypłaconych na podstawie umowy z dnia 20.12.1995 r. zawartej z BOŚ S.A. i na podstawie umów konsorcjalnych.

Udzielając pożyczek, NFOŚiGW może stosować preferencyjne oprocentowanie ustalane w odniesieniu do stopy redyskontowej w Narodowym Banku Polskim:

- nie niższe niż 0,3 stopy redyskontowej, lecz nie wyższe niż 8% w stosunku rocznym – przy udzielaniu pożyczek na przedsięwzięcia statutowe, realizowane przez spółki wodne, samorządy terytorialne oraz utworzone przez te samorządy przedsiębiorstwa, zakłady, spółki prawa handlowego i inne samorządowe jednostki komunalne, na inwestycje związane z ochroną wód i gospodarką wodną, wykorzystaniem alternatywnych źródeł energii, zagospodarowywaniem i unieszkodliwieniem odpadów oraz rekultywacją terenu, ochroną lasów i zalesieniem;

- nie niższe aniżeli 0,4 stopy redyskontowej, lecz nie mniej niż 8% – przy udzielaniu pożyczek na zadania dotyczące likwidacji niskiej emisji;
- 0,5 stopy redyskontowej, lecz nie mniej niż 8% – przy udzielaniu pożyczek na technologie proekologiczne, urządzenia i systemy ochrony przed hałasem, racjonalizację zużycia energii i wody, produkcję urządzeń, wyrobów lub aparatury kontrolno-pomiarowej służącej ochronie środowiska i gospodarce wodnej, a także na odpylanie gazów odlotowych w przemyśle i energetyce;
- nie niższe aniżeli 0,6 stopy redyskontowej, lecz nie mniej niż 8% – przy udzielaniu pożyczek na odsiarczanie kopalin energetycznych oraz na uruchomienie i rozwój produkcji wyrobów o zmniejszonej uciążliwości dla środowiska;
- 0,7 stopy redyskontowej, lecz nie mniej niż 8% – przy udzielaniu pożyczek na inne cele związane z ochroną środowiska i gospodarki wodnej.

Wysokość oprocentowania pożyczek powyżej 10 mln zł może być ustalana w drodze negocjacji. Pożyczka nie może przekraczać 50% kosztów zadania, z wyjątkiem udzielanych samorządom terytorialnym lub komunalnym jednostkom organizacyjnym (70% kosztów).

Przy wyborze projektu wymaga się, by przedsięwzięcia odpowiadały założeniom polityki ekologicznej państwa. Dokumentacja powinna dowodzić efektywności ekologicznej i ekonomicznej przedsięwzięcia – wymagane jest przeprowadzenie analizy i oceny ilości usuwanych zanieczyszczeń i eliminacji uciążliwości źródła. Znany powinien być również stopień powiązania projektu z innymi działaniami na rzecz ochrony środowiska, podejmowanymi w skali zakładu przemysłowego, miasta, regionu itp. Wskazane jest, aby zakładany efekt ekologiczny osiągnąć etapowo. Priorytetowo ocenia się przedsięwzięcia, w których likwidowane są zagrożenia u źródeł ich powstawania. W projektach przemysłowych zakładać należy wdrażanie nowoczesnych i czystych technologii oraz takich rozwiązań technicznych, które podnoszą sprawność już istniejących urządzeń ochrony środowiska.

NFOŚiGW może udzielać także dotacji na edukację ekologiczną, monitoring, ochronę przyrody, ekspertyzy, badania naukowe, programy wdrożeniowe i rozwojowe, zapobieganie lub likwidację nadzwyczajnych zagrożeń środowiska, utylizację wód zasolonych i na prace geologiczne. Dotacje udzielane są przede wszystkim samorządom terytorialnym, komunalnym jednostkom organizacyjnym, jednostkom budżetowym, szpitalom, sanatoriom, szkołom, domom opieki oraz innym jednostkom budżetowym prowadzącym działalność w zakresie ochrony zdrowia, profilaktyki zdrowotnej, pomocy społecznej, oświaty i kultury.

Do priorytetowych przedsięwzięć NFOŚiGW należą omówione niżej programy.

- **Programy w dziedzinie gospodarki wodnej**

Mają one na celu zwiększenie zasobów dyspozycyjnych wody oraz skuteczności ochrony przeciwpowodziowej i obejmują:

- wspieranie budowy szczególnie ważnych, określonych przez Ministra Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa, zbiorników retencyjnych;
- wspieranie programów małej retencji.

- **Programy w dziedzinie ochrony powietrza**

Są to przedsięwzięcia służące ograniczeniu emisji zanieczyszczeń do powietrza, zarówno przez poprawę parametrów jakościowych paliwa, jak i jego zamianę, instalowanie urządzeń do redukcji emisji zanieczyszczeń w gazach odlotowych, modernizację i zmianę technologii oraz oszczędzanie energii. Chodzi tu o:

- krajowy program redukcji emisji dwutlenku siarki;
- ograniczanie niskiej emisji;
- ograniczanie emisji tlenków azotu;
- wykorzystanie alternatywnych, a przyjaznych środowisku źródeł energii;
- redukcję zanieczyszczeń w gazach odlotowych;
- oszczędzanie energii.

- **Programy w dziedzinie ochrony powierzchni ziemi**

Przedsięwzięcia związane z ochroną powierzchni ziemi powinny koncentrować się na redukcji odpadów u źródeł ich powstania, racjonalizacji gospodarki odpadami oraz na eliminacji bądź ograniczeniu zagrożeń dla ludzi i środowiska wynikających z tzw. zanieczyszczeń starych i działalności człowieka (transport, przemysł, wojsko, turystyka). Wśród nich znajdują się:

- rekultywacja terenów zdegradowanych przez wojska byłego ZSRR, Wojsko Polskie i przemysł;
- likwidacja uciążliwości starych składowisk odpadów niebezpiecznych;
- unieszkodliwianie odpadów powstających w związku z transportem samochodowym (auto-złom, płyny eksploatacyjne, akumulatory, ogumienie, tworzywa sztuczne) oraz zbiórka i wykorzystanie olejów pracowniczych;
- unieszkodliwianie odpadów przemysłowych i innych odpadów niebezpiecznych;
- międzygminne programy zagospodarowania odpadów komunalnych (w tym wspomaganie systemów zagospodarowania osadów ściekowych).

• **Programy w dziedzinie leśnictwa**

Podstawowym celem działań w zakresie ochrony lasu i gospodarki leśnej jest zachowanie lasu jako najważniejszego składnika równowagi ekologicznej biosfery. Obejmują one:

- krajowy program zwiększania lesistości i zadrzewień;
- ochronę ekosystemów leśnych przed gradacjami owadów, chorobami drzewostanów i pożarami;
- ochronę i przywracanie różnorodności biologicznej ekosystemów leśnych na obszarach szczególnej ochrony środowiska i leśnych kompleksów promocyjnych;
- opracowanie i wdrożenie koncepcji wielofunkcyjnej i zrównoważonej gospodarki leśnej na przykładach wybranych obszarów w Polsce.

• **Programy w dziedzinie ochrony przyrody i krajobrazu**

Przedsięwzięcia w dziedzinie ochrony przyrody i krajobrazu powinny zmierzać do zachowania cennych zasobów środowiskowych oraz różnorodności flory i fauny oraz krajobrazu, a także utrzymania puli genowej. Skierowane są na:

- zachowanie i wzbogacanie różnorodności biologicznej na obszarach chronionych, ze szczególnym uwzględnieniem parków narodowych i rezerwatów przyrody, a także w zespołach parkowych i pałacowo-ogrodowych o znaczeniu krajowym i międzynarodowym;
- restytucję i reintrodukcję gatunków fauny i flory;
- rozwój bazy dla realizacji programów edukacji obejmującej ochronę przyrody i krajobrazu.

• **Programy w dziedzinie geologii**

Przedsięwzięcia koncentrują się na pracach i badaniach geologicznych, służących poznaniu budowy geologicznej kraju oraz ochronie zasobów litosfery. Pierwszorzędną rangę mają rozpoznanie i ochrona zasobów wód podziemnych oraz prace służące pozyskaniu przyjaznych środowisku źródeł energii. Programy obejmują:

- badania służące poznaniu budowy geologicznej kraju oraz ochronie środowiska;
- badania hydrogeologiczne;
- poszukiwanie i rozpoznawanie surowców mineralnych oraz ocena gospodarowania nimi;
- kartografię geologiczną, geosozologiczną i hydrogeologiczną.

Działalność Fundacji Wspomagającej Zaopatrzenie Wsi w Wodę

Głównym celem Fundacji, gdy powstała w grudniu 1987 r., była pomoc społecznościom wiejskim w budowie wodociągów, kanalizacji i oczyszczalni ścieków. Od 1991 r. jej działalność została poszerzona o szkolenia mieszkańców wsi w zakresie problematyki związanej z oczyszczaniem ścieków we wsiach oraz o szkolenia z zakresu drobnej przedsiębiorczości (tab. 3). Obecnie, ze względu na dysproporcję pomiędzy liczbą gospodarstw podłączonych do wodociągów

Tabela 3

Działalność Fundacji Wspomagającej Zaopatrzenie Wsi w Wodę do 1998 r.

Pomoc finansowa		
Budowa wodociągów	2555 wsi	141 949 gospodarstw
Budowa sieci kanalizacyjnych	102 wsi	13 240 gospodarstw
Budowa zbiorczych oczyszczalni ścieków	85 oczyszczalni	
Budowa przydomowych oczyszczalni ścieków (zakończonych i w trakcie realizacji)	2334 oczyszczalni	
Budowa oczyszczalni ścieków dla ośrodków pomocy społecznej położonych na terenach wiejskich	19 ośrodków	
Szkolenia		
Szkolenia w zakresie drobnej przedsiębiorczości	364 szkolenia	8474 uczestników
Szkolenia w zakresie przydomowych oczyszczalni ścieków i ochrony środowiska	215 szkoleń	5532 uczestników
Wymiana młodzieży z Kanadą i Ukrainą	87 uczestników polskich, 96 kanadyjskich, 9 ukraińskich	9 miast-gmin polskich
Program Młodzież-Gmina-Środowisko	obszar 6 gmin	
Odbudowa urządzeń wodociagowych (dotacje)	11 gmin	110 000 zł
Pomoc finansowa dla obszarów objętych powodzią w 1997 r.		
Pomoc finansowa dla bibliotek wiejskich, które poniosły straty w księgozbiorach	6 gmin	50 000 zł

Źródło: Fundacja Wspomagająca Zaopatrzenie Wsi w Wodę.

a liczbą gospodarstw podłączonych do kanalizacji, Fundacja zawiesiła popieranie inwestycji wodociągowych i skoncentrowała działalność na wspieraniu budowy oczyszczalni ścieków i sieci kanalizacyjnych. Sponsorami Fundacji są US-AID, US-Polish Joint Commission on Humanitarian Assistance, Fundacja Forda, Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej oraz rządy Niemiec, Norwegii, Szwajcarii, Islandii, Kanady, Belgii, Włoch, Australii i Francji.

W 1999 r. Fundacja udziela pomocy finansowej między innymi na realizację przedstawionych poniżej programów.

1. Szkolenia w dziedzinie gospodarki ściekowej na wsi oraz innych aspektów ochrony środowiska

Tematyka szkolenia, zależnie od zapotrzebowania, obejmuje oczyszczalnie ścieków zbiorcze i sieci kanalizacyjne lub oczyszczalnie przydomowe. W programie przewidziany jest pokaz filmów, zawierających przegląd rozwiązań technicznych w zakresie sposobów oczyszczania ścieków stosowanych w Polsce i za granicą.

2. Program „Młodzież-Gmina-Środowisko”. Program edukacyjny dla młodzieży z terenów wiejskich i małych miast

Głównym celem programu jest kształtowanie i propagowanie wśród młodzieży, jak również za jej pośrednictwem wśród pozostałych mieszkańców wsi i miasteczek, świadomości ekologicznej i aktywnej postawy obywatelskiej. Program skierowany jest również na wykształcenie grupy inicjatorów działań społecznych na rzecz własnej wsi, gminy i społeczności lokalnej.

3. Popieranie działalności organizacji pozarządowych realizujących cele zgodne z celami statutowymi Fundacji

Fundacja może udzielać dotacji na działalność różnych organizacji pozarządowych, których cele działalności są zgodne z celami statutowymi Fundacji. Celem Fundacji według jej statutu jest: *pomoc w zaopatrzeniu wsi w wodę i rozwiązywaniu zagadnień gospodarki ściekowej oraz popieranie działalności kulturalnej, oświatowej i społecznej mieszkańców obszarów wiejskich.*

4. Udzielanie kredytów preferencyjnych

• Na budowę oczyszczalni przydomowych

Celem jest promocja przydomowych oczyszczalni ścieków na terenach wiejskich o rozproszonej budowie, gdzie budowa kanalizacji zbiorczej nie jest ekonomicznie uzasadniona. Kredyty te udzielane są do wysokości 50% kosztów budowy oczyszczalni przydomowych. Oprocentowanie wynosi 0,2 stopy kredytu redyskontowego NBP, ale nie mniej niż 7% rocznie. Okres spłaty będzie za każdym razem negocjowany z przedstawicielami kredytobiorcy występującego o udzielenie kredytu (ale nie może być dłuższy niż 5 lat, od dnia zawarcia umowy).

• **Na budowę zbiorczych oczyszczalni ścieków i kanalizacji zbiorczych**

Wysokość kredytu nie może przekroczyć 25% kosztów inwestycji (maks. 200 tys. zł). Oprocentowanie kredytu wynosi 0,2 stopy kredytu redyskontowego banku centralnego, lecz nie mniej niż 7,0% rocznie. Okres spłaty jest za każdym razem negocjowany z przedstawicielami kredytobiorcy (ale nie może być dłuższy niż 5 lat od momentu zawarcia umowy).

Uzyskanie wyżej wymienionego kredytu wymaga spełnienia następujących warunków:

- wykonawca sieci kanalizacyjnej oraz oczyszczalni ścieków musi być wybrany w drodze przetargu, zorganizowanego zgodnie z ustawą o zamówieniach publicznych; Fundacja zostanie poinformowana o terminie przetargu, tak aby jej przedstawiciel mógł wziąć w nim udział;
- wkład mieszkańców wsi, w której budowana jest oczyszczalnia ścieków lub sieć kanalizacyjna, nie może być mniejszy niż 10% kosztu budowy;
- kredytobiorcy, korzystający z pomocy Fundacji, zapewnią brakujące środki potrzebne do całkowitego sfinansowania inwestycji (z innych źródeł niż Fundacja i wkład mieszkańców np. z urzędu gminy, urzędu wojewódzkiego, agencji rządowych, banków itp.);
- kredytobiorcą będzie zarząd gminy bądź spółka wodno-ściekowa utworzona zgodnie z przepisami prawa wodnego.

Okres spłaty kredytu jest negocjowany i ustalany każdorazowo z przedstawicielami kredytobiorcy (ale nie może być dłuższy niż 5 lat, od dnia zawarcia umowy). Przewidywany okres karencji wynosi maksymalnie dwa lata i wygasa automatycznie po upływie 90 dni od zakończenia budowy. Odsetki od kredytu są spłacane kwartalnie, a ich spłata nie podlega karencji. Roczne oprocentowanie stanowi 0,2 stopy kredytu redyskontowego NBP, ale nie mniej niż 7,0% rocznie. Od przyznanego kredytu banki współpracujące z Fundacją pobierają prowizję w wysokości 0,1%. Realizacja kredytu następuje sukcesywnie po przedstawieniu w banku faktur dokumentujących poniesienie nakładów do wysokości 80% kredytu w okresie realizacji inwestycji określonym umową kredytową. Pozostałe 20% może być wypłacone po przedstawieniu Fundacji: kopii protokołu końcowego odbioru budowy i przekazania inwestycji do eksploatacji, „Ankiety końcowej” oraz kopii faktur na pokrycie wydatków w wysokości 20% kredytu, potwierdzonych przez inspektora nadzoru. Realizacja końcowej (20%) części kredytu nie może być wcześniejsza niż termin zakończenia inwestycji podany w opinii do wniosku o kredyt. W przypadku nieukończenia inwestycji w ustalonym w umowie kredytowej rozmiarze i terminie kredytobiorca traci prawo do wykorzystania 20% kwoty, a udzielony kredyt może zostać przekwalifikowany na komercyjny. W przypadku niespłacania rat kredytu i odsetek lub niecelowego

wykorzystania kredytu bank będzie naliczał odsetki jak dla kredytów przeterminowanych.

Procedura występowania o kredyt i przyznawania kredytów:

- 1) urzędy gmin, komitety społeczne, spółki wodno-ściekowe zainteresowane otrzymaniem kredytu powinny wystąpić do Fundacji ze zgłoszeniem określającym:
 - charakter i rozmiar inwestycji;
 - stan zaawansowania prac;
 - przewidziany termin zakończenia inwestycji;
 - potrzebne oraz posiadane środki finansowe;
- 2) po otrzymaniu zgłoszenia Fundacja wysyła na adres wnioskodawcy „Ankiętę wstępną”, którą należy odesłać po uważnym wypełnieniu;
- 3) każda inwestycja, która została wstępnie zaakceptowana, będzie wizytowana przez inspektora Fundacji.

Ze względu na ograniczone środki finansowe Fundacja zastrzegła sobie prawo wyboru kredytobiorców, kierując się głównie zaangażowaniem społecznym w realizację inwestycji oraz jej kosztem.

Uwagi końcowe

Pomimo swojego miejsca i znaczenia rynek finansowania ochrony środowiska nie jest w pełni znany i zrozumiały dla potencjalnych klientów. Wielość form, źródeł i procedur stosowanych w jego ramach wymaga dobrej orientacji w celu podjęcia właściwej decyzji finansowej.

Częściowo tę lukę wypełniają dwa programy pomocowe finansowane przez US-AID: Wsparcie Programu Działań na rzecz Ochrony Środowiska (Environmental Action Programme Support Project – EAPS) oraz Program na rzecz Ekonomii Środowiska i Polityki Ekologicznej w Europie Środkowej i Wschodniej (Central and Eastern Europe Environmental Economics and Policy Project – C4EP), podejmując próbę zgromadzenia i upowszechnienia dostępnej informacji na temat instytucji i warunków dostępu do środków finansowych na inwestycje ekologiczne.

Stopniowe odtwarzanie warunków efektywnego sterowania gospodarką (prywatyzacja, aktywna rola pieniądza), z uwzględnieniem wymagań środowiska w Polsce, będzie zwiększało rolę funduszy prywatnych (fundusze inwestycyjne, banki, środki finansowe inwestora) stymulowanych przez inicjatywy i impulsy płynące z operowania funduszami publicznymi (fundusze ekologiczne, fundacje, pomoc zagraniczna oraz budżety centralny i lokalne).

W przyszłości, po pełnej odbudowie instytucji rynkowych może zaniknąć potrzeba celowych funduszy ekologicznych udzielających ogólnego wsparcia dla przedsięwzięć ochrony środowiska. Finansowanie przez sektor prywatny będzie uzupełnione środkami z budżetów ogólnych, chroniących dobro ogólne tam, gdzie rynek zdradza swoje naturalne ułomności, czyli przede wszystkim tam, gdzie występują efekty zewnętrzne i dobra publiczne.

Literatura

- European Commission, Directorate for Agriculture, 1998: *Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern Europe*. Poland.
- The European Commission, 1998: *Enlargement 98. Commission Report*. Poland.
- MOŚZNIŁ: Rynek finansowy ochrony środowiska, <http://gate.mos.gov.pl>.
- SIUDEK T., ŚLEDŹ A., 1999: Pozostałe linie kredytowe dla wsi i rolnictwa.[w:] *Wież Jutra*, nr 2(7).
- SZACKI J., 1998: Lokalna polityka ochrony środowiska w perspektywie integracji z Unią Europejską, <http://www.ikz.edu.pl>.
- SZWED T. Finansowanie gminnych inwestycji w gospodarce odpadami. Materiały z seminarium „Proekologiczna gospodarka odpadami” <http://free.ngo.pl>.

Financial and Non-financial Forms of Environment Protection Supporting

Abstract

The paper highlights financial and other aspects of environment protection supporting with special focus on Poland's experience.

In the European Union it was with the Single European Act, that the environment found its place in the Treaty. The Maastricht Treaty clearly states that the environment becomes community policy. The main principles of environmental action include: prevention, correction at source, "polluter pays" principle (polluter has to pay expenses incurred through the prevention) and subsidiarity principle (the actions of the EU have to be limited to measures justifying action at Community level). The Treaty stresses the need for combining free-trade objectives with a high level of environmental protection. It is thus accepted that natural resources constitute the basis and the limits of economic development.

The environment is one of the fundamental axes of relations between the EU and the countries of Central and Eastern Europe (CEECs). Some of these

countries which are candidates for accession (including Poland) will have to adopt environmental *Acquis*.

In the environmental field, Poland has made some progress since 1989 but major investments are needed. Several types of financial instruments have been specifically created for the implementation of ecological projects. The main sources of their financing cover ecological funds, foundations, commercial banks, leasing institutions and investment funds. Environmental protection has formed an integral part of the PHARE programme of assistance in the economic reform of the CEECs since its launch in 1990.

Funds' allocation makes it possible to provide capital for training operations; projects combining environmental protection and rural development; measures accompanying the agricultural policy (ex. introducing organic farming). They also encourage setting up rural development network (promoting waste management, watercourse management, development of renewable energy sources, creation of water distribution networks, development of renewable energy sources, etc.).

Przemiany w handlu zagranicznym Polski produktami zbożowymi i zwierzęcymi w latach 1992–1998

Wprowadzenie

Urynkowanie gospodarki i demonopolizacja handlu zagranicznego przyczyniły się do istotnych zmian zarówno wielkości, jak i struktury obrotów handlowych produktami rolno-spożywczymi. Sytuację w handlu zagranicznym kształtuje wiele czynników, takich jak: krajowe podaż i popyt, zmiany cen na rynku światowym, polityka kursu walutowego, stosowane przez kraje regulacje importu i eksportu, zmienność koniunktury gospodarczej w Niemczech, kryzys w Rosji oraz coraz większe znaczenie konkurencji międzynarodowej.

Powyższe czynniki miały istotny wpływ na wyniki ekonomiczne całego handlu zagranicznego, w tym także produktami rolno-spożywczymi.

Polska miała w latach 1986–1991 dodatni bilans w handlu artykułami rolno-spożywczymi, natomiast od 1992 r. saldo jest ujemne. Najwyższe ujemne saldo obrotów tymi produktami wynosiło 1242 mln USD w 1996 r. i 716 mln USD w 1998 r.

Powyższe dane wskazują na niską konkurencyjność naszego eksportu oraz nadmierny napływ towarów z zagranicy.

Celem opracowania jest przedstawienie przyczyn utrzymywania się ujemnego salda obrotów produktami rolno-spożywczymi oraz dokonanie analizy zmian w eksporcie i imporcie zbóż i produktów pochodzenia zwierzęcego w latach 1992–1998.

Tendencje zmian w imporcie i eksporcie zbóż oraz ich przetworów

W handlu zagranicznym ziarnem i produktami jego przetwórstwa Polska jest importerm netto. W latach 1992–1998 deficyt w handlu tymi produktami wahał się od 43,6 do 698,1 mln USD. Na poziom deficytu decydujący wpływ miała

wielkość importu ziarna zbóż. W 1998 r. import zbóż wynosił 1377 tys. ton. W porównaniu z rokiem 1992 był o 42% wyższy, natomiast w stosunku do roku 1996 był o 63% niższy. W strukturze importu dominowała pszenica (48%), następnie kukurydza (30%) i jęczmień (14%) (tab. 1).

Tabela 1

Import zbóż i produktów zbożowych w tys. ton i mln USD

Rodzaj produktu	1992	1994	1996	1998
Pszenica (tys. ton)	553	208	2187	662
Żyto	190	5	126	32
Jęczmień	53	101	696	187
Kukurydza	116	93	609	409
Pozostałe	58	67	100	87
Ziarno zbóż razem	970	474	3718	1377
Produkty zbożowe razem	181	103	191	205
Zboża i produkty zbożowe razem				
– w tys. ton	1151	577	3909	1582
– w mln USD	172,1	102,4	820,6	285,2
Udział zbóż w imporcie rolno-spożywczym w %	7,7	4,3	20,4	7,4

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Roczników Statystycznych Handlu Zagranicznego GUS 1993–1998.

W analizowanych latach utrzymywała się tendencja wzrostu importu ziarna zbóż z równoczesnym zwiększeniem się krajowej produkcji zbóż. Szczególnie wysoki import zbóż miał miejsce w 1996 r., w którym krajowe zbiory zbóż były niższe niż w 1995 r. To spowodowało wzrost cen zbóż na rynku krajowym ponad ceny w obrotach międzynarodowych oraz napływ zboża głównie z krajów CEFTA.

Od roku 1994 systematycznie zwiększa się także import przetworów zbożowych, głównie słodu, mąki, kasz, pieczywa.

W zakresie eksportu zbóż możemy odnotować tylko znikome efekty, głównie ze względu na ich niską jakość i małą konkurencyjność cenową (tab. 2).

W analizowanych latach zaznaczył się natomiast stopniowy wzrost eksportu przetworów zbożowych, głównie makaronów i pieczywa, którego wartość w 1998 r. przekroczyła kwotę 87 mln USD.

Z porównania wartości eksportu i importu wynika, że ujemne saldo obrotów ziarnem zbóż było w latach 1996–1998 większe niż w okresie 1992–1994.

Również ujemne saldo obrotów utrzymuje się w handlu produktami przemiału zbóż, natomiast niewielkie dodatnie saldo występuje w produktach zbożowych wysoko przetworzonych.

Tabela 2

Eksport zbóż i produktów zbożowych

Rodzaj produktu	1993	1994	1996	1998
Pszenica (tys. ton)	1,2	0,5	22,0	0,3
Żyto	0,1	0,4	21,0	0,2
Jęczmień	–	–	–	2,2
Pozostałe	0,4	1,5	9,0	12,3
Ziarno zbóż razem	1,7	2,4	52,0	15,0
Produkty zbożowe razem	3,3	33,4	96,0	71,0
Zboża i produkty zbożowe razem				
– w tys. ton	5,0	36,0	148,0	86,0
– w mln zł	7,3	44,5	122,5	92,4
Udział zbóż w eksporcie rolno-spożywczym w %	0,4	2,1	4,4	2,9

Źródło: Jak w tabeli 1.

Rozwój handlu zagranicznego produktami zwierzęcymi

W latach 90. w Polsce nastąpiły istotne zmiany w eksporcie i imporcie produktów pochodzenia zwierzęcego, na które wpływ miały takie czynniki, jak:

- przekształcenia strukturalne w przemyśle mięsnym;
- wejście w życie Umowy o stowarzyszeniu Polski z UE oraz postanowień WTO;
- wysokie koszty produkcji polskich towarów;
- brak promocji eksportu i zorganizowania się polskich eksporterów;
- znacznie większa konkurencja na rynku UE i rynkach wschodnich.

W badanym okresie utrzymywała się rosnąca tendencja zarówno eksportu jak i importu produktów pochodzenia zwierzęcego. Wartość eksportu tych produktów wzrosła ogółem o prawie 70%, a importu o 66%. Wyższe tempo wzrostu eksportu pozwoliło osiągnąć dodatnie saldo obrotów, które wzrosło z 299,9 do 526,5 mln USD.

Łączny udział produktów zwierzęcych w całym eksporcie rolno-spożywczym stanowił w 1992 r. 36%, a w 1997 r. 38%, w imporcie zaś odpowiednio: 21,7 i 14,8%.

Najważniejszą pozycję w strukturze eksportu produktów pochodzenia zwierzęcego zajmuje mięso i jego przetwory, których udział wzrósł z 27,6% w 1992 r. do 43,2% w 1997 r. (tab. 4).

Równocześnie nastąpiło znaczne zmniejszenie udziału eksportu zwierząt żywych i mleka oraz zwiększenie eksportu pozostałych produktów.

Tabela 3

Dynamika eksportu i importu produktów pochodzenia zwierzęcego

Wyszczególnienie	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Eksport (w mln USD)	778,9	677,2	782,0	989,7	1119,3	1321,7
Dynamika eksportu (rok poprzedni = 100)	74,1	86,9	115,5	126,6	113,1	118,1
Eksport na 1 mieszkańca w USD	20,3	17,6	20,3	25,6	29,0	34,2
Import (w mln USD)	479,0	490,1	628,2	574,9	740,3	795,2
Dynamika importu (rok poprzedni = 100)	102,5	102,3	128,2	91,5	128,8	107,4
Import na 1 mieszkańca w USD	12,5	12,7	16,3	14,9	19,2	20,6
Saldo obrotów (w mln USD)	299,9	187,1	153,8	414,8	379,0	526,5

Źródło: Jak w tabeli 1.

Tabela 4

Struktura wartości eksportu i importu produktów pochodzenia zwierzęcego

Wyszczególnienie	Eksport (w %)		Import (w %)	
	1992	1997	1992	1997
Zwierzęta żywe	29,4	12,4	8,6	5,6
w tym:				
• konie	15,4	5,4	0,1	0,2
• drób	0,1	0,1	2,4	3,9
• bydło	8,3	5,5	5,4	1,1
Mięso i jego przetwory	27,6	43,2	28,0	22,9
w tym:				
• wołowe	3,1	2,1	6,5	1,4
• wieprzowe	0,8	4,5	10,0	7,6
• drobiowe	8,9	6,3	9,2	7,5
• kielbasy i konserwy	7,8	25,3	1,7	2,8
Mleko i jego przetwory	26,5	20,1	20,0	8,2
w tym:				
• sery	1,2	4,7	8,0	2,9
• mleko	24,8	14,1	5,0	2,8
• masło	0,1	0,5	7,0	1,0
Pozostałe produkty	16,5	24,3	43,4	63,3

Źródło: Jak w tabeli 1.

W strukturze eksportu zwierząt żywych w 1992 r. dominowały konie, a w 1997 r. bydło. W badanym okresie eksport koni zmniejszył się z 72,6 do 45,3 tys. ton. Coraz większym konkurentem Polski w sprzedaży koni stają się Rumunia i Litwa. W 1997 r. ponad 84% koni wyeksportowano do Włoch.

W strukturze eksportu żywca wołowego przeważała sprzedaż cieląt, rasowych jałówek oraz bydła opasowego. Również ponad 80% tego eksportu trafiło do Włoch.

W analizowanym okresie eksport bydła zmniejszył się z 54,2 do 46,4 tys. ton, a owiec i kóz z 31,4 do 4,5 tys. ton.

W strukturze importu żywych zwierząt pierwsze miejsce zajmował drób, stanowiąc 72%, natomiast na drugim miejscu były zarodowe jałówki. Jałówki sprowadzano głównie z Holandii, Francji i Niemiec. Do roku 1994 w imporcie bydła żywego dominowały Litwa i Białoruś, a od 1995 r. kraje UE.

W imporcie drobiu żywego dominowały Niemcy, Francja i Holandia. Udział tych krajów w imporcie drobiu w 1997 r. wynosił 71%.

Zmiany wielkości eksportu i importu mięsa oraz produktów zwierzęcych

Ważną pozycję w obrotach towarami rolno-spożywczymi zajmuje eksport mięsa i jego przetworów. W latach 1992–1997 wartość eksportu mięsa i jego przetworów wzrosła o 165%, osiągając w 1997 r. poziom 570,9 mln USD. Kształtowanie się wielkości eksportu i importu najważniejszych produktów pochodzenia zwierzęcego przedstawia tabela 5.

Udział wołowiny w eksporcie mięsa nie był wysoki w latach 1992–1996, głównie ze względu na małą konkurencyjność cenową z wysoko subsydiowaną wołowiną UE na rynku rosyjskim. Dopiero wzrost popytu ze strony krajów Europy Środkowej i obniżenie stanu zapasów w UE spowodowały, że poziom eksportu wołowiny zwiększył się do 62,5 tys. ton w 1998 r.

Mięso wieprzowe w 1994 r. nie odgrywało znacznej roli w eksporcie mięsa, głównie ze względu na wysokie jego ceny na rynku krajowym. Dopiero od 1995 r. rośnie eksport mięsa wieprzowego, zarówno w ujęciu wartościowym, jak i ilościowym. Wzrost eksportu wieprzowiny był wynikiem zmniejszania jej zapasów przez ARR oraz wzrostu popytu zarówno w krajach UE, jak i w Rosji, głównie ze względu na chorobę bydła.

Eksport mięsa drobiowego zmniejszył się w początkowych latach urynkwienia gospodarki, głównie ze względu na konkurencję rynku krajowego, następnie był stabilny w latach 1992–1994, oraz zwiększył się w latach 1995–1998.

Na rynku UE najbardziej stabilną pozycję zajmuje eksport mięsa królików i dziczyzny oraz mięso końskie.

Tabela 5

Wielkość eksportu i importu mięsa oraz produktów pochodzenia zwierzęcego (w tys. ton)

Rodzaj produktu	Eksport			Import		
	1992	1994	1998*	1992	1994	1998*
Mięso: wołowe	9,5	3,9	62,5	33,3	17,8	7,1
wieprzowe	1,5	0,7	16,1	29,5	97,4	56,6
drobiowe	14,6	14,8	48,7	55,8	61,2	51,1
Kiełbasy	1,5	17,9	129,5	1,7	0,5	1,8
Przetwory i konserwy z mięsa	18,8	21,5	40,5	3,0	1,2	8,0
Sery i twarogi	4,5	17,3	26,2	15,0	7,1	8,3
Masło	1,3	8,0	3,0	17,2	3,0	4,9
Mleko i śmietana	130,4	117,7	120,5	9,2	13,6	10,9
Przetwory mleczne	1,3	2,2	11,2	11,3	6,2	9,3

* dla mleka i jego przetworów dane z 1997 r.

Źródło: Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi. Wyd. IERiGŻ, Warszawa 1998.

W analizowanych latach zmieniła się struktura towarowa eksportowanych przetworów mięsnych, w miejsce bowiem eksportowanych szynek weszły kiełbasy, konserwy i inne przetwory mięsne. Eksport tych produktów osiągnął bardzo wysoką dynamikę, zwłaszcza w roku 1997. Zadecydował o tym głównie rynek rosyjski, gdyż w tym asortymencie rynek UE nie odgrywał większej roli.

Import mięsa, podobnie jak eksport mięsa i jego przetworów, zajmuje ważną pozycję w strukturze obrotów produktami rolno-spożywczymi. O wielkości importu decydowały takie czynniki, jak: wahania w krajowej produkcji mięsa, poziom cen mięsa w kraju i cen w imporcie, rachunek opłacalności importu mięsa prowadzonego przez prywatnych importerów oraz kwoty minimalnego dostępu do rynku UE.

W strukturze importu mięsa dominowała wieprzowina i drób. W badanym okresie import mięsa wieprzowego zwiększył się o 27 tys. ton, natomiast wołowego zmniejszył się o 26 tys. ton. Spadek importu wołowiny był związany z podniesieniem ceny na wołowinę w UE, głównie ze względu na zmniejszenie subsydiów do eksportu mięsa wołowego i utrzymanie znacznie wyższych opłat taryfowych w porównaniu z wieprzowiną.

Polska od 1992 r. stała się dużym importerem netto, nie tylko mięsa wieprzowego, ale także mięsa drobiowego.

Import mięsa drobiowego osiągnął najwyższy poziom 74 tys. ton w 1993 r. Sprzyjały temu wysokie ceny drobiu na rynku krajowym i słaba ochrona celna. W następnych latach import mięsa drobiowego, w którym 77% stanowiły kurczaki zmniejszył się do poziomu 51 tys. ton, głównie wskutek wprowadzenia

opłat wyrównawczych na importowany drób. Największym dostawcą drobiu na rynek polski były Stany Zjednoczone (61%).

W latach 1992–1997 utrzymywało się wysokie dodatnie saldo obrotów mlekiem i jego przetworami. Eksport mleka i jego przetworów należy do najważniejszych pozycji w całym eksporcie produktów pochodzenia zwierzęcego. Eksport tej grupy produktów zwiększył się w badanym okresie o 29%, głównie wskutek dużego eksportu sera i twarogów do krajów byłego ZSRR. W tej grupie towarów 70% stanowił eksport mleka w proszku.

W analizowanym okresie import mleka i produktów mleczarskich zmniejszył się o 32%, natomiast masła zmalał o 12,3 tys. ton, a sera i twarogów o 6,7 tys. ton. Dominującymi rynkami były w zakresie eksportu: sera – Rosja (50%), mleka w proszku – Algieria (29%) i masła – Holandia (38%), natomiast w imporcie odpowiednio: sera – Niemcy (47%), mleka w proszku – Francja (44%), i masła – Holandia (25%).

Wnioski

1. W obrotach handlowych zbożami i produktami przetwórstwa zbóż utrzymuje się przez cały badany okres saldo ujemne. Deficyt zwiększył się z 19,4 mln USD w 1992 r. do 192,8 mln USD w 1998 r. W tym okresie import zbóż zwiększył się z 951 do 1378 tys. ton. Wśród przyczyn dużego importu zbóż można wymienić: wysokie ceny zbóż na rynku krajowym, niską jakość krajowego ziarna zbóż, wahania zbiorów zbóż oraz niekorzystne warunki do produkcji w Polsce kukurydzy i pszenicy twardej.
2. W handlu zagranicznym zwierzętami żywymi utrzymuje się w badanych latach dodatnie saldo obrotów, z tendencją do jego obniżania. Udział zwierząt żywych w eksporcie produktów zwierzęcych w 1997 r. zmniejszył się do 16%, a w imporcie do 5%. Nastąpił znaczny spadek eksportu koni i owiec oraz wzrost eksportu bydła żywego. Rośnie import drobiu, który stanowił 72% wartości importu zwierząt żywych.
3. W badanych latach udział mięsa i jego przetworów w eksporcie produktów pochodzenia zwierzęcego wzrósł z 26 do 43%, natomiast zmalał w imporcie z 28 do 23%. W strukturze eksportu mięsa i jego przetworów dominowały kiełbasy oraz konserwy i przetwory mięsne. W imporcie nastąpił znaczny spadek udziału wołowiny oraz zwiększenie udziału mięsa wieprzowego i drobiowego. Saldo obrotów mięsem i jego przetworami wykazywało w całym okresie wartość dodatnią ze znaczną tendencją wzrostową.
4. W badanym okresie w handlu mlekiem i jego przetworami utrzymywało się wysokie dodatnie saldo obrotów, które zwiększyło się prawie dwukrotnie. Głównym produktem w eksporcie tej grupy było mleko w proszku.

W analizowanych latach eksport mleka zmniejszył się, zarówno w ujęciu ilościowym, jak i wartościowym. Drugim produktem eksportowym były sery i twarogi, których eksport zwiększył się z 4,5 tys. ton w 1992 r. do 26,2 tys. ton w 1997 r. i dzięki temu Polska stała się od 1994 r. eksporterem netto serów i twarogów.

5. Polska utrzymuje dodatnie saldo obrotów towarami pochodzenia zwierzęcego z UE i krajami byłego ZSRR, a ujemne ze Stanami Zjednoczonymi i krajami CEFTA.

Literatura

- BUDZIKOWSKI A., 1997: *Międzynarodowe stosunki gospodarcze*. PWE, Warszawa.
- GAWRON W. i in., 1998: *Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi. Stan i perspektywy*. Wyd. IERiGŻ, Warszawa.
- PISKORZ W., 1998: *Polski handel zagraniczny artykułami rolno-spożywczymi w 1997 r.* Wyd. FAPA, Warszawa.
- RYCOMBEL D., DYBOWSKI G., 1999: Problemy handlu zagranicznego mięsem i żywcem. Referat na konferencję. Wyd. IERiGŻ, Warszawa.
- RĄCZKOWSKI S., 1997: *Warunki i perspektywy międzynarodowych stosunków gospodarczych w Polsce i Rosji*. Wyd. Komitet Nauk Ekonomicznych PAN, Warszawa.

Changes in Polish Foreign Trade in Cereal and Animal Products in the Years 1992–1998

Abstract

The general objective of this paper has been to present the changes in foreign trade of Poland in cereal and animal products over the years 1992–1998.

Throughout the analysed period Poland operated on foreign markets as a net importer of cereals and processed cereal products. The exceptional large import of cereals occurred in 1996.

As far as foreign trade in livestock, meat and processed meat products is concerned, since 1992 Poland has a positive balance, mainly due to favourable terms in export of cans, sausages, pork and poultry meat to former Soviet Union republics.

A positive balance was kept in trade in milk and processed milk products.

In the period under consideration, Poland was achieving a positive balance in animal product trade with the European Union countries, former Soviet Union republics, whereas the negative balance was observed in trade with the USA and the CEFTA countries.

Wacław Szymanowski

Katedra Technologii, Organizacji i Zarządzania w Przemśle Drzewnym SGGW

Grzegorz Karasiewicz

Wydział Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego

Kierunki modernizacji systemu dystrybucji produktów zbożowych w Polsce

Wprowadzenie

System dystrybucji stanowi newralgiczny element w polskiej gospodarce żywnościowej. Wynika to z trzech zasadniczych powodów. Po pierwsze, na wielu rynkach artykułów rolnych można obserwować liczne trudności w sprzedaży tych produktów, związane to jest między innymi z niską sprawnością systemu dystrybucji, zwłaszcza na poziomie hurtu pierwotnego (skupu). Po drugie, szybszymi i tańszymi sposobami można uzyskać poprawę pozycji polskiej gospodarki rolnej i tym samym jej dostosowanie do UE przez zmiany w systemie dystrybucji¹. Po trzecie, zmiany w sferze dystrybucji będą miały wpływ na przekształcenia w sferze produkcji rolnej i przetwórstwa spożywczego poprzez wzajemne zależności komplementarne i kompensacyjne².

Podstawowym celem niniejszego artykułu jest określenie sposobów i kierunków modernizacji systemu dystrybucji produktów rolno-spożywczych w Polsce, co zostanie przedstawione na przykładzie rynku zbóż. Punktem wyjścia do realizacji podstawowego celu jest diagnoza systemu dystrybucji na przykładzie rynku zbóż, którego udział w produkcji globalnej w 1997 roku wyniósł 20,1%, a w produkcji towarowej 9,5%³. Diagnoza ta umożliwi ocenę i

¹Wynika to z faktu, iż szybkie zmiany struktury agrarnej w Polsce nie są możliwe do przeprowadzenia. Zob. J. Rowiński, *Integracja Polski z Unią Europejską – Niezbędne procesy dostosowawcze polskiej gospodarki żywnościowej*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej 2–3/1997, s. 8–9. i S. Paszkowski, W. Począta, F. Wysocki, *Sytuacja strukturalno-produkcyjna rolnictwa polskiego na tle rolnictwa UE*. [w:] *Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-spożywczego w Polsce*, FAPA, Warszawa 1998, s. 103–106.

²Zob. R. Głowacki, *Przedsiębiorstwo na rynku*, wyd. II, Warszawa 1982, s. 42–45; G. Karasiewicz, W. Szymanowski, *Współzależność rozwoju instytucji hurtu pierwotnego ze zmianami struktury agrarnej w Polsce*. Konferencja „Uwarunkowania przekształceń struktury agrarnej w rolnictwie polskim”, Poznań 1998.

³Zob. *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa, 1999, s. 219 i 436–437.

identyfikację najsłabszych ogniw w systemie dystrybucji produktów zbożowych. Na podstawie takich informacji zostanie wypracowane rozwiązanie docelowe w zakresie systemu dystrybucji zbóż. Dzięki temu będzie można zidentyfikować kluczowe priorytety działań modernizacyjnych systemu dystrybucji w Polsce, odnoszących się przede wszystkim do rozwoju nowych instytucji hurtu pierwotnego.

Podstawą przyczyną wyboru rynku zbóż do analizy jest niski stopień rozwoju instytucji rynkowych na tym rynku produktowym, przede wszystkim na poziomie hurtu pierwotnego (skupu), zwłaszcza w porównaniu z rynkiem owocowo-warzywnym.

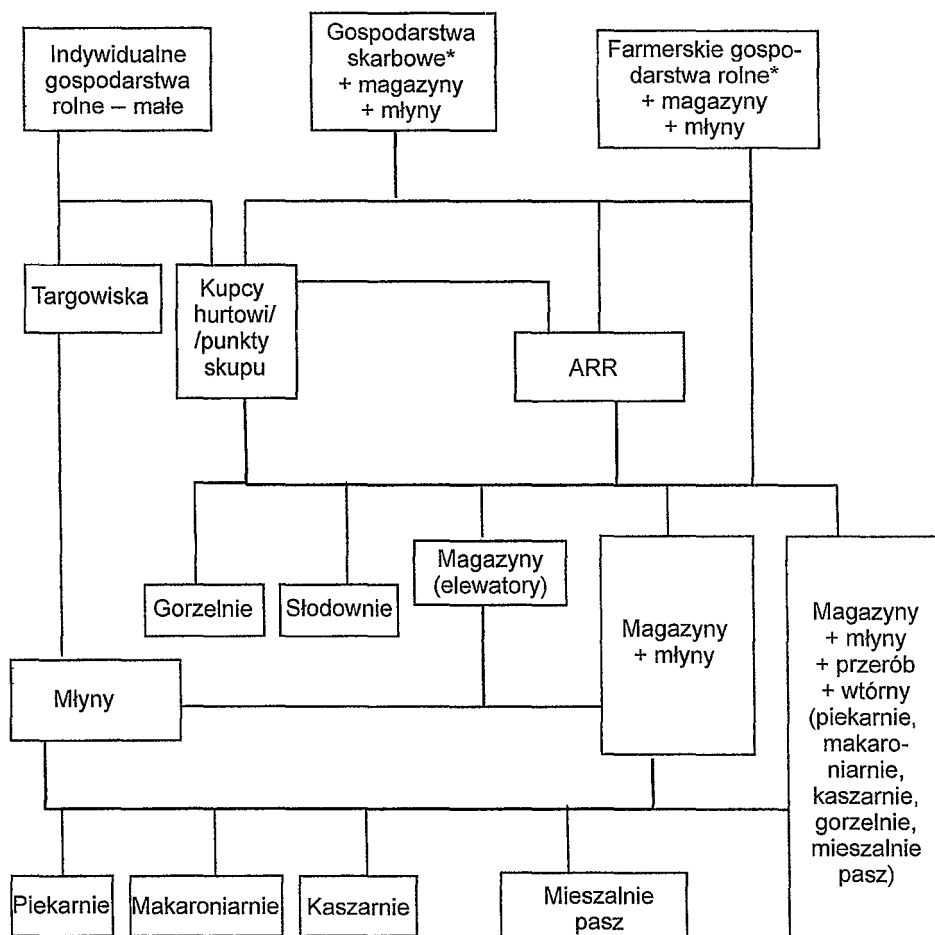
Następną przyczyną wyboru do analizy rynku zbóż jest różna specyfika produktowa (np. możliwości przetworzenia, trwałość fizykochemiczna), mająca duży wpływ na kształtowanie systemu dystrybucji. Przykładowo, na rynku owoców i warzyw znaczna część produkcji może być sprzedawana w postaci nieprzetworzonej (świeże owoce i warzywa), istnieje też wiele alternatywnych możliwości w zakresie przetwórstwa. Z kolei inne rynki (np. zbóż) dotyczą produktów, które wymagają większego stopnia przetworzenia zanim trafią do finalnych nabywców.

Jeszcze inną przyczyną wyboru rynku zbóż – jest stopień ingerencji państwa, który jest związany ze stosowaniem cen minimalnych skupu artykułów rolnych i znacznym udziałem Agencji Rynku Rolnego (ARR) w obrotach handlowych.

Identyfikacja systemu dystrybucji zbóż w Polsce

Struktura systemu dystrybucji na rynku zbóż (tylko sprzedaż produktów rolnych do dalszego przetwórstwa) składa się z trzech istotnych ogniw (zob. rys. 1):

- ogniwo producentów zbóż (indywidualne gospodarstwa rolne niskotowarowe i farmerskie oraz gospodarstwa skarbowe);
- ogniwo hurtu pierwotnego (targowiska, kupcy hurtowi – punkty skupu, bezpośrednie zakupy przez przedsiębiorstwa przemysłu spożywczego, giełdy towarowe, ARR);
- ogniwo przetwórstwa zbóż (młyny, kaszarnie, makaroniarnie, słodownie, gorzelnie, piekarnie, producenci mrożonej pizzy itd.).

*Stosunkowo niewielka liczba gospodarstw rolnych realizuje rozbudowane funkcje produkcyjne i marketingowe.

Rysunek 1

Kanały dystrybucji (hurt pierwotny) na rynku zbóż w Polsce w drugiej połowie lat 90.

Źródło: Opracowanie własne.

Ogniwo producentów zbóż

Ogniwo producentów zbóż składa się z gospodarstw skarbowych, spółdzielczych, spółek prywatnych i indywidualnych, przy czym w ramach gospodarstw indywidualnych można mówić o drobnotowarowych (które mają dominujący udział) i farmerskich (specjalizujących się w produkcji zbóż). Produkcją zbóż zajmuje się około 1,931 mln gospodarstw indywidualnych. Jedynie 17,2 tys. gospodarstw indywidualnych (0,9% całkowitej liczby gospodarstw) przeznacza

pod zasiew zbóż 50 ha i więcej hektarów⁴. Świadczy to o niskim stopniu koncentracji produkcji rolniczej zbóż. W 1997 r. jedynie 24% produkcji globalnej było kupione przez ogniwa hurtu pierwotnego, 4% rozprowadzono przez nieformalne kanały dystrybucji (targowiska), a reszta była przeznaczona na samozaopatrzenie (siew, spaszanie, wymiana sąsiedzka) i związana z ubytkami i ze stratami. W porównaniu z sytuacją sprzed 1989 r. zmniejszył się udział sektora państwowego, co związane jest z likwidacją PGR i przeklasyfikowaniem spółdzielni do sektora prywatnego oraz z powstaniem dużych gospodarstw rolnych w produkcji globalnej, towarowej i w skupie. W 1997 r. gospodarstwa indywidualne miały 88% udziału w powierzchni zasiewów i 85% udziału w zbiorach zbóż⁵. W ramach tego ogniwa systemu dystrybucji można zaobserwować – obok wzrostu udziału sektora prywatnego – jeszcze inne tendencje⁶: (1) wzrost udziału zbóż w globalnej produkcji rolniczej (z 19% w 1990 r. do 20,1% w 1997 r.); (2) wzrost udziału zbóż w towarowej produkcji rolniczej (z 8,7% w 1990 r. do 9,5% w 1997 r.); (3) zwiększenie powierzchni zasiewów (z 8,1 mln ha w 1990 r. do 8,8 mln ha w 1997 r.); (4) wzrost udziału pszenicy w powierzchni zasiewów i produkcji zbóż w latach 90. (odpowiednio o 28 i 40%), (5) niski poziom komercjalizacji produkcji zbóż (udział produkcji towarowej w globalnej wynoszący zaledwie 27%); (6) stabilizację produkcji zbóż na poziomie 25 mln ton. Do podstawowych słabych stron tego ogniwa można zaliczyć przede wszystkim wysoki poziom rozdrobnienia produkcji zbóż i brak stabilnej jakości (jest to związane trudnościami we wdrożeniu standardów jakościowych). Do mocnych stron można jedynie zaliczyć niski stopień wykorzystania nawozów sztucznych, co stwarza możliwość produkcji mającej charakter ekologiczny (zdrowa żywność).

Ogniwo hurtu pierwotnego

Duży udział w hurcie pierwotnym zbóż mają ciągle targowiska (około 4%), są one w dużej mierze związane z obrotem drobnotowarowym, nieformalnym i na własne potrzeby. Formalny skup jest realizowany przez kupców hurtowych, bezpośrednio przez magazyny PZZ i ARR oraz giełdy towarowe (najmniejszy udział). Do 1989 r. PZZ miały monopol regionalny na skup zbóż wraz ze współpracującymi spółdzielniami. Wówczas elewatory PZZ były jedynym podmiotem rynku hurtowego skupiającym: dostawy, czyszczenie, suszenie, uzdat-

⁴Dane z Powszechnego Spisu Rolnego w 1996 r. (zob. *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1998*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 1999, s. 41).

⁵*Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1998*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 1998, s. 335–336.

⁶Tamże, s. 332, 333, 335, 336, 342.

nianie i magazynowanie zbóż na polskim rynku. Ta sytuacja uległa gwałtownej zmianie po 1989 r. Związane to jest z powstaniem nowych instytucji zajmujących się hurtem pierwotnym: kupców hurtowych, prywatnych magazynów (elewatorów), ARR, giełd towarowych (w tym Giełdy Poznańskiej i Warszawskiej Giełdy Towarowej), z zakupami bezpośrednimi dokonywanymi przez większe zakłady przetwórcze (np. młyny) czy też targowiskami (związanymi z nieformalnym handlem zbożem). Ponadto, 35 regionalnych PZZ podzieliło się na dużą liczbę mniejszych podmiotów (ponad 100), mających w większości przypadków znaczne trudności finansowe. Jednakże podmioty związane z PZZ i ARR mają dominujący udział w hurcie pierwotnym (bez uwzględnienia nieformalnych kanałów dystrybucji). Do innych negatywnych tendencji można zaliczyć dużą rolę targowisk w obrotach oraz słabość infrastruktury technicznej (elewatory i środki transportu). Podstawową pozytywną tendencją w hurcie pierwotnym w latach 90. było stworzenie alternatywnych kanałów dystrybucji dla producentów rolnych (przede wszystkim dla dużych producentów), chociaż ciągle utrzymuje się w dużym stopniu sytuacja monopsoniczna na poszczególnych rynkach geograficznych, wynikająca z niewielkiej liczby podmiotów zajmujących się skupem zbóż w relacji do liczby producentów rolnych i wysokich kosztów transportu zboża na duże odległości. Inną przyczyną takiej sytuacji jest duży wpływ podmiotów skupowych na ustalanie standardów jakościowych (co w pewnych sytuacjach stwarza im możliwość manipulowania tymi standardami).

Ogniwo przetwórstwa zbóż

W tym ogniwie można wyróżnić siedem kluczowych sektorów: młyny (ponad 100 należących do PZZ i ok. 3000 młynów prywatnych, przy czym 60% zdolności produkcyjnych jest związanych z PZZ), mieszalnie pasz, piekarnie (funkcjonowało w 1997 r. ponad 8 tys.), makaroniarnie (większość z nich była ściśle związana z PZZ, z wyjątkiem Malmy), kaszarnie, słodownie i gorzelnie. Można zaobserwować tutaj następujące konfiguracje obrazujące integrację w ogniwie przetwórczym: młyny, makaroniarnie i kaszarnie (najczęściej taki układ można zaobserwować w PZZ), młyny i makaroniarnie, młyny i kaszarnie, słodownie i browary (np. ZP Sierpc i ZP Głubczyce) oraz gorzelnie i wytwórnie wódek (Polmos Toruń) oraz piekarnie powiązane z cukierniami i punktami sprzedaży detalicznej. W porównaniu z sytuacją sprzed 1989 r. można wyróżnić następujące zmiany⁷: (1) znaczny spadek produkcji w przypadku przemiału

⁷Zob. R. Urban, *Przetwórstwo rolno-spożywcze w Polsce*. [w:] Identyfikacja priorytetów w modernizacji rolnictwa i sektora rolno-spożywczego w Polsce, FAPA, Warszawa 1998, s. 325–351; *Rynek zbóż. Stan i perspektywy. Raporty Rynkowe*, MRiGŻ, ARR, IERiGŻ, listopad 1998, s. 13–15.

zbożowego (o 52%) i pasz przemysłowych (o 50%); (2) najpierw spadek, a potem zwiększenie produkcji towarów wysoko przetworzonych: pieczywa (np. w 1988 r. 3614 tys. ton, w 1994 r. 2750 tys. ton, w 1997 r. 3194 tys. ton), makaronów (w 1988 r. 92,4 tys. ton, w 1994 r. 67,6 tys. ton, w 1997 r. 112 tys. ton) i pieczywa cukierniczego (w 1985 r. 141,1 tys. ton, w 1994 r. 150,9 tys. ton, w 1997 r. 140,9 tys. ton); (3) powstanie gęstej sieci prywatnych przetwórní, skoncentrowanych na obsłudze rynków lokalnych (np. piekarni, ciastkarni, młynów i makaroniarni); (4) obniżenie stopnia koncentracji w ogniwie przetwórstwa zbóż w pierwszej połowie lat 90. i odwrócenie tej tendencji w drugiej połowie lat 90.; (5) udział PZZ w programie powszechnej prywatyzacji przez Narodowe Fundusze Inwestycyjne (NFI); (6) pojawienie się silnych podmiotów, mogących w najbliższych latach zająć dominujące pozycje rynkowe (np. Rolimpex, Malma, Lubella); (7) działania modernizacyjne związane z produkcją makaronów; (8) znaczny wzrost nakładów inwestycyjnych w drugiej połowie lat 90. (rocznie około 50 mln USD); (9) obniżenie udziału przedsiębiorstw państwowych w produkcji sprzedanej całej branży (w 1998 r. ten udział obniżył się do 15%).

Ocena sprawności systemów dystrybucji na rynku zbóż

Kryteria oceny sprawności systemu dystrybucji

Ocena sprawności systemu dystrybucji może być przeprowadzona na podstawie kryteriów mających charakter jakościowy i ilościowy⁸. Pierwsza grupa kryteriów związana jest ze sprawnością dynamiczną, gdyż jest prowadzona z punktu widzenia zdolności poszczególnych uczestników kanału dystrybucji do podejmowania działań racjonalizujących cały system dystrybucji. W ramach tych kryteriów można wyróżnić:

⁸L. Stern, A. El-Ansary, J. Brown wyróżnili cztery podstawowe grupy kryteriów sprawności kanałów dystrybucji: efektywności, równości, produktywności i rentowności (Zob. L. Stern, A. El-Ansary, J. Brown, *Management in Marketing Channels*, Prentice Hall International, London 1989, s. 385-317); D. Bowersox i M. Cooper skoncentrowali swoją uwagę na kryteriach sprawności związanych z rentownością i stopniem satysfakcji klientów (Zob. D. Bowersox, M. Cooper, *Strategic Marketing Channels Management*, McGraw-Hill, New York 1992, s. 342-361); L. Stern F. Sturvidivant opracowali zestaw kryteriów oceny kanałów dystrybucji ze względu na oczekiwania nabywców: dostosowanie pojedynczej partii dostaw, czas oczekiwania, dogodność przestrzenną, zróżnicowanie oferty towarowej, wsparcie ze strony usług dodatkowych (Zob. L. Stern, F. Sturvidivant, *Customer-Driven Distribution System*, Harvard Business Review, July-August 1987).

- możliwość wyboru (jest to związane z ilością alternatywnych kanałów dystrybucji dla producentów rolnych),
- stopień przejrzystości rynkowej (jest to łatwość dotarcia do wiarygodnej informacji rynkowej, przede wszystkim przez rolników),
- stopień innowacyjności (sprzyjające warunki do tworzenia i wdrażania innowacji kompleksowej nie tylko dotyczącej produktów, ale również metod wytwarzania, dystrybucji, transportu, magazynowania, promocji itd.),
- poziom jakości oferowanych produktów (jest to związane przede wszystkim z wdrożeniem i przestrzeganiem standardów produktów rolno-spożywczych przez wszystkie podmioty rynkowe),
- dostosowanie oferty do potrzeb finalnych nabywców (jest to związane z wdrożeniem orientacji marketingowej w działalności gospodarczej we wszystkich podmiotach funkcjonujących w systemie dystrybucji produktów rolno-spożywczych).

Kryteria ilościowe związane są ze sprawnością statyczną, mierzoną w określonym momencie czasu, i wówczas są brane pod uwagę czynniki związane z: kosztami, sprzedażą, zyskiem, rentownością i produktywnością czynników produkcji. W przypadku rynków rolno-spożywczych ze względu na dostęp do danych statystycznych analiza sprawności w ramach oceny ilościowej zostanie przeprowadzona za pomocą wskaźników dynamiki cen (detalicznych i skupu) wybranych produktów rolnych i spożywczych i tym samym będzie można ocenić zmiany w udziale producentów rolnych w cenie detalicznej produktów spożywczych.

Ocena jakościowa

Biorąc pod uwagę pierwsze kryterium jakościowe – *tworzenie możliwości wyboru* – sytuacja na rynku zbóż przedstawia się następująco. Producenci rolni mają ograniczone możliwości sprzedaży swoich produktów, gdyż często można zaobserwować układ monoposoniczny na danym rynku regionalnym. Można tutaj wyróżnić następujące kanały dystrybucji: targowiska, bezpośredni skup przez młyny (i inne przedsiębiorstwa przetwórcze), kupcy hurtowi (punkty skupu). Więksi producenci rolni w większym stopniu korzystają z bezpośredniego skupu i usług kupców hurtowych, z kolei mniejsi współpracują głównie z targowiskami.

Drugie kryterium jakościowe jest związane z *poziomem przejrzystości informacyjnej*. Na ten poziom mają wpływ trzy istotne czynniki: system informacji

rynkowej dotyczący rolnictwa i gospodarki żywnościowej, udział w obrotach rynków formalnych i działalność Agencji Rynku Rolnego.

- System informacji rynkowej, zwłaszcza w przypadku rolników, w Polsce charakteryzuje się dużą niewydolnością, gdyż generuje niekompletne, sprzeczne i opóźnione informacje⁹. Stąd też można na wszystkich analizowanych rynkach ocenić negatywnie istniejące rozwiązania w zakresie systemu informacji rynkowej.
- Niski udział w obrotach towarowych na rynku zbóż rynków formalnych (tj. giełd towarowych, aukcji, rynków hurtowych) ma negatywny wpływ na przejrzystość informacyjną. Chociaż z tego względu sytuacja na rynku zbóż jest lepsza niż na rynku owocowo-warzywnym, gdzie udział rynków formalnych jest jeszcze mniejszy w obrotach handlowych.
- ARR przez działania interwencyjne, ale również przez zaangażowanie kapitałowe w: giełdach towarowych, rynkach hurtowych, zakładach przetwórczych, firmach handlowych¹⁰, ma duży wpływ na rozwój sytuacji rynkowej na rynku zbóż, a także i mięsa. Często na tych rynkach produktowych ARR jest traktowana jako jedyne panaceum na wszelkiego rodzaju dolegliwości w zakresie sprzedaży płodów rolnych. Biorąc pod uwagę ten aspekt, sytuacja na rynku mleka i owocowo-warzywnym jest korzystniejsza.

Stopień innowacyjności w systemie dystrybucji jest związany bezpośrednio z ilością innowacji produktowych i pozaproduktowych kreowanych i wdrażanych przez uczestników rynkowych. W przypadku rolników będzie to związane z wprowadzaniem nowych odmian (rodzajów) nasion (np. żywność transgeniczna¹¹), ras zwierząt hodowlanych, technologii produkcji rolnej (np. żywność ekologiczna), środków transportu (zmniejszających stopień uszkodzeń produktów rolnych w trakcie transportu¹²), sposobów magazynowania (zwiększających trwałość produktów rolnych). W tym przypadku kluczowym czynnikiem zwiększającym stopień dyfuzji innowacji rynkowych jest poziom wykształcenia

⁹Zob. szerzej na temat systemu informacji rynkowej dla rolnictwa i gospodarki żywnościowej: W. Szymanowski, G. Karasiewicz, *Handel krajowy produktami rolno-spożywczymi*. [w:] Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-spożywczego w Polsce, FAPA, Warszawa 1998, s. 451–452.

¹⁰Zob. szerzej na ten temat: K. Pieniążek, *Wpływ instytucji na rynek produktów rolniczych*. [w:] Wpływ instytucji i organizacji na rynku produktów rolnych i żywności w Polsce i niektórych krajach europejskich, Projekt Phare P9105-04-15, IPS, MITAMA 1995.

¹¹Zob. T. Twardowski, *Novel food, czyli żywność otrzymywana z organizmów transgenicznych*, Materiały Konferencji PTTŻ Oddział Małopolska, Kraków, 19–20 czerwca 1997, s. 158.

¹²Zob. J. Bielejec, *Jakość techniki i organizacji procesów transportowych w przemieszczaniu żywności w rolnictwie*, Materiały Konferencji PTTŻ „Jakość w transporcie żywności”, Poznań, 4–6 listopada, Warszawa 1998, s. 56–60.

rolników. W Polsce istnieje duża luka edukacyjna między wsią a miastem. Odsetek ludności miejskiej z wykształceniem wyższym jest pięciokrotnie wyższy niż wśród ludności wiejskiej (w 1995 r. wyższe wykształcenie miało 9,7% ludności miejskiej i 1,9% ludności wiejskiej)¹³.

Czwarte kryterium jakościowe służące do oceny sprawności systemów dystrybucji dotyczy **jakości produktów rolno-spożywczych**. Jest ono w dużej mierze związane ze standaryzacją towarów rolno-spożywczych. Brak standardów lub ich nieuwzględnianie w pełnym stopniu w przypadku transakcji jest cechą charakterystyczną dla wszystkich rynków produktów rolnych, w tym również rynku zbóż. Przyczyną tego zjawiska są: nieprecyzyjne (czasami sprzeczne) przepisy prawne w zakresie kontroli jakości produktów rolnych (powodujące, iż zakres działań instytucji nie jest ściśle rozgraniczony, a kompetencje niektórych z nich nakładają się na siebie, np. zgodność produktów rolno-spożywczych ze standardami jakościowymi badają PIS, PIH i GISiPAR)¹⁴, duży udział targowisk w obrotach na poziomie hurtu pierwotnego (i tym samym mały ryneków formalnych i kontraktacji), tolerancja wobec tych, którzy łamią przepisy prawne.

Ostatnim kryterium jakościowym wykorzystanym do oceny sprawności systemu dystrybucji jest **poziom dostosowania oferty do potrzeb finalnych nabywców**. To kryterium jest ściśle związane z wdrożeniem orientacji marketingowej w podmiotach funkcjonujących w systemie dystrybucji produktów rolno-spożywczych. Najtrudniejsza sytuacja występuje na tym polu w przypadku producentów rolnych, którzy w większości reprezentują orientację produkcyjną (świadczy o tym często powtarzany pogląd, iż to zostało wyprodukowane przez rolników bez względu na jakość i po opłacalnych cenach powinno być kupione przez inne podmioty). Sytuacja w innych ogniwach pod tym względem jest lepsza, chociaż ciągle pozostawia wiele do życzenia¹⁵.

¹³Zob. M. Kłodziński, J. Wilkin, *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce*. [w:] Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-spożywczego w Polsce, FAPA, Warszawa 1998, s.210–212.

¹⁴Zob. A. Czerni, *Wpływ systemu oraz instytucji kontroli jakości na rynek produktów rolniczych i żywnościowych*. [w:] Wpływ instytucji i organizacji na rynki produktów rolnych i żywności w Polsce i niektórych krajach europejskich. Projekt Phare P9105-04-15. IPS, MITAMA 1995.

¹⁵Zob. K. Fonfara, *Marketingowa orientacja polskich przedsiębiorstw*, Marketing i Rynek 3/94; U. Kłosiewicz, B. Słomińska, *Marketingowa orientacja polskich przedsiębiorstw handlowych*, Marketing i Rynek 6/95; J. Kotarbiński, *Marketing w polskich spółkach giełdowych*, Marketing i Rynek 5/98; K. Pasternak, *Rozwój marketingu w przedsiębiorstwach przemysłu mięsnego*, Marketing i Rynek 3/95.

Ocena ilościowa

Sprawność istniejących rozwiązań dystrybucyjnych na rynku zbóż można również ocenić przez analizę dynamiki cen (skupu i detalicznych) produktów rolno-spożywczych w latach 90. Do oceny ilościowej zostaną wykorzystane następujące wskaźniki:

- średnia arytmetyczna: ilustrująca średnie roczne tempo wzrostu cen (skupu i detalicznych);
- odchylenie standardowe: opisujące zróżnicowanie średniego rocznego wzrostu cen (skupu i detalicznych);
- różnica pomiędzy wskaźnikami dynamiki cen skupu i detalicznych podniesiona do kwadratu: opisująca zróżnicowanie w tempie wzrostu pomiędzy cenami skupu i cenami detalicznymi powiązanych ze sobą produktów rolnych i spożywczych.

Na badanym rynku produktowym analiza dynamiki zmian cen zostanie ograniczona do cen skupu pszenicy i żyta, cen detalicznych chleba mieszanego zwykłego 0,6 kg, cen mąki pszennej Poznańska 1 kg, cen makaronu jajecznego 250 g. W przypadku pierwszego wskaźnika – średnia arytmetyczna – można zaobserwować, że był on wyższy dla cen skupu (zarówno pszenicy i żyta) w relacji do porównywanych cen produktów konsumpcyjnych (chleba, mąki, makaronu). Oznacza to, iż przeciętny wzrost cen na rynku zbóż w ogniwie hurtu pierwotnego był nieznacznie wyższy niż przeciętny wzrost cen w ogniwie detalu. Jest to związane z kształtowaniem korzystniejszej relacji cenowej dla rolników w badanym okresie, aczkolwiek różnice pomiędzy tymi średnimi arytmetycznymi były nieznaczne (od 6 do 2%).

Drugi wskaźnik już jest mniej korzystny dla rolników, gdyż odchylenie standardowe wskaźników dynamiki cen produktów rolnych jest zdecydowanie wyższe niż produktów konsumpcyjnych: w pierwszym przypadku znajduje się on w przedziale 42,19–44,27, w drugim – 9,10–35,25. Stąd też rynek produktów pszenicy i żyta był mniej stabilny, bardziej podatny na wahania cenowe niż rynek przetworzonych produktów rolnych.

Trzeci wskaźnik, czyli różnica pomiędzy wskaźnikami dynamiki cen podniesiona do kwadratu, informuje o tym, że najniższy stopień dostosowania zmian cen na rynku zbóż wystąpił w przypadku pszenicy i makaronu, a najmniejszy dotyczył pszenicy i mąki. Pomimo iż analizowane produkty rolne i spożywcze są silnie powiązane w układzie technologicznym, to te wskaźniki osiągają stosunkowo wysokie wartości, oznacza to brak silnych relacji pomiędzy ogniwem skupu i pozostałymi ogniwami w systemu dystrybucji na rynku zbóż (zob. tab. 1).

Tabela 1

Analiza dynamiki cen na rynku zbóż w latach 1991–1997

Wskaźniki	Pszemica – chleb	Pszemica – mąka	Pszemica – makaron	Żyto – chleb
Średnia arytmetyczna wskaźników dynamiki cen produktu rolnego	135,50	135,50	135,50	135,80
Średnia arytmetyczna wskaźników dynamiki cen produktu spożywczego	133,14	129,06	130,50	133,14
Odchylenie standardowe wskaźników dynamiki cen produktu rolnego	42,19	42,19	42,19	44,27
Odchylenie standardowe wskaźników dynamiki cen produktu spożywczego	25,41	35,25	9,10	25,41
Różnica pomiędzy wskaźnikami dynamiki cen podniesiona do kwadratu	3 538,62	2 306,61	10 192,62	9 418,02

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1998*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 1998, s. 310, 317; *Rocznik Statystyczny 1995*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 1995, s. 308, 320.

Docelowy system dystrybucji produktów zbożowych

Biorąc pod uwagę kryteria jakościowe i ilościowe, można powiedzieć, iż rynek zbóż charakteryzuje się niskim stopniem sprawności systemu dystrybucji na poziomie hurtu pierwotnego. Ocena jakościowa i ilościowa w przypadku tego rynku kształtuje się na niskim poziomie, dlatego też konieczne są zmiany w systemie dystrybucji. Docelowe rozwiązania dystrybucyjne dla rynku zbóż zostały zaprojektowane w taki sposób, aby osiągnąć wyższy poziom sprawności rynkowej. Ponadto te propozycje uwzględniają nie tylko aktualną sytuację dystrybucyjną na tych rynkach (która została przedstawiona wcześniej), ale i rozwiązania dystrybucyjne stosowane w krajach UE¹⁶.

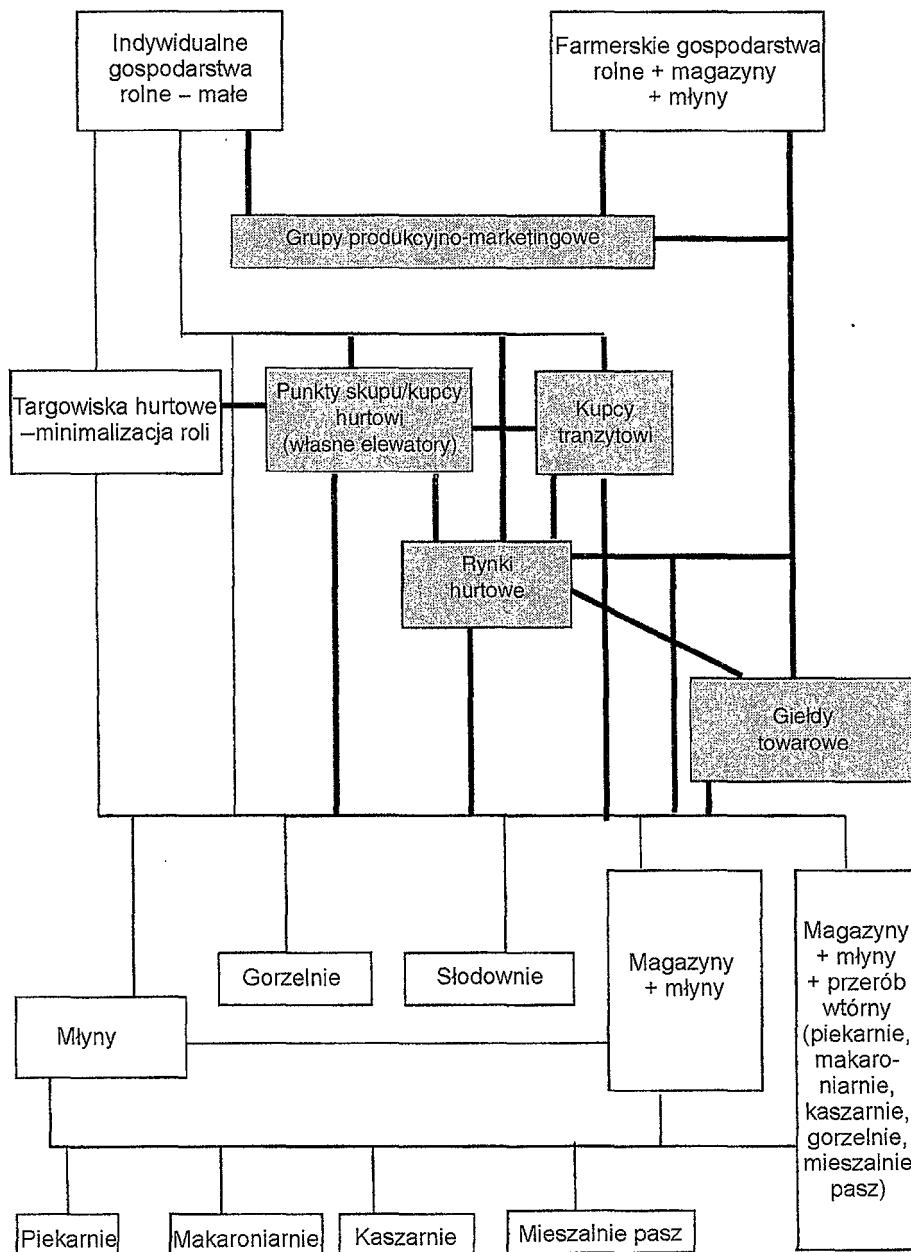
Proponowany system dystrybucji jest związany z rozwojem nowych instytucji rynkowych (*rynki hurtowe, kupcy hurtowi*) i zwiększeniem stopnia inte-

¹⁶Na temat rozwiązań dystrybucyjnych stosowanych w krajach UE zob.: *Plan rozwoju struktur handlu hurtowego produktów rolniczych – raport finalny*, Projekt FAPA/ASAP P9205-05-20, IPS, Warszawa 1995.

gracji (np. *grupy produkcyjno-marketingowe*) oraz nowych *powiązań kooperacyjnych (wzrost roli kontraktacji)*. Ponadto, w rozwiązaniu docelowym istotną rolę będą pełnił *giełdy towarowe*, przez określanie standardów jakościowych i tworzenie większej przejrzystości rynkowej. Takie rozwiązanie umożliwi osiągnięcie wyższej sprawności rynku (większy stopień przejrzystości i wyboru oraz niższe koszty transakcyjne) oraz będzie w większym stopniu dostosowany do rozwiązań występujących w krajach UE.

Taki system dystrybucji na polskim rynku zbóż powinien składać się z następujących kanałów dystrybucji na poziomie hurtu pierwotnego (zob. rys. 2):

- indywidualne gospodarstwa rolne (małe i średnie) → kupcy hurtowi lub punkty skupu → przetwórstwo /rynkury hurtowe/ giełdy towarowe (funkcjonowanie takich punktów skupu powinno być związane z odpowiednią bazą magazynową – elewatory);
- indywidualne gospodarstwa rolne (małe i średnie) → kupcy tranzytowi → przetwórstwo /rynkury hurtowe/ giełdy towarowe (kupcy tranzytowi są to firmy realizujące funkcje transportu, umożliwią one likwidację monopsonów regionalnych oraz ze względu na nowocześniejszy tabor transportowy poprawią efektywność w realizacji tej funkcji dystrybucyjnej);
- indywidualne gospodarstwa rolne (małe i średnie) → targowiska hurtowe (konieczność minimalizacji ich roli, jedynie małe i drobnotowarowe gospodarstwa rolne mogą traktować ten kanał dystrybucji jako istotny);
- farmerskie gospodarstwa rolne /rynkury hurtowe/ (na takich rynkach mających charakter podażyowy powinien być wyodrębniony sektor do handlu zbożem, gdzie stoiska handlowe mogłyby wykupić więksi producenci rolni);
- farmerskie gospodarstwa rolne → przetwórstwo spożywcze (ten kanał dystrybucji powinien być oparty na kontraktacji długookresowej);
- farmerskie gospodarstwa rolne + przetwórstwo (np. młyn) → piekarnie, makaroniarnie (takie rozwiązanie dystrybucyjne umożliwi współpracę dużym producentom rolnym z przetwórstwem wtórnym);
- farmerskie gospodarstwa rolne → giełdy towarowe (jedynie bardzo duże gospodarstwa rolne mogą wykorzystać ten kanał dystrybucji);
- gospodarstwa rolne → grupy produkcyjno-marketingowe → rynkury hurtowe (producenci rolni mogą zaistnieć bezpośrednio na rynkach hurtowych tworząc grupy, których jedną z funkcji będzie sprzedaż zboża na wykupionych lub wydzierżawionych stoiskach handlowych);
- producenci rolni → grupy produkcyjno-marketingowe → giełdy towarowe (takie rozwiązanie mogą zastosować farmerskie gospodarstwa rolne tworząc grupę ukierunkowaną na handel giełdowy);
- producenci rolni → grupy produkcyjno-marketingowe → przetwórstwo (grupy ułatwią bezpośrednie kontakty producentom rolnym z przemysłem zbożowym i zwiększą ich siłę przetargową, zwłaszcza małych gospodarstw).

*kolorem ciemnym oznaczono nowe podmioty docelowego systemu dystrybucji produktów zbożowych

Rysunek 2

Docelowy system dystrybucji – rynek zbóż (sprzedaż produktu rolnego do dalszego przetwórstwa)*

Źródło: Opracowanie własne.

Działania prowadzące do uzyskania docelowego systemu dystrybucji na rynku zbóż¹⁷ można przedstawić w następującej kolejności:

1. Przygotowanie programu wspierającego i zachęcającego do tworzenia grup (spółdzielni) produkcyjno-marketingowych producentów rolnych.
2. Zachęcanie do tworzenia organizacji (stowarzyszeń) producentów rolnych i innych uczestników rynku.
3. Przyspieszenie realizacji programu budowy rynków hurtowych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem roli Warszawskiej Giełdy Towarowej.
4. Przygotowanie programu związanego z budową i częściowym finansowaniem firm handlowych (funkcjonujących głównie w detalu) organizowanych przez producentów rolnych (lub ich związki) oraz przedsiębiorstwa przetwórcze.
5. Wykorzystanie preferencyjnych kredytów skupowych do rozwoju kontraktacji.
6. Zmniejszenie stopnia interwencjonizmu agencji rządowych na rynku zbóż.
7. Ograniczanie działalności ARR tylko do funkcji regulacyjnych.
8. Przyspieszenie prywatyzacji PZZ i Bacutilu.
9. Przygotowanie programu związanego z opracowaniem i wdrożeniem krajowego systemu informacji rynkowej.
10. Opracowanie i wdrożenie norm i standardów jakościowych.
11. Pomaganie w restrukturalizacji technicznej przetwórstwa i przemiału.
12. Opracowanie programu pomocy we wdrażaniu ISO do zakładów przetwórczych (przede wszystkim makaroniarnie).
13. Przygotowanie programu edukacyjnego dla producentów rolnych z zakresu wiedzy ekonomicznej i innych problemów.

Podsumowanie

Punktem wyjścia do określenia priorytetów związanych z modernizacją systemu dystrybucji produktów rolno-spożywczych w Polsce była analiza rozwiązań dystrybucyjnych (odnoszących się przede wszystkim do hurtu pierwotnego) na rynku zbóż. Ten rynek produktowy odgrywa dużą rolę w polskiej gospodarce żywnościowej, stanowi on bowiem około 20% produkcji globalnej rolnictwa, ponad 9,6% jego produkcji towarowej.

¹⁷Opracowanie własne na podstawie: *Plan rozwoju struktur handlu hurtowego produktów rolniczych – raport finalny*, Projekt FAPA/ASAP P9205-05-20, IPS, Warszawa 1995.

Do podstawowych wniosków wynikających z analizy systemów dystrybucyjnych można zaliczyć:

- dominację kanałów dystrybucyjnych opartych na: targowiskach, bezpośrednim skupie produktów rolnych przez przedsiębiorstwa przemysłu spożywczego, pośrednikach handlowych (najczęściej punkty skupu);
- duże znaczenie w systemie dystrybucji ARR;
- niewielkie znaczenie grup produkcyjno-marketingowych;
- niewielkie znaczenie w systemie dystrybucyjnym takich instytucji, jak giełdy towarowe i rynki hurtowe;
- niewielkie znaczenie w bezpośrednim skupie kontraktacji (długookresowych umów z rolnikami);
- niską sprawność analizowanych rynków produktowych (wyższą ocenę od rynku zbóż uzyskał rynek owocowo-warzywny, a niższą rynek mleka).

Kluczowym rozwiązaniem mogącym się przyczynić do podniesienia sprawności systemów dystrybucji na rynkach rolno-spożywczych jest rozwój grup produkcyjno-marketingowych. Umożliwiają one nie tylko poprawę układu sił przetargowych w kanałach dystrybucji na korzyść rolników, ale również stanowią podstawę do rozwoju pozostałych instytucji w systemie dystrybucji. Bez grup produkcyjno-marketingowych (lub radykalnych zmian w strukturze agrarnej) trudności w rozwoju napotkają takie instytucje, jak: rynki hurtowe, giełdy towarowe, kontraktacja przemysłu spożywczego i sieci detaliczne.

Literatura

- BIELEJEC J., 1998: *Jakość techniki i organizacji procesów transportowych w przemieszczaniu żywności w rolnictwie*, Materiały konferencji PTTŻ – Jakość w transporcie żywności, Poznań 4–6 listopada, Warszawa.
- BOWERSOX D., COOPER M., 1992: *Strategic Marketing Channels Management*, McGraw-Hill, New York.
- CZERNI A., 1995: *Wpływ systemu oraz instytucji kontroli jakości na rynek produktów rolniczych i żywnościowych*. [w:] Wpływ instytucji i organizacji na rynki produktów rolnych i żywności w Polsce i niektórych krajach europejskich. Projekt Phare P9105-04-15. IPS, MITAMA
- FONFARA K., Marketingowa orientacja polskich przedsiębiorstw, *Marketing i Rynek* 3/94.
- GŁOWACKI R., 1982: *Przedsiębiorstwo na rynku*, wyd. II. Warszawa.
- KARASIEWICZ G., SZYMANOWSKI W., 1998: *Współzależność rozwoju instytucji hurtu pierwotnego ze zmianami struktury agrarnej w Polsce*. Konferencja „Uwarunkowania przekształceń struktury agrarnej w rolnictwie polskim”, Poznań.
- KŁODZIŃSKI M., WILKIN J., 1998: Rozwój obszarów wiejskich w Polsce, [w:] *Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-spożywczego w Polsce*, FAPA, Warszawa.
- KŁOSIEWICZ U., SŁOMIŃSKA B., Marketingowa orientacja polskich przedsiębiorstw handlowych. *Marketing i Rynek* 6/95.

- KOTARBIŃSKI J., Marketing w polskich spółkach giełdowych. *Marketing i Rynek* 5/98.
- PASTERNAK K., Rozwój marketingu w przedsiębiorstwach przemysłu mięsnego. *Marketing i Rynek* 3/95.
- PASZKOWSKI S., POCZTA W., WYSOCKI F., 1998: Sytuacja strukturalno-produkcyjna rolnictwa polskiego na tle rolnictwa UE. [w:] *Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-spożywczego w Polsce*. FAPA, Warszawa.
- PIENIAŻEK K., 1995: Wpływ instytucji na rynek produktów rolniczych. [w:] *Wpływ instytucji i organizacji na rynku produktów rolnych i żywności w Polsce i niektórych krajach europejskich*, Projekt Phare P9105-04-15, IPS, MITAMA.
- Plan rozwoju struktur handlu hurtowego produktów rolniczych – raport finalny, Projekt FAPA/ASAP P9205-05-20, IPS, Warszawa 1995.
- ROWIŃSKI J., Integracja Polski z Unią Europejską – Niezbędne procesy dostosowawcze polskiej gospodarki żywnościowej. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 2–3/1997.
- Rynek zbóż. Stan i perspektywy. *Raporty Rynkowe*. MRiGŻ, ARR, IERiGŻ, listopad 1998.
- STERN L., EL-ANSARY A., BROWN J., 1989: *Management in Marketing Channels*, Prentice Hall International, London.
- STERN L., STURVIDIVANT F., 1987: *Customer-Driven Distribution System*, Harvard Business Review, July-August.
- SZYMANOWSKI W., KARASIEWICZ G., 1998: Handel krajowy produktami rolno-spożywczymi [w:] *Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-spożywczego w Polsce*, FAPA, Warszawa.
- TWARDOWSKI T., *Novel food, czyli żywność otrzymywana z organizmów transgeniczných*, Materiały konferencji PTTŻ, Oddział Małopolska, Kraków 19–20 czerwca 1997.
- URBAN R., 1998: Przetwórstwo rolno-spożywczego w Polsce. [w:] *Identyfikacja priorytetów w modernizacji rolnictwa i sektora rolno-spożywczego w Polsce*, FAPA, Warszawa.

Directions of Modernisation of Cereal Products Distribution System in Poland

Abstract

The paper presents the main methods and directions of modernisation of agri-food products distribution system in Poland on the sample of the cereal market.

First part of the study identifies the system of cereal distribution in Poland. Then, the effectiveness of this system was assessed according to qualitative and quantitative criteria.

On the basis of conducted analysis the author proposes definitive model of cereal products distribution system. The author's suggestions in regards to system transformation ways will enable an implementation of final structure of cereal distribution system in Poland.

Przemiany w spożyciu żywności w wybranych krajach CEFTA

Wstęp

W ostatniej dekadzie XX wieku, po upadku ZSRR i rozwiązaniu się Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, w krajach Europy Środkowej i Wschodniej powstały warunki do przeprowadzenia radykalnych reform politycznych i gospodarczych. Z różną prędkością kraje te przechodziły z gospodarki centralnie planowanej do rynkowej. Odchodzenie od gospodarki nakazowo-rozdzielczej wywoływało wiele konsekwencji ekonomicznych oraz społecznych na tym obszarze.

W niniejszym opracowaniu przeanalizowano zmiany, które występowały w poziomie i strukturze konsumpcji wybranych artykułów żywnościowych w gospodarstwach domowych czterech krajów – członków CEFTA¹.

Źródłem danych statystycznych były bilanse spożycia żywności oparte na podaży podstawowych produktów żywnościowych i ich przeliczeniu na mieszkańca kraju w skali roku. Informacje o spożyciu żywności oraz wartościach energetycznych i odżywczych w diecie (białko, tłuszcz) opierają się na danych statystycznych FAO oraz Budżetach gospodarstw domowych².

Badania przemian zachodzących w spożyciu wybranych artykułów żywnościowych obejmowały analizę zmian w wydatkach gospodarstw domowych na żywność, w tym na główne grupy produktów, oraz ocenę ich poziomu i struktury konsumpcji.

Reformy gospodarcze i społeczne były i są podobne w krajach byłej Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. W pierwszych latach transformacji wystąpiła recesja gospodarcza, nastąpił spadek produkcji. Uwolnienie zaś cen produktów konsumpcyjnych, w tym i żywnościowych, spowodowało wysoką inflację.

¹CEFTA – Środkowoeuropejska Umowa o Wolnym Handlu podpisana przez Polskę, Czechy, Węgry, Słowację, Rumunię i Bułgarię. Analizę przeprowadzono na podstawie danych dotyczących Polski, Czech, Węgier, Słowacji i Rumunii.

²CESTAT Statistical Bulletin GUS, z lat 1994–1999.

Zmniejszyły się przeciętne dochody realne ludności, ujawniło się bezrobocie (tab. 1). Początek reform przyniósł pogorszenie poziomu życia przeciętnego mieszkańca krajów postsocjalistycznych.

Kierunki zmian w sprzedaży detalicznej artykułów konsumpcyjnych i w sile nabywczej przeciętnej płacy

W początkach transformacji w 1991 roku stopa inflacji mierzona indeksem cen dóbr i usług konsumpcyjnych była najwyższa w Rumunii i wynosiła 161,1%; w Polsce odnotowano inflację 70,3%, w Słowacji 61,2%, w Czechach 56,6%, na Węgrzech 35,0%. W kolejnych latach inflacja zmalała do poziomu jednocyfrowego w Słowacji, a w Polsce i Czechach wynosiła około 10%. W Rumunii natomiast wzrosła do 256,1% w 1993 r., aby pięć lat później osiągnąć 59,1%. W roku 1998 w porównaniu do 1993 r. bezrobocie zmniejszyło się o 6% w Polsce i 3% na Węgrzech, w Rumunii pozostało na niezmiennym poziomie, natomiast w Słowacji i w Czechach wzrosło odpowiednio o 3,4 i 4%.

Celem jednak finalnym i zasadniczym skutecznie przeprowadzanej transformacji gospodarczej, a także przemian ustrojowych powinna być poprawa poziomu życia społeczeństwa³, którą można zmierzyć PKB na mieszkańca w parytecie siły nabywczej.

Tabela 1

Wybrane wskaźniki gospodarcze w Europie Środkowowschodniej w latach 1993 i 1998

Kraje		PKB per capita PPP ^{a)} USD	Stopa inflacji ^{b)}	Stopa bezrobocia
Polska	1993	4 668	35,3	16,4
	1998	6 972	11,8	10,4
Czechy	1993	9 273	20,8	3,5
	1998	10 787	10,7	7,5
Węgry	1993	5 992	22,5	12,1
	1998	8 879	14,3	9,1
Słowacja	1993	6 288	23,2	12,2
	1998	8 391	6,7	15,6
Rumunia	1993	3 700	256,1	10,4
	1998	4 990	59,1	10,3

a) w parytecie siły nabywczej

b) mierzona indeksem cen dóbr i usług konsumpcyjnych

Źródło: Business Central Europe <http://www.bcemag.com>.

³Bywalec Cz., „Społeczne aspekty transformacji gospodarczej w Europie Środkowowschodniej”. Wydawnictwo AE, Kraków 1998.

Wielkości produktu krajowego brutto wyrażonego w parytecie siły nabywczej na jednego mieszkańca stwarzają możliwość pośredniego porównania podaży dóbr i usług w wybranych krajach. Wskaźnik ten jest najczęściej wykorzystywanym miernikiem potencjału ekonomicznego kraju. W latach 1993–1998 PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca wzrósł w omawianych krajach przeciętnie o 2020 USD, najniższy wzrost PKB odnotowano w Rumunii (1290 USD).

Na początku lat dziewięćdziesiątych w pierwszym okresie przemian społecznych i gospodarczych znacząco zmniejszył się popyt konsumpcyjny, wywołany między innymi spadkiem dochodów realnych w gospodarstwach domowych. Obniżyła się sprzedaż detaliczna towarów konsumpcyjnych (tab. 2).

Z danych zawartych w tabeli 2 i wykresu 1 wynika, że spadek popytu konsumpcyjnego odnotowano w roku 1990, tuż po wprowadzeniu radykalnych reform rynkowych, w Polsce o 18% i na Węgrzech o 4%. W Czechach, Słowacji

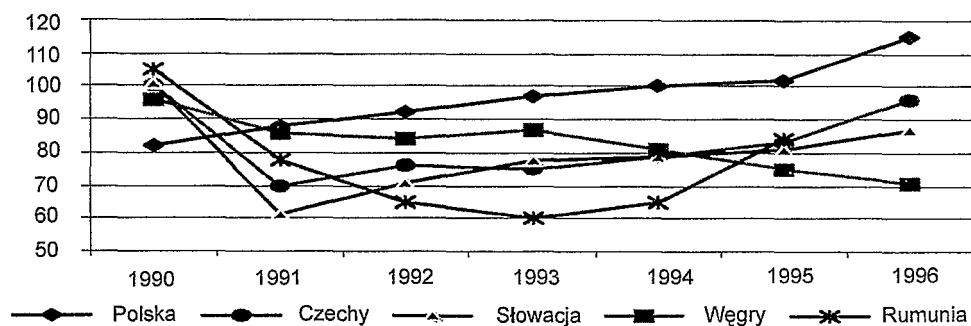
Tabela 2

Dynamika sprzedaży detalicznej artykułów konsumpcyjnych w Polsce, Czechach, Słowacji, na Węgrzech i w Rumunii w latach 1990–1996 w cenach stałych (rok 1989 = 100)

Kraj	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Polska	82	88	92	97	100	102	115
Czechy	100	70	76	75	79	83	96
Węgry	96	86	84	87	81	75	71
Słowacja	101	61	71	78	79	81	87
Rumunia	105	78	65	60	65	84	–

– brak danych

Źródło: Cz. Bywalec, „Społeczne aspekty transformacji gospodarczej w Europie Środkowowschodniej”. Wydawnictwo AE, Kraków 1998.

Wykres 1

Dynamika sprzedaży detalicznej artykułów konsumpcyjnych w latach 1990–1996 (rok 1989 = 100)

Źródło: Na podstawie tabeli 2.

i Rumunii skutki transformacji ustrojowej wystąpiły dopiero rok później i spowodowały znaczne zmniejszenie popytu konsumpcyjnego. Obserwowane niekorzystne zjawisko utrzymywało się do 1996 r. Na Węgrzech na przykład sprzedaż detaliczna w latach 1989–1996 zmniejszyła się o około 30%. W porównaniu z rokiem 1989 jedynie w Polsce od 1994 r. obserwuje się stały wzrost sprzedaży dóbr konsumpcyjnych. W latach 1990–1996 żaden z pozostałych analizowanych krajów nie osiągnął poziomu sprzedaży z 1989 r.

W początku lat 90. w gospodarstwach domowych kupowano coraz mniej dóbr konsumpcyjnych, więcej zaś wydawano na zakup podstawowych artykułów żywnościowych, w konsekwencji uległa zmianie struktura wydatków (tab. 3).

Tabela 3

Ilość artykułów żywnościowych możliwych do nabycia za przeciętne miesięczne wynagrodzenie w wybranych krajach Europy Środkowowschodniej w latach 1991–1995

Kraje	Lata	Ziemniaki	Cukier biały	Masło	Mięso wołowe bez kości	Mięso wieprzowe bez kości	Kurczęta białe	Mleko
		kg	kg	kg	kg	kg	kg	litr
Polska	1992	845	247	69	48,8	64,4	88,9	608
	1995	1531	375	95	68,2	102a	123	848
Czechy	1993	1482	362	75	79,4	76,7	117	536
	1995	904	361	91	76,3	83	176	521
Węgry	1991	963	363	77	63,0	68,1	115	616
	1995	861	436	81	56,2	64,9	134	702
Słowacja	1993	1012	304	56	58,7	42,0	94,4	537
	1995	572	254	65	47,8	47,6	134	617
Rumunia	1991	181	227	62	21,2	28,7a	74,4	727
	1994 ^{b)}	390	118	31	18,5	22	39,5	444

a) z kością, b) brak danych za 1995 rok

Źródło: Roczniki Statystyki Międzynarodowej GUS z lat 1991–1997.

Z danych w tabeli 3 wynika, że za średnie miesięczne wynagrodzenie netto w roku 1995 (a w przypadku Rumunii w 1994 r.) konsument mógł nabyć znacznie mniej artykułów żywnościowych aniżeli kilka lat wcześniej. I tak, na Węgrzech nabywca mógł kupić mniej ziemniaków, mięsa wołowego i wieprzowego, w Czechach ziemniaków, mleka i mięsa wołowego, w Słowacji ziemniaków, cukru białego i mięsa wołowego, natomiast w Rumunii cukru białego, masła, mięsa wołowego i wieprzowego, drobiu i mleka. W Polsce w 1995 roku konsu-

ment mógł zakupić większe ilości analizowanych artykułów żywnościowych za przeciętne miesięczne wynagrodzenie niż w 1992 r.

Siła nabywcza przeciętnej płacy wzrosła w Polsce i na Węgrzech w przypadku zakupu cukru białego. Jeśli chodzi o produkty dostarczające cenne dla organizmu człowieka białko, czyli mleko oraz mięso, to w 1995 r. tylko w Polsce za przeciętną płacę można było nabyć więcej mięsa wołowego, wieprzowego i drobiowego w porównaniu z rokiem 1992 – odpowiednio o 20, 40 i 34 kg.

W 1995 r. w porównaniu z początkiem lat 90. wzrosła możliwość nabycia mięsa wieprzowego w Czechach i w Słowacji, spadła w przypadku mięsa wołowego bez kości w Słowacji, na Węgrzech i w Rumunii. W tym ostatnim kraju statystyczny mieszkaniec w 1994 r. kupiłby prawie dwukrotnie mniej mięsa drobiowego i mleka niż trzy lata wcześniej.

Przeciętny poziom i struktura spożycia wybranych produktów żywnościowych oraz źródła kalorii w diecie

W 1993 roku w Polsce, w porównaniu z omawianymi krajami, spożywano więcej ziemniaków, cukru i warzyw, a więc produktów pochodzenia roślinnego (tab. 4). Menu Czechów zawierało więcej mięsa (zwłaszcza wołowego), masła, mleka, olejów roślinnych i napojów alkoholowych. Na Węgrzech konsumowano więcej jaj, śmietany, tłuszczów zwierzęcych, mięsa wieprzowego i drobiowego, przypraw, używek i cukru. W Rumunii spożywano więcej produktów zbożowych, mięsa baraniego i koźlego, co wynika z tradycji żywieniowych.

W latach 1993–1997 w krajach należących do CEFTA zaszły znaczące zmiany w poziomie i strukturze konsumpcji żywności, natomiast stopień kaloryczności zjadanych posiłków ulegał niewielkim wahaniom, zazwyczaj około 5%.

W Polsce zmniejszyło się spożycie produktów pochodzenia roślinnego: ziemniaków, cukru, warzyw. O 7 kg mniej zjadano mięsa czerwonego, a zwiększyło się o 3 kg spożycie mięsa drobiowego. Mniej też konsumowano tłuszczów zwierzęcych. Konsumpcja produktów zbożowych pozostała bez zmian, natomiast wzrosło spożycie jaj, mleka, ryb, olejów roślinnych, owoców, a także alkoholi, w tym zwłaszcza piwa.

Czesi ograniczyli spożycie ziemniaków, cukru, mięsa (z wyjątkiem drobiowego), tłuszczów zwierzęcych oraz mleka. Więcej konsumowali produktów zbożowych, owoców, alkoholi, jaj, a ryb ponad 3-krotnie.

Na Węgrzech zmalało spożycie mięsa, alkoholi oraz tłuszczów roślinnych, zwiększyło się cukru (prawie o 90%), ziemniaków, olejów roślinnych i przypraw, nie zmieniło się ryb, masła i śmietany.

Tabela 4

Przeciętne roczne spożycie podstawowych produktów żywnościowych w omawianych krajach Europy Środkowowschodniej w latach 1993–1997 (w kg/osobę)

Wyszczególnienie	Polska		Czechy		Węgry		Słowacja		Rumunia	
	1993	1997	1993	1997	1993	1997	1993	1997	1993	1997
Produkty zbożowe	158,1	157,0	108,7	136,6	128,6	113,1	107,5	123,3	200,3	216,2
Ziemniaki	147,3	135,5	85,1	81,9	61,0	66,3	126,3	63,2	74,1	81,8
Cukier	44,0	43,3	38,0	36,8	28,9	41,5	30,2	39,1	25,2	20,9
Tłuszcz roślinny	10,3	12,5	15,6	16,7	12,4	14,8	8,9	10,9	7,9	7,8
Warzywa	126,2	120,7	69,9	74,9	89,3	90,7	66,5	74,0	111,8	107,7
Owoce	46,0	52,3	62,8	77,1	77,9	72,8	53,7	77,3	82,5	73,6
Użytki	4,4	5,1	4,5	6,4	5,5	5,3	4,4	4,8	1,7	2,5
Przyprawy	0,1	0,2	0,8	0,8	3,0	4,2	0,3	0,3	1,2	1,3
Napoje alkoholowe	47,6	66,4	161,7	175,7	122,4	106,9	91,2	122,9	75,6	66,3
Mięso	73,2	66,1	94,7	79,6	90,6	84,0	78,0	77,2	57,4	50,0
w tym:										
wołowe i cielęce	13,0	10,4	20,7	13,3	7,6	6,2	17,0	12,0	9,9	8,0
baranina i koźlina	0,4	0,1	0,3	0,2	0,1	0,0	0,3	0,4	3,8	2,8
wieprzowe	50,1	43,0	58,6	44,6	59,4	52,8	46,9	48,2	29,0	26,8
drobiowe	9,4	12,4	11,9	18,1	22,4	24,0	11,5	15,9	14,1	11,8
Tłuszcz zwierzęcy	16,8	12,4	11,4	9,1	27,0	25,2	15,4	13,8	7,3	5,7
w tym:										
masło	4,5	4,1	4,9	4,0	1,5	1,6	3,3	2,4	0,8	0,4
śmietana	4,6	2,5	1,9	1,6	5,4	5,4	3,0	2,9	0,0	0,0
tłuszcz zwierzęcy surowy	7,7	5,8	4,5	3,5	20,1	18,1	9,1	8,5	6,4	5,3
Mleko	197,0	204,3	218,3	185,1	172,9	155,9	168,3	138,4	140,8	179,3
Jaja	8,8	10,5	12,8	14,4	21,1	14,9	17,2	17,0	9,7	9,6
Ryby, owoce morza	14,6	16,4	5,0	15,5	4,2	4,5	0,4	10,2	1,4	1,8

Źródło: FAOSTAT 1999.

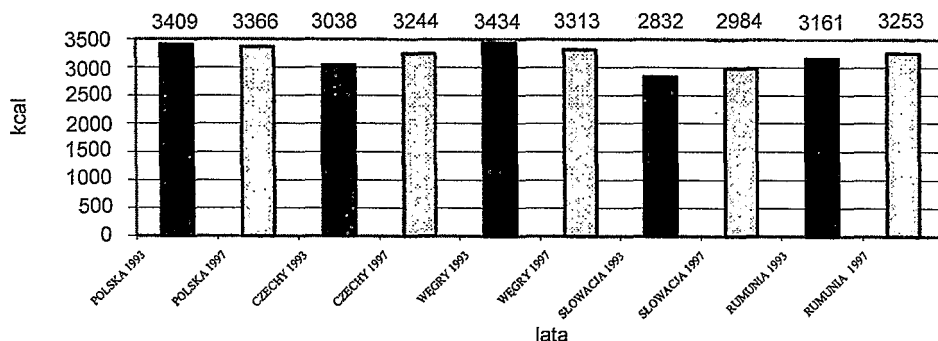
W Słowacji zjadano więcej ryb, warzyw i owoców. Mniej spożywano mleka, produktów zbożowych, ziemniaków, mięsa ogółem i tłuszczów zwierzęcych.

Mieszkańcy Rumunii konsumowali więcej produktów zbożowych, ziemniaków, przypraw i mleka. Mięsa i innych produktów spożywano mniej.

W latach 1993–1997 w analizowanych krajach CEFTA wystąpiła podobna tendencja zmian w spożyciu żywności:

- spożycie tłuszczów zwierzęcych zmniejszyło się, a wzrosło roślinnych (o około 15%), co niewątpliwie jest objawem korzystnym ze względów zdrowotnych;
- ilość spożywanego mięsa ogółem spadła o 7 do 15 kg/osobę (dotyczy to mięsa czerwonego, wzrosło bowiem spożycie mięsa drobiowego);
- zwiększyła się konsumpcja ryb i owoców morza (w Słowacji o 9,8 kg, w Czechach o 10 kg na mieszkańca);
- wzrosło spożycie warzyw (poza Polską i Rumunią) oraz owoców (poza Węgrami i Rumunią);
- w Polsce, Czechach i Słowacji wzrosło spożycie piwa;
- w Rumunii tendencja spożycia produktów podstawowych (mięsa, zbóż i ziemniaków) odzwierciedla dietę cechującą społeczeństwa mniej zaможne.

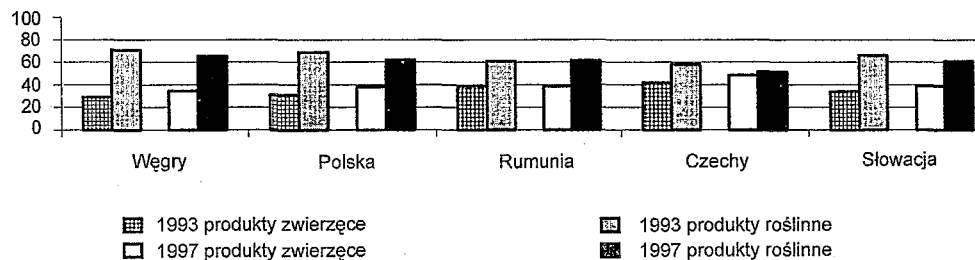
W Polsce, na Węgrzech, w Słowacji i Czechach kalorie w dziennej racji pokarmowej w ponad 70% pochodzą z produktów zwierzęcych. W 1993 i 1997 r. jedynie w Rumunii istniała odwrotna relacja pomiędzy produktami zwierzęcymi a roślinnymi w zabezpieczeniu ogólnego poziomu białka. Tłuszcz wyrażony w gramach we wszystkich pięciu krajach dostarczały w większej ilości produkty roślinne (rysunki 1, 2 i 3).

Rysunek 1

Kaloryczność przeciętnej dziennej racji pokarmowej w latach 1993 i 1997 (kcal/osobę)

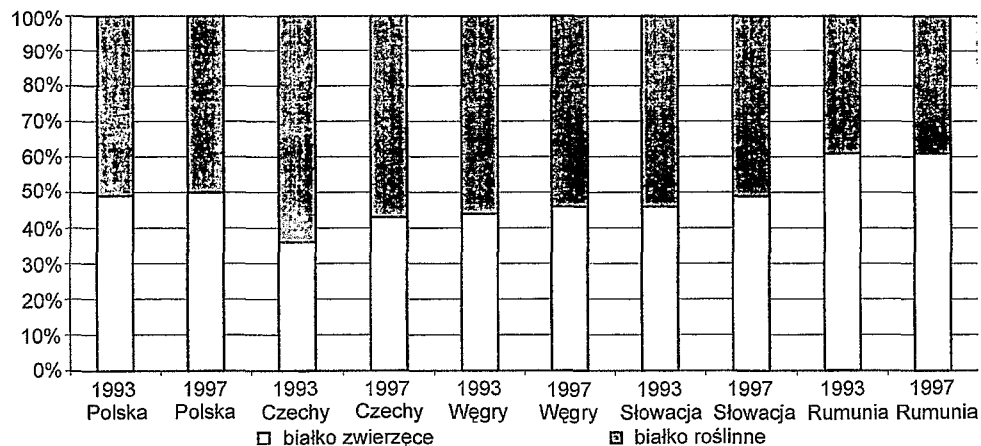
Źródło: Obliczenia na podstawie danych FAO 1999.

Rysunek 2

Udział tłuszczu pochodzenia zwierzęcego i roślinnego w przeciętnej dziennej racji pokarmowej w latach 1993 i 1997 (w przeliczeniu na osobę)

Źródło: Obliczenia na podstawie danych FAO 1999.

Rysunek 3

Udział białka w przeciętnej racji pokarmowej w latach 1993 i 1997 (białko ogółem = 100)

Źródło: Obliczenia na podstawie danych FAO 1999.

Dochody realne ludności a zmiany w poziomie i strukturze spożycia żywności w gospodarstwach domowych w krajach CEFTA

W krajach CEFTA w okresie 1993–1998 płace realne wzrosły (tab. 5). Spowodowało to pewne zmiany w strukturze wydatków konsumpcyjnych.

Tabela 5

Przeciętne miesięczne wynagrodzenie realne w krajach CEFTA w latach 1993 i 1998 (w USD)

Lata	Kraje				
	Polska	Czechy	Węgry	Słowacja	Rumunia
1993	125	162	226	136	17
1998	308	357	276	254	42

Źródło: Obliczenia na podstawie *Annuaire Des Statistiques Du Travail*, ILO, 1999 oraz *Roczników Statystycznych GUS* za lata 1995–1999.

W latach 1993–1996 na produkty spożywcze, napoje alkoholowe i wyroby tytoniowe w Polsce gospodarstwa przeznaczały około 40% wydatków, na Węgrzech w Czechach i Słowacji około 25% (tab. 6). Wydatki mieszkaniowe w Polsce stanowiły ponad 20% wydatków ogółem, tzn. dwukrotnie więcej aniżeli w pozostałych krajach. Udział wydatków na kulturę, edukację i sport w wydatkach ogółem zwiększył się. Podatki i inne świadczenia oraz raty stanowiły 25% budżetu.

W budżetach gospodarstw domowych krajów Unii Europejskiej w latach 1988–1996 na żywność, napoje i tytoń przeznaczano średnio dla 15 krajów UE od 24 do 18%. W Polsce stanowiły one w początkowym okresie transformacji prawie 50%, stopniowo zmniejszając się aż do wielkości około 36% w 1998 r. w wydatkach ogółem (tab. 7).

W omawianych ośmiu latach wydatki na artykuły żywnościowe w budżetach gospodarstw domowych rodzin w UE zmniejszyły się. W 1996 roku najwięcej na żywność wydawali Grecy (30%) i Portugalczycy (ponad 22,4%), najmniej Holendrzy i Brytyjczycy (niewiele ponad 10%).

Wielkość konsumpcji artykułów żywnościowych w krajach CEFTA w latach 1996–1998 w gospodarstwach domowych ulegała niewielkiej zmianie. Na Węgrzech w 1998 r. wzrosło spożycie mięsa i produktów mięsnych, tłuszczów i olejów, mleka świeżego, pieczywa oraz warzyw świeżych, zredukowano konsumpcję cukru i ziemniaków. W Czechach i Słowacji w gospodarstwach

Tabela 6

Struktura przeciętnych miesięcznych wydatków z budżetów pracowniczych gospodarstw domowych w Polsce, Czechach, na Węgrzech i w Słowacji w latach 1993–1996 (w % wydatków ogółem)

Rodzaj wydatków	Lata	Kraje			
		Polska	Czechy	Węgry	Słowacja
Żywność, napoje, wyroby tytoniowe	1993	42,0	26,4	–	26,7
	1994	40,4	–	26,0	28,5
	1995	40,4	24,8	24,8	27,9
	1996	38,5	24,4	24,4	26,0
Mieszkanie	1993	19,1	10,7	–	10,5
	1994	20,6	–	11,0	9,8
	1995	20,6	11,3	11,3	9,4
	1996	21,0	11,0	11,0	8,6
Odzież i obuwie	1993	7,5	8,0	–	8,8
	1994	7,5	–	8,2	8,5
	1995	7,5	7,6	7,6	8,5
	1996	7,4	7,3	7,3	8,5
Kultura, edukacja, sport	1993	8,7	8,4	–	5,2
	1994	8,8	–	8,4	4,9
	1995	9,1	8,8	8,8	6,1
	1996	8,9	8,8	8,7	6,1
Podatki i inne świadczenia i raty	1993	–	25,6	–	19,5
	1994	–	–	25,5	19,7
	1995	–	26,6	26,6	22,8
	1996	–	26,4	26,5	23,5
Pozostałe	1993	22,7	20,9	–	29,3
	1994	22,7	–	20,9	28,6
	1995	22,4	20,9	20,9	25,3
	1996	24,2	22,1	22,1	27,3

– brak danych

Źródło: CESTAT za lata 1994–1999; GUS.

domowych spadło spożycie tłuszczów i olejów, pieczywa i cukru, wzrosło natomiast ryb. W Rumunii zmniejszyła się konsumpcja mięsa, mleka, pieczywa, ziemniaków, a wzrosła ryb, tłuszczów i olejów, cukru oraz warzyw (tab. 8).

Tabela 7

Udział wydatków na żywność w budżetach gospodarstw domowych w krajach Unii Europejskiej w latach 1988–1996 (w %)

Kraje UE	Wydatki			
	napoje alkoholowe, wyroby tytoniowe		żywność	
	1988	1996	1988	1996
Austria	5,2	4,2	16,3	12,9
Belgia	3,3	3,2	15,9	12,2
Dania	6,8	5,6	15,1	14,3
Finlandia	6,9	6,0	17,1	13,2
Francja	3,7	4,0	15,9	13,8
Niemcy	–	1,8	–	17,1
Grecja	7,8	8,1	32,2	30,0
Irlandia	16,8	16,8	18,2	14,5
Włochy	3,1	3,1	19,1	16,1
Luksemburg	7,6	–	13,3	–
Holandia	3,6	3,4	12,1	10,5
Portugalia	5,9	5,8 ^{a)}	27,0	22,4 ^{a)}
Hiszpania	3,5	–	20,4	–
Szwecja	5,5	5,0	16,4	13,2
Wielka Brytania	9,9	9,5	11,7	10,4

a) dane za 1995 r.

Źródło: Direction Des Statistiques. Tableaux Détaillés. Comptes Nationaux; OECD, 1998.

Tabela 8

Miesięczne spożycie wybranych artykułów żywnościowych w gospodarstwach domowych ogółem w Polsce, na Węgrzech, w Czechach, Słowacji i Rumunii i w latach 1996–1998

Kraj								
	Mięso i produkty mięsne	Ryby i produkty rybne	Tłuszcze i oleje	Mleko świeże	Pieczywo	Cukier	Ziemniaki	Warzywa świeże
	kg	kg	kg	litry	kg	kg	kg	kg
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1996								
Polska	5,23	0,45	1,60	6,80	7,50	1,94	8,50	4,95
Czechy	4,74	0,42	1,40	4,59	6,28 ^d	1,10	3,66	2,93
Węgry	4,46	0,13	1,64	5,83	6,48	1,69	4,12	4,44
Słowacja	5,41	0,34	1,99	5,96	7,06	2,82	6,53	6,69
Rumunia	3,70	0,27	1,31	5,60	10,11	0,90	4,11	4,52

cd. tabeli 8

1	2	3	4	5	6	7	8	9
1997								
Polska	5,22	0,47	1,59	6,08	7,22	1,88	8,20	5,55
Czechy	4,75	0,42	1,36	4,55	6,06	0,98	3,52	2,93
Węgry	4,44	0,13	1,69	5,75	6,55	1,53	3,95	4,25
Słowacja	4,68	0,43	1,60	6,37	6,61	1,60	3,94	3,34
Rumunia	3,54 ^c	0,26	1,31	5,60	10,02	0,90	4,50	4,13
1998								
Polska	5,45	0,38	1,61	6,04	7,05	1,88	8,42	5,68
Czechy	4,93	0,41	1,38	4,62	5,92	0,97	3,54	2,93
Węgry	4,76 ^a	–	1,72	5,94	6,99	1,55	3,96	5,06 ^b
Słowacja	4,62	0,43	1,48	6,05	6,32	1,41	3,68	3,25
Rumunia	3,49 ^c	0,31	1,38	5,52	9,98	0,93	4,35	4,71

a – mięso łącznie z rybami, b – świeże i konserwowe, c – w przeliczeniu na mięso świeże, d – łącznie z bułkami

Źródło: CESTAT Statistical Bulletin z lat 1998–1999.

Podsumowanie

Z przeprowadzonej analizy spożycia żywności w wybranych krajach CEFTA wynikają pewne tendencje:

- omawiane kraje przechodziły i przechodzą podobne przemiany społeczne i gospodarcze;
- różnią się między sobą poziomem spożycia żywności;
- w początkowym okresie transformacji gospodarczej zmniejszyły się realne dochody ludności, co spowodowało pewien spadek spożycia żywności;
- spożycie artykułów pochodzenia roślinnego nie miało w omawianych krajach podobnej tendencji:
 - w Polsce, Czechach i na Węgrzech konsumpcja produktów zbożowych nie zmieniła się,
 - ziemniaki poza Węgrami były spożywane w mniejszej ilości,
 - cukru konsumowano więcej na Węgrzech i w Słowacji (a w Rumunii mniej);
- zmiany w konsumpcji żywności miały w zasadzie podobną tendencję w artykułach wysokobiałkowych:
 - spożycie mięsa ogółem spadło (poza Słowacją),
 - zmniejszyło się mięsa wieprzowego (bez zmian w Słowacji),
 - zmalało wołowego we wszystkich krajach,

- mięso drobiowe wykazało wzrost w spożyciu (z wyjątkiem Rumunii),
- konsumpcja masła zmniejszyła się,
- mleka spożywano mniej (poza Polską i Rumunią),
- ryby trafiły do konsumenta w znacznie większej ilości w Czechach i Słowacji;
- należy stwierdzić, że nastąpiła substytucja w spożyciu mięsa czerwonego – białym drobiowym, bądź rybami (poza Rumunią);
- tłuszcze zwierzęce zastępowano roślinnymi w Polsce, na Węgrzech i w Słowacji;
- spożycie mleka spadło (poza Polską i Rumunią);
- ogólna ilość kalorii w dziennej racji pokarmowej nie uległa istotnej zmianie, wystąpiło natomiast wypieranie artykułów pochodzenia zwierzęcego produktami roślinnymi (poza Rumunią);
- uwidacznia się pozytywna tendencja zmian w spożyciu żywności, wynikająca zarówno z dostępności na rynku pożądaných produktów (warzyw, owoców, białego mięsa, ryb), jak i ze wzrostu przeciętnych dochodów ludności (możliwości nabycia większej ilości określonych artykułów za średnie miesięczne wynagrodzenie). Podobne zmiany występowały w krajach Unii Europejskiej w okresach wcześniejszych i obserwuje się je w dniu dzisiejszym.

Literatura

- BYWALEC CZ. *Společné aspekty transformací gospodarczej w Europie Środkowowschodniej*.
Wydawnictwo AE, Kraków 1998.
- Baza danych FAOSTAT 1999.
- Roczniki Statystyki Międzynarodowej GUS z lat 1991–1997.
- CESTAT Statistical Bulletin GUS, z lat 1994–1999.

Changes in Food Consumption in the CEFTA Selected Countries

Abstract

In the period of political and economic transformation, the countries of Central and Eastern Europe belonging to the CEFTA showed similar tendencies in food consumption in spite of its different level per capita in the selected countries.

The changes in food consumption observed in Romania are essentially less dynamic in comparison with the CEFTA other countries. Generally, all examined countries experienced a decline – in quantity terms – in consumption of red meat, animal fat, cereal products, potatoes and sweets. The increased consumption was noted in the case of poultry meat, vegetable fats and oils, fish and fruits.

Observed changes in food consumption in investigated countries are close to tendencies existing in developed countries of the EU in the fifties and sixties as well as in Greece, Spain and Portugal in the eighties and in the nineties.

Spożycie żywności w rodzinach polskich w świetle wyników badań budżetów gospodarstw domowych i zaleceń żywieniowych

W ogólnym strumieniu wydatków gospodarstw domowych żywność stanowi blisko 40%. Jest to udział przeciętny, w konkretnych budżetach gospodarstw domowych odstępstwa bywają często duże, w biedniejszych rodzinach badania odnotowują nawet 60 i więcej procent udziału. Jest to więc główna pozycja wydatkowa każdej polskiej rodziny. Nie to jest jednak jedyna właściwość wyróżniająca żywność. Jest ona szczególną grupą dóbr konsumpcyjnych także pod tym względem, że w dosłownym znaczeniu jest spożywana i służy organizmowi jako źródło składników odżywczych, czyli źródło energii, składników budulcowych i czynników regulujących procesy życiowe. W taką styczność człowiek nie wchodzi z żadnym innym dobrem. Skutkiem tego jest duża zależność zdrowia człowieka i jego rozwoju od tego, jak się odżywia [Sikora i in. 1998].

Analizy spożycia żywności mają zatem nie tylko gospodarcze znaczenie. Oprócz bowiem wiedzy, ile i w jakiej strukturze asortymentowej jej wytworzyć, dają pogląd o tym, na ile spożycie poszczególnych produktów jest bliskie lub odległe od tych wielkości, które są odpowiednie dla organizmu człowieka. Podstawą dokonywania takich ocen mogą być przede wszystkim wypracowane w sposób naukowy i udoskonalane normy żywienia. Oprócz nich istnieją normy wyżywienia zawierające zestawy produktów, których spożycie gwarantuje pokrycie zapotrzebowania na składniki odżywcze określone w normach żywienia.

Analizy i oceny odżywiania się ludności prezentowane w niniejszym artykule opierają się na reprezentacyjnych wynikach badań budżetów gospodarstw domowych, prowadzonych corocznie przez GUS na stosunkowo dużej, bo ponad 30-tysięcznej, próbie wylosowanych gospodarstw domowych z całego kraju. Do oceny ilościowego poziomu spożycia zarejestrowanego w tym badaniu użyto norm wyżywienia opracowanych przez IŻŻ [Szczygieł A. i in. 1987].

Ogólny poziom spożycia i tendencje zmian w latach 90.

W okresie lat 90. – w przeciwieństwie do okresu wcześniejszego – mieliśmy rynek obfitujący w wiele dóbr, a w tym w żywność. Można by więc oczekiwać wyraźnego wzrostu spożycia wynikającego z zasadniczej poprawy zaopatrzenia.

Tymczasem zaobserwowano, że spożycie większości grup produktów żywnościowych było mniejsze, a w niektórych produktach nawet spadło do około połowy poziomu, który odnotowano w 1988 roku. Przeciętne spożycie masła spadło z 0,77 kg na 1 osobę na miesiąc w 1988 roku do 0,34 kg w 1998 roku, spożycie tłuszczów zwierzęcych z 0,51 do 0,25 kg, a spożycie mleka z 9,6 do 6,35 litra. Zmniejszyło się też wyraźnie spożycie śmietany, jaj i cukru. W mniejszym stopniu i przy pewnych niekonsekwencjach spadło spożycie serów, produktów zbożowych, ziemniaków, a nawet warzyw (tab. 1).

Wzrosło spożycie jedynie tłuszczów roślinnych (podwoiło się), a w mniejszym stopniu także owoców. Ustabilizowany wydaje się być poziom spożycia mięsa, strączkowych i ryb.

Tabela 1

Spożycie żywności w gospodarstwach domowych w Polsce latach 1988–1998

Wyszczególnienie	Lata					
	1988	1994	1995	1996	1997	1998
	miesięcznie na 1 osobę w kg (mleko w l, jaja w szt.)					
Produkty zbożowe	10,47	9,82	9,80	9,81	9,53	9,67
Ziemniaki	9,27	8,57	8,73	8,50	8,20	8,42
Strączkowe	0,10	0,09	0,08	0,09	0,10	0,10
Warzywa	6,17	5,73	5,79	5,67	5,54	5,62
Owoce	3,15	3,54	3,70	3,76	3,94	3,87
Mięso	5,25	5,02	5,13	5,23	5,22	5,45
Ryby	0,45	0,45	0,44	0,45	0,47	0,38
Masło	0,77	0,36	0,28	0,31	0,33	0,34
Inne tłuszcze zwierzęce	0,51	0,33	0,31	0,29	0,25	0,25
Tłuszcze roślinne	0,53	0,92	1,00	1,00	1,01	1,02
Mleko	9,60	7,34	6,99	6,80	6,55	6,35
Śmietana	0,79	0,56	0,53	0,51	0,47	0,48
Sery	1,05	0,80	0,77	0,80	0,83	0,86
Jaja	18,75	14,66	15,11	14,79	14,68	14,93
Cukier i wyroby	3,34	2,52	2,41	2,41	2,36	2,27
Soki owocowe i warzywne	nie wyróżniane osobno w badaniu, ale ujęte w owocach i warzywach					0,68

Źródło: Budżety gospodarstw domowych w 1988, 1994, 1995, 1996, 1997 i 1998 roku, GUS.

Poprawa zaopatrzenia nie wywołała zatem generalnego wzrostu spożycia żywności, wręcz przeciwnie – obserwujemy redukcję poziomów spożycia większości produktów, a tylko nieliczne są spożywane w większych ilościach. W tej sytuacji podejrzewać można, że mamy do czynienia ze spadkiem wartości odżywczej przeciętnej racji pokarmowej i wiążącymi się z tym ewentualnymi konsekwencjami w postaci niedoborów przynajmniej niektórych składników odżywczych. Jest to niepokojące tym bardziej, że spadki w największym stopniu dotyczą niezmiernie ważnych z żywieniowego punktu widzenia produktów, tj. mleka, masła, serów, a także jaj. W przypadku mleka niewłaściwym składnikiem odżywczym jest między innymi wapń, na którego zmniejszającą się zawartość w przeciętnych racjach pokarmowych zwracano już uwagę analizując poziom spożycia w 1994 roku [Kowrygo B. i in. 1997].

Z kolei spadek spożycia masła, a właściwie zastępowanie go tłuszczami roślinnymi, także już musi niepokoić. Masło jest ważnym produktem ze względu na to, że jest m.in. źródłem witaminy A.

Do nielicznych zmian zbieżnych z ogólnymi postulatami żywieniowymi należy zaliczyć wzrost spożycia owoców, a także zmniejszenie spożycia cukru i wyrobów z dużą jego zawartością.

Spożycie żywności w świetle norm wyżywienia

Zasadniczą kwestią oceny stanu żywienia ludności jest to, jak w istocie mają się poziomy faktycznego spożycia poszczególnych produktów do teoretycznych, zalecanych wielkości ich spożycia, czyli w jakim stopniu rzeczywiste poziomy spożycia zbożowych, mleka, warzyw itd. realizują wielkości zawarte w normach wyżywienia. Niżej prezentowana analiza jest wynikiem próby mającej na celu stwierdzenie rozmiarów dystansu empirycznych wielkości spożycia do poziomów zalecanych. Analizy dokonano na podstawie indywidualnych wyników badań budżetów gospodarstw domowych za 1996 rok¹ oraz Norm Wyżywienia z uwzględnieniem poziomów ekonomicznych B, C i D², traktując je jako wielkości zalecane.

¹Dysponowano danymi indywidualnymi za ten rok. Z uwagi jednak na to, że zmiany w spożyciu w latach 1996–1998 nie są tak duże ani zaskakujące, nie następuje dezaktualizacja wniosków.

²Normy wyżywienia, to opracowane i doskonalone przez IŻŻ dzienne wielkości spożycia dwunastu podstawowych grup produktów żywnościowych wraz z podgrupami opracowane w ten sposób, że pokrywają zapotrzebowanie na wszystkie składniki odżywcze z zachowaniem pewnych rezerw. Są prezentowane w postaci tabel zawierających osobne wielkości normatywne dla osób wyróżnionych ze względu na płeć, wiek i aktywność fizyczną. Odróżniono cztery rodzaje (poziomy) tych norm: A, B, C, i D, z których każdy kolejny odznacza się wyższymi udziałami produktów droższych zastępujących tańsze oraz większym uwzględnieniem rezerw.

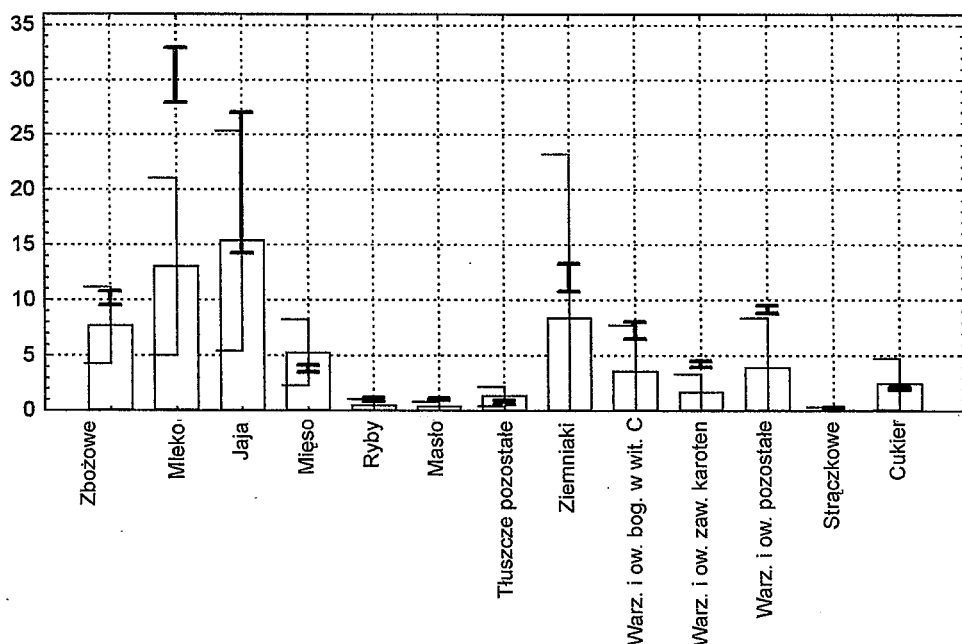
Normy żywienia określają dla każdego poziomu osobne normatywne wielkości spożycia poszczególnych produktów dla osób z uwzględnieniem wieku, płci i realizowanego wysiłku fizycznego. W badanej zbiorowości gospodarstw domowych znajdują się osoby reprezentujące wszystkie wyróżnione w normach grupy osób. Z przypisanych im normatywnych wielkości obliczyć można średnią normę i odnosić ją do empirycznego średniego spożycia oraz obliczyć odchylenie standardowe mierzące w sposób statystyczny zmienność indywidualnych wielkości normatywnych. Zmienność ta w tym przypadku jest zmiennością w pełni uprawnioną, bo wynikającą z obiektywnie zróżnicowanego zapotrzebowania organizmów na składniki odżywcze; mówi na ile wielkości normatywne mogą różnić się w danej zbiorowości, czyli uzasadniać w ten sposób rzeczywistą zmienność spożycia.

Porównując przeciętne spożycie ze średnimi normami poszczególnych ekonomicznych poziomów, stwierdzamy wyraźnie zaznaczające się między nimi rozbieżności w zasadzie we wszystkich grupach produktów. Przedziały określone przez uśrednione zalecenia poziomu B i D (wielkość poziomu C leży zawsze pomiędzy A i D) układają się na ogół w dużej odległości od faktycznego spożycia, często lokują się na obrzeżach przedziałów wyznaczonych przez odchylenia standardowe empirycznych wielkości spożycia lub wręcz lokują się całkowicie poza nimi, mimo że są szerokie ze względu na występującą dużą zmienność spożycia wszystkich grup produktów (rys. 1 i porównawczo dane tab. 2).

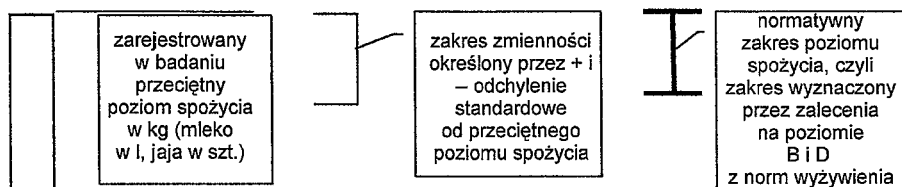
Oceniając z kolei samą rozpiętość zakresów wyznaczonych przez wielkości zalecane na poziomie od B do D stwierdzamy, że tylko przedział dla jaj jest stosunkowo szeroki, pozostałe są stosunkowo wąskie. Przedziały te w pewnym uproszczeniu możemy traktować jako przedziały wytyczające obszar warunkowo prawidłowego poziomu spożycia⁴. Ponieważ nie zbiegają się (z wyjątkiem jaj, których przeciętne spożycie odpowiada w przybliżeniu zaleceniom na poziomie B) z wielkościami przeciętnymi spożycia, które w dodatku na ogół mocno oddalają się od tych normatywnych przedziałów, to wzajemne zastępowanie w porównaniach wielkości B, C czy D nie może prowadzić do zasadniczo odmiennych ocen żywienia. Ograniczamy zatem dalsze rozważania do analiz wskaźników spożycia ustalonych na podstawie pośredniej zalecanej wielkości, czyli normy żywienia na poziomie ekonomicznym C.

Porównując z kolei zmienności empiryczne spożycia ze zmiennościami normy C w badanej zbiorowości, stwierdzamy, że zmienności danych ilustrujących faktyczne spożycie są wielokrotnie (w przypadku warzyw i owoców nawet kilkunastokrotnie) większe niż zmienności wielkości normatywnych, które – jak wyżej wspomniano – są zmiennościami zasadnymi ze względu na odmienne

⁴Warunkowego w rozumieniu takim, że prawidłowe żywienie to takie, które nie tylko wykazuje zgodność z zaleceniami w niektórych grupach produktów, ale we wszystkim.

Legenda do rysunku

Źródło: Jak tab. 2.

Rysunek 1

Przeciętne poziomy spożycia poszczególnych produktów, przedziały ze średnich wielkości norm i zakresy wyznaczone przez odchylenia standardowe

potrzeby poszczególnych osób. Zmienności empiryczne są niekiedy nawet tak duże, że wskazują na istnienie bardzo częstej niesystematyczności czy wręcz okazjonalności w spożyciu produktów, dotyczy to w szczególności strączkowych, ryb, a nawet ziemniaków, warzyw i owoców. Wprawdzie w przypadku ziemniaków i strączkowych duża zmienność może łączyć się z sezonowymi ich zakupami, może to jednak tylko częściowo tłumaczyć zjawisko (tab. 2).

W takiej sytuacji można przyjąć, że ewentualne błędy i nieścisłości w dobieraniu normy dla danej osoby mogą zawierać się jedynie w przedziale zmienności owych norm. Zasadnicze rozmijanie się jednak miar odżywiania

Tabela 2

Spożycie żywności w gospodarstwach domowych w Polsce w 1996 roku w ujęciu porównawczym (produkty uporządkowano według rosnącej wielkości wskaźnika będącego ilorazem faktycznego spożycia do wielkości zalecanej z norm żywienia poziomu ekonomicznego C)

Wyszczególnienie	Spożycie empiryczne (w kg, mleko w l, jaja w szt. na miesiąc)	Uśrednione poziomy zaleceń żywnościowych na poziomie:			Współczynnik zmienności*		Iloraz spożycia do zalec. C w %
		B	C	D	danych empirycz.	wielkości zalec. (C)	
Warzywa i owoce bogate w karoten	1,7	3,9	4,3	4,5	0,99	0,07	39,3
Masło	0,4	0,9	1,0	1,1	0,99	0,12	39,5
Strączkowe	0,1	0,3	0,2	0,1	2,61	0,31	43,3
Warzywa i owoce pozostałe	4,0	8,8	9,2	9,5	1,09	0,08	43,6
Mleko (i przetw. w przel. na mleko)	13,0	27,9	29,5	32,9	0,62	0,07	44,1
Ryby	0,4	0,8	1,0	1,2	1,29	0,16	44,9
Warzywa i owoce bogate w wit. C	3,6	6,5	7,3	8,0	1,16	0,07	48,9
Ziemniaki	8,4	13,2	12,0	10,7	1,75	0,18	70,6
Zbożowe	7,7	10,8	10,2	9,5	0,50	0,17	75,7
Jaja (także zawarte w wyrobach)	15,4	14,2	19,4	27,0	0,65	0,13	79,1
Cukier (i wyroby w przel. na cukier)	2,4	1,9	2,0	2,1	0,96	0,12	121,0
Mięso	5,3	3,5	3,8	4,1	0,57	0,14	138,0
Tłuszcze pozostałe	1,3	0,9	0,7	0,6	0,67	0,31	183,6

*Iloraz odchylenia standardowego do średniej wielkości danej zmiennej

Źródło: Obliczenia własne na podstawie indywidualnych wyników badań budżetów gospodarstw domowych za 1996 r., badań prowadzonych przez GUS oraz Norm żywienia i wyżywienia, IŻŻ, 1987.

faktycznego od miar charakteryzujących zalecenia oznacza, że nie da się wytłumaczyć nieprawidłowości żywienia ewentualnymi nieścisłościami w doborze norm, a nawet nieścisłościami tkwiącymi w samych normach. Wcześniej wykazano też, że wzajemne zastępowanie zaleceń B, C czy D nie może wpływać zasadniczo na oceny żywienia.

Posługując się zatem przeciętnym wskaźnikiem realizacji zaleceń poziomu C, będącego procentowym ilorazem przeciętnego spożycia danego produktu do średniej wielkości normatywnej, uszeregowano poszczególne produkty według rosnącej jego wielkości. Szereg taki rozpoczyna produkt o najniższej w całej

zbiorowości przeciętnej realizacji zaleceń żywnościowych. Taki wskaźnik mają warzywa i owoce bogate w karoten. Oznacza to, że ta grupa produktów spożywana jest w ilościach najbardziej odległych od wielkości zalecanych, to jest z największym niedostatkiem. Przeciętna realizacja normy jest tu na poziomie 39,3% (tab. 2).

Kolejne produkty – również o niskich wskaźnikach realizacji zaleceń, bo na poziomie od około 40 do 50% – to: strączkowe, warzywa i owoce pozostałe, mleko, ryby, warzywa i owoce bogate w witaminę C. Następne w kolejności produkty to te, których spożycie jest bliższe wielkościom zalecanym, aczkolwiek też z pewnym jeszcze niedostatkiem, należą do nich: ziemniaki, zbożowe i jaja. Przeciętna realizacja zaleceń dla tych produktów jest na poziomie od 70 do 80%. Pozostałe produkty to już te, których przeciętne spożycie jest na poziomie wyższym niż zalecane. Z umiarkowanym przeciętnym nadmiarem spożywane są wyroby zawierające dużo cukru – 121%. Spadkowa tendencja ich spożycia jest więc jeszcze niewystarczająca. Z nadmiarem, bo na poziomie 138% zaleceń, spożywane jest także mięso. Bardzo nadmiarowe wielkości spożycia dotyczą tłuszczów pozostałych (z wyjątkiem masła), których spożywamy wyjątkowo dużo, bo aż na poziomie 183,6% zaleceń C.

Statystyczne uzależnienia poziomu spożycia żywności

W ramach poszukiwania cech gospodarstw domowych, wyjaśniających możliwie dużo ogólnej zmienności indywidualnego (wyliczonego dla każdego gospodarstwa domowego) procentowego wskaźnika realizacji w żywieniu wielkości z norm żywienia poziomu C, zbadano korelacje tego wskaźnika z wieloma cechami gospodarstw domowych. W największym stopniu łączą się z żywieniem następujące cechy (wg malejącej wielkości stosunku korelacji⁵, dane liczbowe w tabeli 3):

- liczba osób w gospodarstwie domowym,
- faza cyklu rozwoju rodziny,
- wiek głowy rodziny,
- okres w roku czyli miesiąc uczestnictwa w badaniu,
- dochód na osobę,
- przynależność do grupy społeczno-ekonomicznej,
- wykształcenie głowy rodziny.

⁵Stosunek korelacji to iloraz wielkości odchylenia standardowego międzygrupowego do wielkości ogólnego odchylenia standardowego [Timofiejuk i in. 1997].

Tabela 3

Stosunki korelacyjne uporządkowane malejąco według średnich wielkości dla produktów i cech gospodarstw domowych

Grupy produktów żywnościowych	Cechy gospodarstw domowych							Średni stosunek korelacji w przekroju wszystkich cech (w wierszu)
	liczba osób	faza cyklu rozwoju rodziny	wiek głowy rodziny	miesiąc uczestnictwa w badaniu	poziom dochodu na 1 osobę	przynależność do grupy społ.-ekonom.	wykształcenie głowy rodziny	
Jaja	0,37	0,33	0,27	0,12	0,25	0,23	0,13	0,24
Mleko	0,31	0,28	0,28	0,04	0,23	0,25	0,17	0,22
Tłuszcze pozostałe	0,34	0,25	0,27	0,06	0,10	0,27	0,15	0,21
Zbożowe	0,30	0,24	0,30	0,06	0,06	0,29	0,20	0,21
Masło	0,26	0,21	0,21	0,14	0,25	0,19	0,13	0,20
Warzywa i owoce pozostałe	0,21	0,16	0,16	0,37	0,23	0,12	0,11	0,19
Warzywa i owoce bogate w wit. C	0,20	0,14	0,12	0,33	0,24	0,11	0,12	0,18
Ryby	0,17	0,13	0,10	0,38	0,19	0,11	0,10	0,17
Warzywa i owoce bogate w karoten	0,21	0,17	0,16	0,22	0,19	0,12	0,10	0,17
Mięso	0,19	0,18	0,11	0,11	0,21	0,12	0,05	0,14
Ziemniaki	0,11	0,12	0,12	0,30	0,05	0,13	0,09	0,13
Strączkowe	0,16	0,15	0,19	0,07	0,07	0,16	0,08	0,12
Cukier	0,15	0,11	0,11	0,11	0,15	0,10	0,07	0,11
Średni stosunek korelacji w przekroju wszystkich produktów (w kol.)	0,23	0,19	0,18	0,18	0,17	0,17	0,11	0,18

Źródło: Jak w tab. 2.

W statystycznej analizie uwarunkowań odżywiania sprawdzano także inne jeszcze cechy gospodarstw domowych, okazały się one jednak w małym stopniu związane z odżywianiem (średni stosunek korelacji poniżej 0,1). Cechy te to: wielkość miejscowości zamieszkania, region zamieszkania (stare województwo) i wielkość powierzchni użytkowanej rolniczo lub ogrodniczo. Niemniej warto zaznaczyć, że ujawniła się pewna odmienność struktury spożycia rodzin użytkujących działkę względem tych, które jej nie mają. Jest prawdopodobne to, że na niski stosunek korelacji wpłynęło tu klasyfikowanie na wiele grup o różnej wielkości działki, tymczasem wpływ może mieć sam fakt posiadania działki.

Generalnie nie uzyskujemy wyjaśnienia zmienności na dużym poziomie. Świadczy to o złożonych uwarunkowaniach żywienia, a poza tym wynika w pewnym stopniu z charakteru próby i badania. Są one z założenia nastawione na reprezentowanie całej różnorodności w populacji. W tej sytuacji siłę związku na poziomie około 0,2 i wyższym należy uważać za godną większej uwagi.

Żywnienie w największym stopniu – średni stosunek korelacji na poziomie 0,23 – zależne jest od liczby osób w gospodarstwie domowym. Nieco mniejszą siłę związku obserwujemy w przypadku fazy rozwoju rodziny i wieku głowy rodziny. Cechy te są ze sobą współzależne, niemniej okazuje się, że większe wyjaśnienie wnosi sama wielkość gospodarstwa domowego. Kolejną cechą wpływającą znacząco na wyjaśnienie ogólnej zmienności żywienia rodzin jest miesiąc roku, łączący się z sezonowością w spożyciu. Kolejne cechy łączące się ze spożyciem żywności to poziom dochodu, przynależność społeczno-ekonomiczna i wykształcenie głowy gospodarstwa domowego. Korelacje są tu już relatywnie niższe, najmniejsza jest w przypadku wykształcenia, gdzie stosunek korelacji wynosi 0,11.

Biorąc z kolei pod uwagę poszczególne produkty, to z największą liczbą cech i z największą siłą w związku wchodzi z poszczególnymi cechami gospodarstw domowych spożycie jaj – średni stosunek korelacji 0,24, a następnie spożycie mleka, tłuszczów i warzyw. Mniejszą siłę a także rzadsze związki obserwujemy w spożyciu cukru (i jego wyrobów), strączkowych, ziemniaków i mięsa (tab. 3).

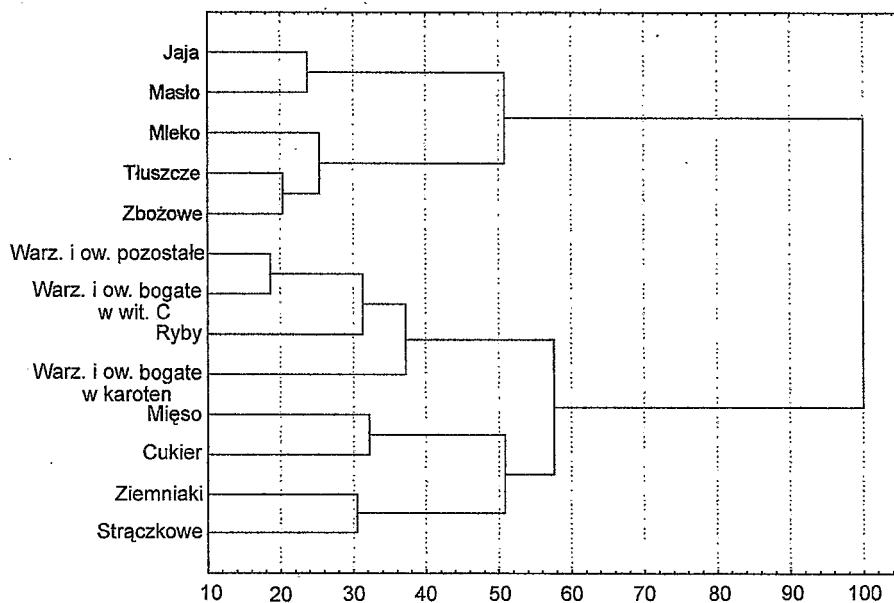
Pogłębiona statystyczna analiza kształtowania się względnego poziomu spożycia poszczególnych grup produktów żywnościowych w zależności od cech gospodarstw domowych najbardziej znacząco wpływających na różnicowanie się tego poziomu pozwala sprawdzić to, czy istnieją podobieństwa w kształtowaniu się ogólnego modelu zależności w poszczególnych grupach produktów, tj. stwierdzić, czy da się połączyć niektóre grupy w skupienia o podobnie układających się zależnościach z poszczególnymi cechami gospodarstw domowych. Używając odpowiednich metod statystycznych z pakietu programowego Statistica firmy StatSoft, daje się rozróżnić **dwa najogólniejsze skupienia produ-**

któw, przy czym w ramach każdego kolejne podskupienia o coraz większej jednorodności. **Te dwa zasadnicze to** (rys. 2):

- 1) jaja, masło, mleko, tłuszcze pozostałe i zbożowe,
- 2) warzywa, owoce (wszystkie trzy grupy) i ryby oraz mięso, cukier, ziemniaki i strączkowe,

Pierwsze skupienie tworzą produkty o najwyższych stosunkach korelacji ze wszystkimi wymienionymi w tabeli 3 cechami gospodarstw domowych, z wyjątkiem miesiąca uczestnictwa, z którym ta grupa produktów nie jest zależna lub zależność jest relatywnie słabsza.

W drugim skupieniu daje się wyróżnić względnie większe podobieństwa wszystkich grup warzyw i owoców oraz ryb jako podskupienie produktów średnio uzależnionych od badanych cech gospodarstw domowych, choć wyjątkowo silnie korelujących z miesiącem. Są to więc produkty spożywane w większych lub mniejszych ilościach zależnie od pory roku. I wreszcie pozostałe produkty, czyli mięso, cukier, ziemniaki i zbożowe, wypadają jako relatywnie mniej zależne od analizowanych cech, z tym że ziemniaki wyjątkowo silnie łączą się z miesiącem. Grupa produktów o sezonowym spożyciu powiększa się więc o ten produkt. Warto zauważyć, że spożycie ziemniaków oraz strączkowych

Rysunek 2

Diagram łączący produkty w skupienia wykazujące podobieństwa w kształtowaniu się modelu zależności z analizowanymi cechami gospodarstw domowych

Źródło: Na podstawie danych z tabeli 3.

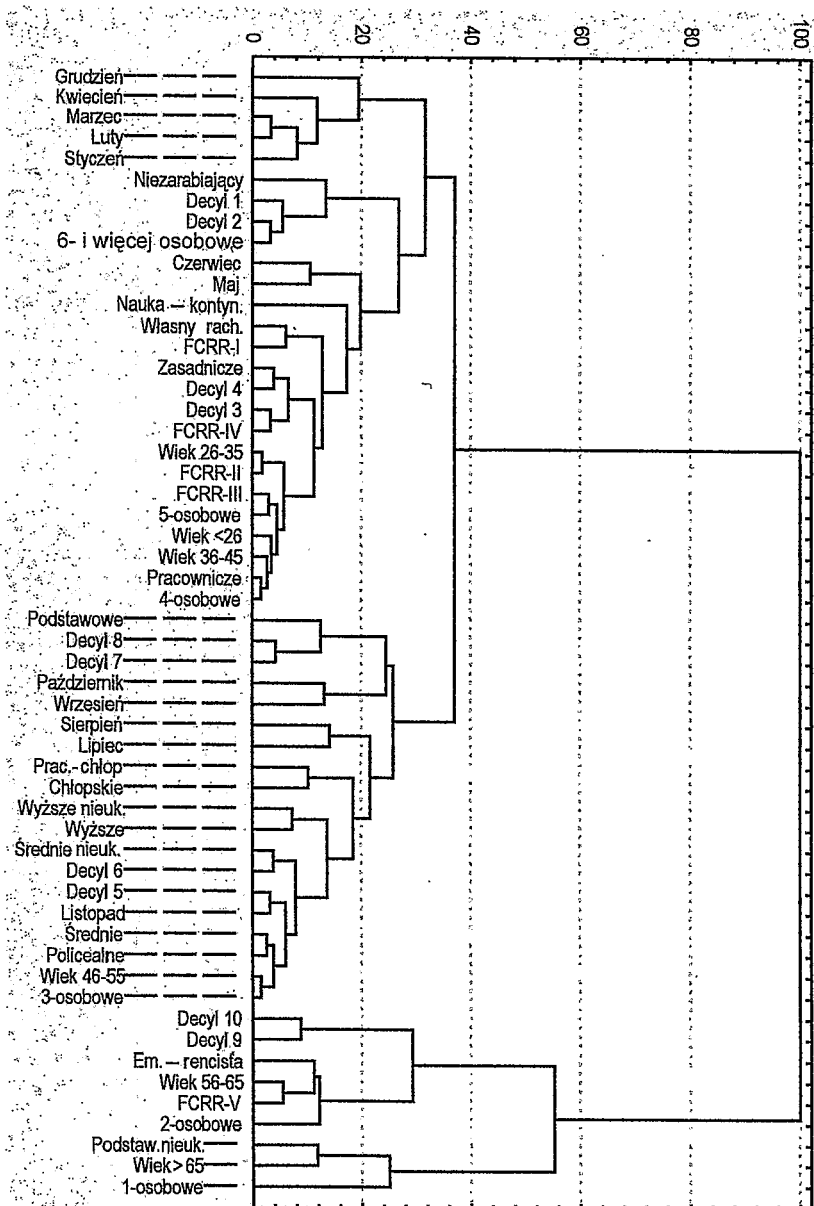
jest wyjątkowo słabo uzależnione statystycznie od poziomu dochodów na 1 osobę, co wpłynęło zapewne na łączenie się ich w jedno podskupienie (rys. 2 i porównawczo dane tab. 3).

Podobieństwa i różnice we względnym poziomie spożycia produktów żywnościowych w przekroju różnych grup gospodarstw domowych

Uwzględniając ogół cech gospodarstw domowych, które w stosunkowo największym stopniu wyjaśniają zmienność względnego poziomu spożycia poszczególnych produktów żywnościowych, i przyjmując kryteria grupowania dla każdej cechy, uzyskano możliwość wyłonienia i porównywania łącznie aż 54 grup gospodarstw domowych. Ze względu na zbieżność w wielu kryteriach występują grupy o podobnym, a niekiedy i bardzo zbliżonym składzie, niemniej jednak mamy w ten sposób możliwość oceny tego, w jaki sposób poszczególne kryteria podziału selekcjonują gospodarstwa pod względem żywieniowym, a w tym zidentyfikowanie tych, których żywienie najbardziej odbiega od zaleceń. Statystyczne porównanie przeciętnych wskaźników spożycia żywności tych grup wykonane za pomocą programu Statistica pozwala stwierdzić, że da się odróżnić **dwa generalne ich skupienia**, które reprezentują najbardziej odmienne style odżywiania (rys. 3).

Skupienie pierwsze – mniej liczne – obejmuje gospodarstwa emerytów i rencistów i inne grupy wyłonione z uwzględnieniem wieku w przedziale wieku zaawansowanego, obejmuje także gospodarstwa domowe 1- i 2-osobowe i gospodarstwa najbogatsze (9. i 10. decyl). Godne zwrócenia uwagi wydaje się być względne podobieństwo żywienia się osób starszych z odżywianiem osób najbogatszych. Niektóre grupy w tym skupieniu tworzą mniejsze podskupienia. Warto wśród nich dostrzec bardziej jednorodne podskupienie, świadczące o podobieństwach w żywieniu gospodarstw 1-osobowych, gospodarstw z głową rodziny w wieku powyżej 65 lat i z głową rodziny o wykształceniu podstawowym nieukończonym.

W drugim generalnym skupieniu obejmującym większą liczbę grup gospodarstw domowych odróżnia się także kilka bardziej jednorodnych podskupień. Jedno z nich obejmuje pięć grup gospodarstw wyłonionych na podstawie tej samej cechy, a mianowicie grupy reprezentujące miesiące od grudnia do kwietnia. Podskupienie to wskazuje na istnienie wyraźnych wyróżników odżywiania zimowego.

Rysunek 3

Diagram łączenia się grup gospodarstw w skupienia wykazujące podobieństwa do siebie pod względem żywienia
Decyl – grupa decylowa, FCRR – faza cyklu rozwoju rodziny (V – osoby starsze I – młode małżeństwa bez dzieci, II do IV – fazy z dziećmi)

Źródło: Jak w tab. 2.

Kolejne podskupienie, które wskazuje na inne jeszcze wyróżniki odżywiania, to zgrupowanie obejmujące gospodarstwa biedne i jednocześnie wieloosobowe, czyli grupy reprezentujące decyle 1 i 2 oraz niezarabiających, gospodarstwa 6- i więcej osobowe. Skupienie to wskazuje na istnienie wyróżników żywienia się ubogich, a tym samym jakby z zasady także żywienia rodzin wieloosobowych.

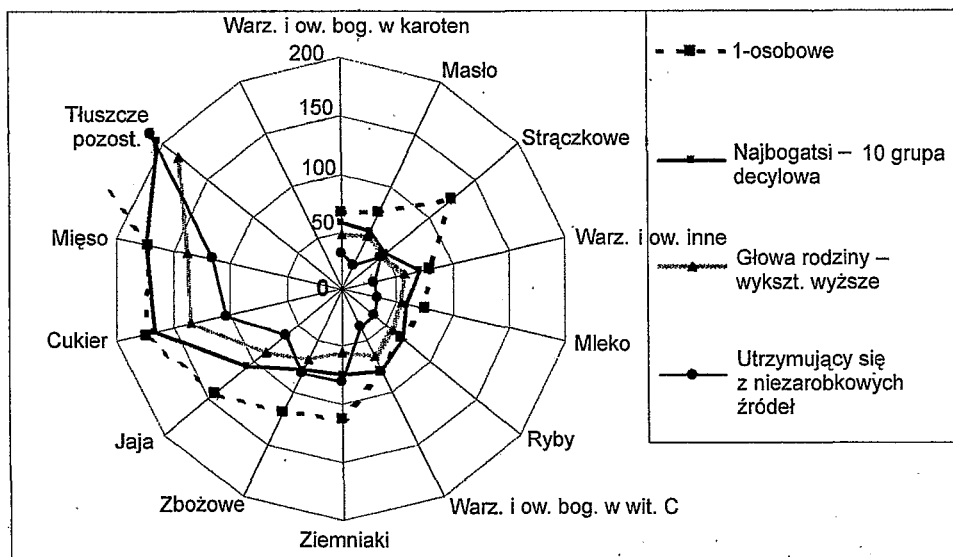
Grupy decylowe 3 i 4, gospodarstwa badane w maju i czerwcu, fazy rozwoju rodziny (FCRR) od I do IV, gospodarstwa domowe 4- i 5-osobowe oraz grupy wiekowego reprezentujące wszystkie przedziały do 45 lat tworzą kolejne podskupienie, które wskazuje na istnienie pewnych wyróżników żywienia dosyć szerokiego spektrum grup rodzin będących w fazach współistnienia z dziećmi.

Stosunkowo liczne jest także kolejne podskupienie, obejmuje grupy decylowe od 5 do 8, grupy reprezentujące miesiące od lipca do listopada, grupy reprezentujące szerokie spektrum wykształcenia, bo podstawowe, policealne, średnie i wyższe, wiek 46–55 lat, gospodarstwa 3-osobowe, a także gospodarstwa chłopskie i pracowniczo-chłopskie. W tym skupieniu odczytujemy między innymi podobieństwa w odżywianiu rodzin wiejskich, których żywienie – jak się okazuje – wykazuje pewne podobieństwa do żywienia rodzin z głową rodziny z wykształceniem wyższym (rys. 3).

Dla zidentyfikowania żywienia charakterystycznego dla poszczególnych skupień wybrano konkretne grupy gospodarstw domowych reprezentujące różne podskupienia. Specyficzne właściwości odżywiania się tych grup przedstawiono graficznie (rys. 4 i 5).

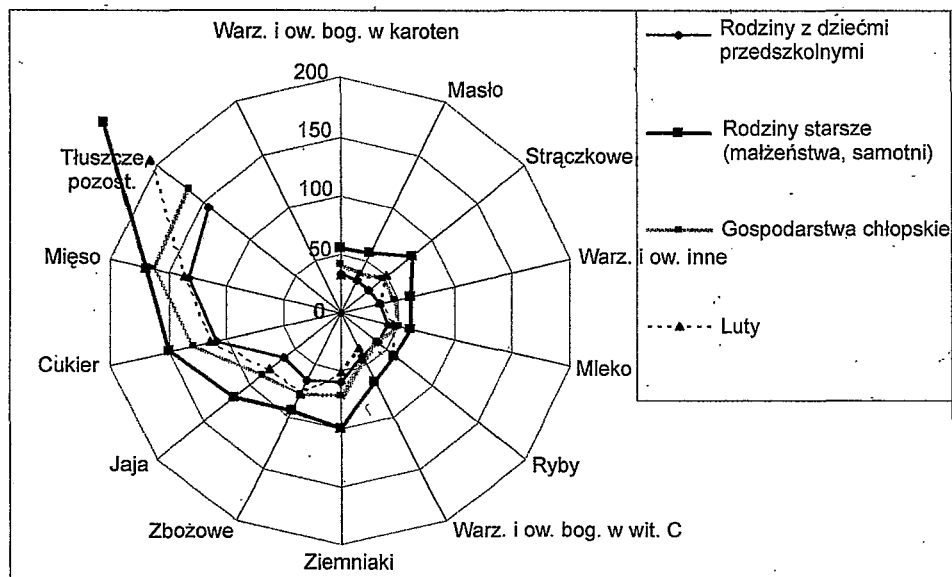
Na rysunku 4 porównano charakterystyki odżywiania gospodarstw 1-osobowych, gospodarstw najbogatszych, gospodarstw, których głową jest osoba z wykształceniem wyższym oraz gospodarstw utrzymujących się z niezarobkowych źródeł. Na rysunku 5 porównano z kolei gospodarstwa reprezentujące rodziny z dziećmi w wieku przedszkolnym, gospodarstwa rodzin (osób) starszych, gospodarstwa chłopskie oraz gospodarstwa reprezentujące luty.

Skrajnie niską realizację zaleceń spożycia obserwujemy w grupie utrzymujących się z niezarobkowych źródeł. Spożycie wszystkich warzyw i owoców, mleka i ryb odnotowujemy na poziomie ledwo 30% tego, co powinni spożywać. Bardzo wątpliwe jest w tej sytuacji to, czy przekroczenia w produktach mięso i tłuszcze – zwłaszcza że są mniejsze niż w wielu innych grupach – są w stanie kompensować choćby nawet niedobory energii i białka. Grupa utrzymujących się z niezarobkowych źródeł w porównaniu z grupą najbogatszych i grupą z głową rodziny mającą wyższe wykształcenie w nieco większym stopniu korzysta z ziemniaków i zbożowych, są to bowiem produkty tańsze (rys. 4).

Rysunek 4

Procentowa realizacja zaleceń żywieniowych w wybranych grupach gospodarstw domowych

Źródło: Jak w tab. 2.

Rysunek 5

Procentowa realizacja zaleceń żywieniowych w wybranych grupach gospodarstw domowych

Źródło: Jak w tab. 2.

Grupą gospodarstw dystansującą się najbardziej w stosunku do grupy utrzymujących się z niezarobkowych źródeł jest grupa gospodarstw domowych 1-osobowych. Przekroczenia w tej grupie dotyczą już większej liczby produktów, tj. oprócz mięsa, cukru i jaj, także w zbożowych i ziemniakach, a szczególnie duże jest tu przekroczenie w tłuszczach pozostałych. W grupie tej, jako zresztą jedynej, odnotowujemy też przekroczenie w spożyciu strączkowych. W przypadku pozostałych produktów obserwujemy spożycie na poziomie 50–70% zaleceń, a więc też mniejsze niż zalecane, choć skala niedoborów jest tu wyraźnie mniejsza niż w grupie utrzymujących się z niezarobkowych źródeł.

Z kolei grupy gospodarstw reprezentujące najbogatszych i osoby z wyższym wykształceniem mają spożycie układające się generalnie pomiędzy wskaźnikami obu wyżej przedstawionych grup, przy czym w grupie gospodarstw reprezentujących osoby z wyższym wykształceniem obserwujemy realizację spożycia na niższych poziomach niż u najbogatszych. Obu tych grup dotyczy niedostatek w spożyciu warzyw i owoców, masła, mleka, ryb, ziemniaków i zbożowych, choć przy mniejszych przekroczeniach w spożyciu tłuszczów pozostałych. Nie można więc łączyć wzrostu poziomu ekonomicznego rodziny, a także poziomu wykształcenia z zasadniczym przełomem w odżywianiu.

Rodziny z dziećmi w wieku przedszkolnym, podobnie jak utrzymujący się z niezarobkowych źródeł, mają jedno z najniższych wskaźników realizacji zaleceń. Oznacza to, że skala niedostatecznego poziomu spożycia produktów żywnościowych jest tu największa. Bardzo niepokojące jest więc to, że ryzyko niedoborów składników odżywczych w największym stopniu dotyczy rodzin wychowujących młodsze dzieci. Wynika to z największej skali niedostatku w spożyciu wszystkich produktów z wyjątkiem tylko trzech, a mianowicie cukru i jego przetworów – tu obserwujemy zbieżność przeciętnego poziomu spożycia z zaleceniami – mięsa i tłuszczów pozostałych – tu obserwujemy nadwyżki w spożyciu, choć wcale nie takie duże (rys. 5).

Z diagramu przedstawionego na rysunku 3 wynika, że rodziny z dziećmi przedszkolnymi (FCRR-II) znajdują się w tym samym skupieniu co rodziny w fazach z dziećmi starszymi (FCRR-III i FCRR-IV). To wskazuje, że nieprawidłowości żywienia rodzin wychowujących młodsze dzieci nie są obce rodzinom wychowującym dzieci starsze.

Rodziny chłopskie jako jedne z wiejskich grup nie żywią się wcale wyraźnie korzystniej niż inne rodziny. To, że mają dostęp do produktów wytwarzanych u siebie, nie wpływa zasadniczo na polepszenie odżywiania. Wskaźniki kształtują się jedynie na nieco wyższych poziomach niż w grupie o najgorszych ocenach odżywiania, czyli w grupie osób z dziećmi w wieku przedszkolnym. W pewnym stopniu wyróżnia tę grupę zaznaczający się większy niż w wielu

innych grupach poziom spożycia mięsa, a stosunkowo mniejsza nadwyżka w spożyciu tłuszczów pozostałych wyjaśniona może być tym, że w tej grupie gospodarstw jest stosunkowo dużo osób, które należało zakwalifikować do ciężko lub bardzo ciężko pracujących, dla których normy spożycia tłuszczów są wyższe.

Z kolei w żywieniu osób najstarszych, które wychowały już swoje dzieci, obserwujemy znacznie wyższy poziom realizacji zaleceń w każdym produkcie niż w większości pozostałych grup, w efekcie czego nadwyżkowe spożycie obserwujemy już w większej liczbie produktów, a mianowicie w jajach, cukrze i – tak jak w pozostałych grupach – w mięsie oraz tłuszczach pozostałych. Żywnienie osób starszych wyróżnia ponadto relatywnie większy poziom realizacji spożycia strączkowych. Na wyróżniający się styl żywienia osób najstarszych wpływ mają przynajmniej dwa czynniki. Można przypuszczać, że znaczące są w ich przypadku przyzwyczajenia, które łączą się ze spożywaniem obfitszych i bardziej tłustych posiłków. Przyzwyczajenia te, wyniesione z okresu aktywności zawodowej, pozostają nie zmienione, a potrzeby organizmów, od których nie wymaga się już dużego wysiłku, zmniejszają się. Drugą okolicznością jest to, że osoby te przyjmują gości częściej niż inne rodziny, co – pomimo uwzględniania tego w rejestracji, a następnie przy przetwarzaniu danych źródłowych – mogło w pewnym stopniu wpłynąć na uplasowanie się bardzo wyraźnie wyższego tu poziomu spożycia wszystkich produktów. W lutym natomiast zaznacza się zwiększone spożycie ryb, ale nadal niewystarczające.

Podsumowanie

Przeciętne poziomy spożycia wszystkich produktów są rozbieżne z zaleceniami żywnościowymi, bez względu na to, czy poziom empiryczny porównujemy z normą żywienia dla poziomu ekonomicznego B, C czy D. Rozbieżności są duże i dotyczą większości produktów, przy czym najliczniejsza jest grupa produktów, w której obserwujemy zbyt niski poziom spożycia, nawet na poziomie około 40% zaleceń na poziomie C. Jest to mocno niepokojące, gdyż najniższe jest spożycie produktów ważnych z żywieniowego punktu widzenia, czyli warzyw, owoców, mleka i masła. Nieprawidłowości te górują nad różnicami międzygrupowymi, choć te też istnieją i wzmacniają niepokój, bo wskazują, że najbardziej dotyczą rodzin wychowujących dzieci, a w tym rodzin wieloosobowych.

Nadwyżkowe spożycie cukrów, mięsa, a przede wszystkim tłuszczów (z wyjątkiem masła) ze względu na ich skład może kompensować głównie

niedobory energii i białka wynikające z niedostatecznego spożycia pozostałych produktów. Niemniej jednak za prawidłowe żywienie uznaje się to, w którym unika się zarówno niedoborów, jak i nadmiarów [Baryłko-Pikielna 1984].

Biorąc pod uwagę wcześniejsze prace [np. Kowrygo i in. 1997] poruszające tę tematykę, a także najświeższe dane o spożyciu, stwierdzić można, że sytuacja w zakresie odżywiania się społeczeństwa polskiego ulega w ostatnich latach pogorszeniu. Mamy bowiem do czynienia z tendencjami spadkowymi w spożyciu ważnych, ze zdrowotnego punktu widzenia, produktów, tj. spadkami w kolejnych latach spożycia mleka, serów, jaj, masła, a wzrostowe tendencje w spożyciu owoców czy soków nie są aż tak znaczące. Uwzględniając to, a z drugiej strony mając na uwadze zdrowie ludności, jej samopoczucie i aspiracje rozwojowe, konieczne jest prowadzenie dalszych i głębszych analiz związanych z oceną i uwarunkowaniami żywienia, a w ramach tego uwzględnienie norm żywienia dla bardziej precyzyjnego zidentyfikowania nieprawidłowości i ich następstw.

Literatura

- BARYŁKO-PIKIELNA N., 1984: Streszczenie dyskusji z Konferencji Sekcji Żywienia i Przemiany Materii Towarzystwa Internistów Polskich. [w:] *Zdrowotne problemy żywienia ludności w Polsce*, IŻŻ, Warszawa
- GUS, 1989: *Budżety gospodarstw domowych w 1988 r.*, Warszawa.
- GUS, 1995: *Budżety gospodarstw domowych w 1994 r.*, Warszawa.
- GUS, 1996: *Budżety gospodarstw domowych w 1995 r.*, Warszawa.
- GUS, 1997: *Budżety gospodarstw domowych w 1996 r.*, Warszawa.
- GUS, 1998: *Budżety gospodarstw domowych w 1997 r.*, Warszawa.
- GUS, 1999: *Budżety gospodarstw domowych w 1998 r.*, Warszawa.
- KOWRYGO B., REJMAN K., ŚWISTAK E., 1997: Ocena spożycia żywności w Polsce w nowych warunkach ekonomiczno-społecznych. *Zeszyty Naukowe SGGW: Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej* nr 29, Warszawa.
- NIEDZIAŁEK Z., SEKUŁA W., FIGURSKA K., MACIEJAK A., 1998: Wahania sezonowe w spożyciu żywności w warunkach gospodarki rynkowej. *Żywność Człowieka i Metabolizm* nr 1, Warszawa.
- SIKORA E., CIEŚLIK E., FILIPIAK-FLORKIEWICZ A., CETNAROWICZ I., 1998: Ocena sposobu żywienia osób starszych zamieszkujących wybrane domy opieki społecznej w Krakowie. *Żywność, Technologia, Jakość* nr 4, Warszawa.
- SZCZYGIEŁ A., NOWICKA L., BUŁHAK-JACHYMCZYK B., SZOSTAK W.B., 1987: *Normy żywienia i wyżywienia Cz. I i II*, IŻŻ, Warszawa.
- TIMOFIEJUK I., ŁASEK M., PĘCZKOWSKI M., 1997: *Miary Statystyczne*, GUS, Warszawa.

Food Consumption by Polish Families in the Light of the Results of Research on Household Budgets and Food Recommendations

Abstract

Outlays on food constitute the main item in the expenditures of Polish families. On average, they reach about 34 per cent of families total spending.

Simultaneously, an analysis shows that the consumption of selected food products, in quantity terms, does not meet recommended levels. As time passes by, the situation is worsening. The largest gap between real and reference levels was observed in the case of vegetables and fruit consumption as well as milk consumption. Consumption of these products fulfils merely 40 per cent of recommended amounts. This situation to the much extend refers to families with children in lower age groups and families with larger number of children.

On the other hand, the exceeding the recommended levels was noted in the case of meat and fat consumption with the exception of butter consumption. Generally, this situation is more often observed among the elders.

Concluding, the nutrition patterns widespread amongst the Polish families should be revised from the point of view of nutritional standards.

Zdzisław Jakubowski

Katedra Ekonomiki Rolnictwa i Międzynarodowych Stosunków
Gospodarczych SGGW

Znaczenie używek w gospodarce krajów rozwijających się

Wstęp

Charakterystyczną cechą współczesnych cywilizacji jest wzrost spożycia różnego rodzaju środków stymulujących, podniecających i narkotycznych, w tym tych najbardziej znanych, jak kawa, kakao, herbata, tytoń, chmiel. Udział wymienionych produktów, łącznie z używkami mniej znanymi, w handlu światowym jest znaczący i stanowi około 50% wartości wszelkich produktów pochodzenia rolniczego trafiających na rynki międzynarodowe. Ten duży udział wynika z faktu lokalizacji produkcji większości używek w ograniczonej liczbie krajów rozwijających się, podczas gdy konsumpcja używek ma miejsce głównie w grupie krajów rozwiniętych.

Rosnący popyt na używki rozwiązuje wiele problemów ekonomicznych w krajach producenckich, stwarzając jednocześnie szereg problemów społecznych i zdrowotnych, jak to obserwujemy na przykład w związku z nadużywaniem tytoniu zarówno w krajach rozwiniętych jak i rozwijających się. Sięganie po środki stymulujące nie jest jednak właściwością tylko człowieka wysoko rozwiniętej cywilizacji. Różne są przyczyny i motywacje sięgania po używki. Wykorzystuje się je jako stymulatory aktywności życiowej, jako środki łagodzące łaknienie, a w skrajnych przypadkach jako ucieczkę przed otaczającą rzeczywistością. Nierzadko konsumpcja używek jest wmontowana w obyczajowość społeczną i kulturę. Wraz ze wzrostem produkcji i spożycia używek rodzą się problemy moralne. Uprawa roślin dostarczających używek oznacza zajęcie ogromnych powierzchni użytków rolnych, które w czasach, gdy corocznie setki milionów ludzi cierpi głód, a wiele tysięcy umiera z braku pożywienia, mogłyby być wykorzystane pod uprawy żywieniowe. Z drugiej jednak strony, eksport używek stanowi często jedyne znaczące źródło dewiz na poziomie kraju i dochodów na poziomie producenta.

Naczelną pozycję na liście używek zajmuje kawa, której picie zostało zapoczątkowane przez Arabów między XI a XII wiekiem. Do Europy zwyczaj

picia kawy trafił znacznie później, bo dopiero w XVII wieku. Pierwsza kawiarnia w Wiedniu została otwarta w 1683 roku. Na przestrzeni ponad 300 lat spożywania kawy w Europie wykształciły się regionalne gusty i upodobania odnośnie odmiany i sposobu przygotowania kawy. W Polsce na przykład 80% sprzedawanej kawy to robusta, o wyrazistym, mocnym smaku. Dla odróżnienia konsumenci zachodnioeuropejscy spożywają więcej arabiki, kawy łagodnej i równie aromatycznej. Uważana za bardziej szlachetną kawa arabika wywodzi się z Etiopii i jej naturalnym siedliskiem są wyżej położone obszary tropikalne, podczas gdy robusta zaaklimatyzowała się na tropikalnych nizinach.

Orzeźwiająca i stymulująca właściwości herbaty zostały rozpoznane już 2700 lat p.n.e. Powszechny zwyczaj parzenia herbaty zdomował się w Chinach w IV wieku, a w Europie, podobnie jak picie kawy, przyjął się dopiero w XVII wieku. Sto lat później zarysowały się różnice upodobań narodowych. W jednych krajach zdecydowanie przeważało spożycie herbaty (Rosja, Wielka Brytania), w innych preferowano kawę (USA, Skandynawia, Europa), w jeszcze innych nie wykształciły się wyraźne preferencje odnośnie tych używek (Francja, Hiszpania). Herbata wywodzi się z Azji i tam koncentrują się główne rejony uprawy, mimo że od ubiegłego stulecia rozpowszechniona została uprawa herbaty w Afryce (Kenia, Uganda).

Zapotrzebowanie na kakao zależy w znacznie większym stopniu niż w przypadku innych używek od ogólnego poziomu życia mieszkańców poszczególnych krajów lub członków społeczeństw lokalnych. Wahania popytu na ten surowiec, związane z koniunkturą gospodarczą całych krajów i regionów, decydują o dużych wahaniami cen na rynku światowym i przynoszą określone negatywne skutki dla producentów kakao, dla których spadek popytu oznacza istotne straty wynikające z konieczności akceptacji każdej oferowanej ceny, ponieważ ziarno kakaowe może być magazynowane tylko przez krótki okres. Chociaż ojczyzną drzewa kakaowego są prawdopodobnie obszary dorzecza Amazonki i Orinoko, to obecnie większość ziarna kakao na rynek światowy dostarczają producenci z Afryki Zachodniej. Odbiorcą ziarna kakaowego jest głównie przemysł cukierniczy, zużywający poważne ilości surowca do wyrobu czekolady. W obecnej postaci czekolada jest produkowana od około 100 lat.

Tytoń jest jedną z najbardziej popularnych na świecie używek uzyskiwaną z dwóch gatunków roślin: tytoń szlachetny – *Nicotiana tabacum* i tytoń machorka – *Nicotiana rustica*. Duża tolerancja na warunki klimatyczne sprawia, że tytoń uprawiany jest w różnych strefach klimatycznych, od tropików po strefę umiarkowaną, jednakże ponad 90% produkcji światowej pochodzi z plantacji położonych w strefie międzyzwrotnikowej. Uprawa tytoniu możliwa jest tylko tam, gdzie okres bez przymrozków wynosi co najmniej 160 dni. Stopniowo tytoń

rozprzestrzeniał się w Europie stając się powszechnie stosowaną używką. Szybko przyjął się również w świecie muzułmańskim. Formy wykorzystania tytoniu ewoluowały od palenia fajki w XVII wieku, przez zażywanie tabaki i żucie tytoniu w wieku XVII, palenie cygar w wieku następnym, do najpowszechniejszej obecnie formy jaką jest palenie papierosów.

Rejonizacja upraw i poziom spożycia

Specyfiką rolnictwa krajów rozwijających się jest produkcja artykułów rolniczych, które w większości są konsumowane w krajach rozwiniętych. Dotyczy to głównie surowców rolniczych dla przemysłu, takich jak kauczuk, włókna roślinne, a także używek i owoców. W krajach tych funkcjonuje wyraźny podział na sektor rolnictwa eksportowego i znacznie mniej nowoczesny sektor dostarczający produktów żywnościowych głównie na samozaopatrzenie gospodarstw domowych i rynek wewnętrzny.

Cechą wyróżniającą produkty eksportowe rolnictwa krajów rozwijających się jest duża koncentracja uprawy. Indie, Chiny, Sri Lanka i Kenia dostarczają ponad 70% światowej produkcji herbaty¹. 56% światowych zbiorów kawy pochodzi z 5 krajów z Brazylią na czele. W Wybrzeżu Kości Słoniowej, Ghanie, Indonezji i Brazylii w 1998 roku wyprodukowano 75% ziarna kakao, w tym 39% w Wybrzeżu Kości Słoniowej. Na dwóch wschodnioafrykańskich wyspach Zanzibar i Pemba zbiera się 80% światowych zbiorów goździków. Produkcja tytoniu jest bardziej rozproszona. Wprawdzie liderem w produkcji tytoniu są Chiny (36%), lecz następni w kolejności producenci, Stany Zjednoczone, Indie, Brazylia i Unia Europejska, wyprodukowali w 1998 roku odpowiednio 9,8, 9, 7,2 i 5% tytoniu. Widoczna jest przy tym lokalizacja upraw w krajach rozwijających się: kakao w 100%, kawa 99,95%, herbata 95,4% i tytoń 78,5%. Uwzględnieni w tabeli 1 główni producenci herbaty dostarczają 94% tej używki wytwarzanej w krajach rozwijających się. Podobnie jest w przypadku kakao, którego w wymienionej grupie krajów produkuje się 92%. Tytoń jest używką o szerszym zasięgu uprawy. Chociaż produkowany jest głównie w krajach rozwijających się, to znaczący udział w światowej produkcji mają kraje rozwinięte. Wyszczególnione w tabeli 1 kraje mają 78% udziału w produkcji światowej tej używki.

¹M. Zajączkowska, Podaż i spożycie herbaty w Polsce w latach 1950–1995, *Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, Zeszyty Naukowe SGGW*, nr 29, 1997, s. 76.

Tabela 1

Lokalizacja głównych obszarów uprawy i produkcja używek w 1998 roku w tys. ton

Herbata		Kawa		Kakao		Tytoń	
Świat	2963	Świat	6456	Świat	2895	Świat	7059
Kraje rozwija- jące się ogółem	2826	Kraje rozwija- jące się ogółem	6453	Kraje rozwija- jące się ogółem	2895	Kraje rozwija- jące się ogółem	5543
Indie	870	Brazylia	1690	WKS	1120	Chiny	2536
Chiny	648	Kolumbia	732	Ghana	380	Kraje rozwi- nięte	1516
Kenia	294	Indonezja	455	Indonezja	370	USA	694
Sri Lanka	280	Wietnam	392	Brazylia	282	Indie	635
Indonezja	152	WKS*	332	Nigeria	145	Brazylia	510
Kraje rozwi- nięte	137	Meksyk	228	Kamerun	130	Unia Europej- ska	353
Turcja	120	Indie	228	Malezja	118	Kraje trans- formujące	
Japonia	91	Etiopia	204	Dominikana	59	gospodarkę	289
Iran	69	Gwatemala	183	Meksyk	39	Turcja	262
		Uganda	180	Ekwador	35	Zimbabwe	260
						Indonezja	137
						Grecja	137
						Włochy	133
						Malawi	125
						Argentyna	116

* Wybrzeże Kości Słoniowej

Źródło: FAOSTAT, Rzym 1999.

W krajach rozwiniętych konsumuje się ponad 70% światowej produkcji kawy i 83% kakao. Rozmiary konsumpcji tych używek w grupie krajów bogatszych od dłuższego czasu utrzymują się na tym samym poziomie. Ograniczone są także możliwości wzrostu poziomu konsumpcji w byłych krajach z centralnie planowaną gospodarką. Perspektywy wzrostu produkcji i eksportu kawy i kakao uzależnione są w dłuższym okresie od poziomu konsumpcji tych używek w krajach rozwiniętych. Próby zwiększania podaży bez uwzględniania zapotrzebowania krajów rozwiniętych prowadzi do drastycznego spadku cen na rynku światowym. W przypadku herbaty i tytoniu sytuacja jest odmienna. Większość produkowanej na świecie herbaty (70%) jest konsumowana w krajach rozwijających się. Wyraźna jest przy tym tendencja wzrostowa spożycia herbaty w tej grupie krajów. Podobnie jest z tytoniem, którego spożycie w krajach rozwiniętych od roku 1980 zmniejszyło się o 0,5 kg na osobę, do poziomu 1,5 kg, a do roku 2010 przewidywane jest dalsze zmniejszenie się spożycia o następne

0,5 kg. Dla odmiany w krajach rozwijających się spożycie tytoniu wzrosło do 1,1 kg/osobę i przewiduje się osiągnięcie poziomu 1,4 kg/osobę w 2010 roku. Następuje wyraźne przesunięcie światowego spożycia tytoniu w kierunku grupy krajów biedniejszych. W 1995 roku kraje rozwijające się zagospodarowały i zużyły 55% światowych zbiorów tytoniu, 10 lat później 70%, a w roku 2010 przewidywany jest dalszy wzrost do 80%. Kraje rozwinięte w tym czasie ograniczają zarówno produkcję, jak i konsumpcję tytoniu i wyrobów tytoniowych. W latach 1985–1995 zmniejszyły import tytoniu z krajów rozwijających się o 240 tys. ton do poziomu 200 tys. ton rocznie.

Tabela 2

Zmiany w poziomie spożycia głównych używek w różnych grupach krajów

Kraje rozwinięte			
<i>Europa Środkowowschodnia i kraje WNP</i>			
	kawa (kg/osobę)	kakao (kg/osobę)	herbata (kg/osobę)
1980	0,3	0,5	0,3
1990	0,6	0,7	0,9
2010	0,6	0,7	1,1
<i>Pozostałe kraje rozwinięte</i>			
1980	4	1,4	0,7
1990	4,6	1,9	0,6
2010	5,3	2,5	0,6
<i>Kraje rozwijające się</i>			
1980	0,5	0,1	0,3
1990	0,4	0,1	0,5
2010	0,5	0,1	0,7

Źródło: Nikos Alexandratos, *World Agriculture Towards 2010*, FAO 1995, s. 111.

Miejsce używek w gospodarce krajów rozwijających się

Kraje rozwijające się, poza nielicznymi wyjątkami, dużą część produktu krajowego wytwarzają w rolnictwie². Na wsi mieszka i pracuje ponad 50% ludności. W krajach rozwijających się zlokalizowanych jest 99,5% z 1,1 mld ludzi biednych, z tego 77% ludności zamieszkującej głównie Afrykę i Azję

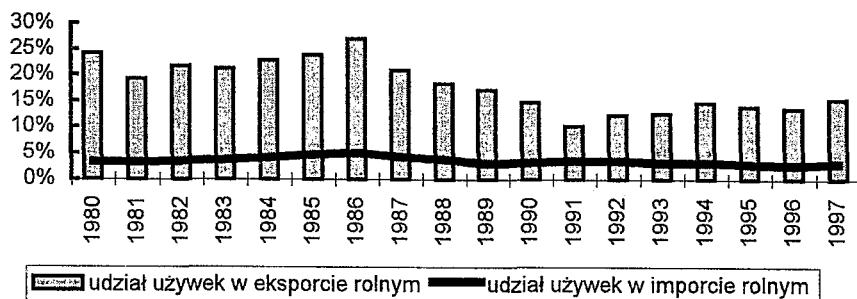
²Uganda w latach 90. 57% PKB, a kawa stanowiła ponad 80% eksportu – *The State of Agriculture 1998*, Rome, s. 133.

Południową osiąga dochody od 14 do 20% niższe od wyznaczonego przez Bank Światowy poziomu 31,23 USD miesięcznie uznanego jako granica ubóstwa. Większość ludności ubogiej zamieszkuje obszary wiejskie. Szczególnie w Afryce i Azji udział wiejskiej biednej ludności w ogólnej liczbie ubogich jest duży, co prezentuje poniższe zestawienie. Kraje o najwyższym udziale ludności biednej na wsi są często znaczącymi producentami używek, a wartościowy udział eksportu używek w eksporcie rolnym w przeliczeniu na 1 mieszkańca w wielu krajach przekracza 50%. Dochody z rolnictwa stanowią 60% dochodów ludności wiejskiej Ameryki Łacińskiej, 68% w Azji i 58% w Afryce³.

Kraj	Udział ludności biednej zamieszkującej na wsi
Wybrzeże Kości Słoniowej	86
Ghana	80
Kenia	96
Indie	79
Indonezja	91
Malezja	80
Filipiny	67
Tajlandia	80
Gwatemala	66
Meksyk	37
Panama	59
Peru	52
Wenezuela	20

Używki stanowią szczególną grupę produktów wśród upraw eksportowych. W przeliczeniu na 1 mieszkańca wszystkich krajów rozwijających się udział wartościowy eksportu używek (kawa, kakao, herbata i tytoń) w latach 1980–1997 stanowił 20–25% wartości całego eksportu rolnego, a w latach następnych zmniejszył się do 10–15%. (rys. 1). Mimo że są to wartości znaczące, to ich uśrednienie nie daje obrazu zróżnicowania w tym zakresie w grupie krajów słabiej rozwiniętych ze względu na obecność w tej grupie krajów bardzo załudnionych (Indie, Pakistan, Bangladesz) i krajów nie produkujących używek. W imporcie produktów rolnych import używek stanowi w omawianym okresie zaledwie 3–5% w ujęciu wartościowym na 1 mieszkańca. Generalnie zauważa się tendencję spadkową, chociaż udział ten jest nadal bardzo duży.

³The State of Food and Agriculture 1998, FAO, Rome, 1999.

*Obliczenia odnoszą się do eksportu używek i eksportu rolnego ogółem w przeliczeniu na 1 mieszkańca

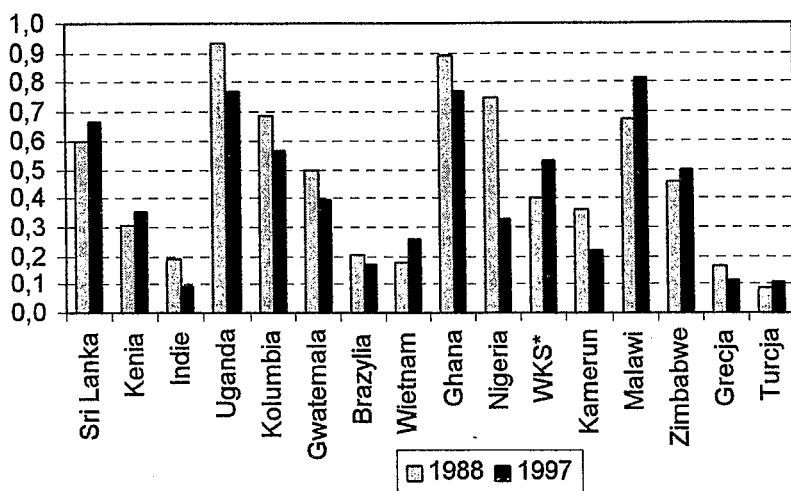
Rysunek 1

Dynamika zmian w wartościowym udziale używek w handlu zagranicznym produktów rolnych w krajach rozwijających się w latach 1980–1997*

W odniesieniu do wybranych krajów, głównych producentów używek, znaczenie tych artykułów w kształtowaniu poziomu eksportu rolnego niepomniernie wzrasta. Trzy pierwsze kraje przedstawione na rysunku 2 reprezentują producentów herbaty, w 5 kolejnych krajach dominującą używką jest kawa, Ghana, Nigeria, Wybrzeże Kości Słoniowej i Kamerun produkują głównie kakao, a ostatnie cztery kraje są przedstawicielami producentów tytoniu.

Tak duży wartościowy udział jednego produktu w eksporcie rolnym w przeliczeniu na 1 mieszkańca jak w przypadku Sri Lanki (herbata), Ugandy (kawa), Ghany (kakao), Malawi (tytoń) upoważnia do stwierdzenia o monokulturowym charakterze eksportu. Wiąże się z tym określone zagrożenia związane z wahaniami cen na rynku światowym, a także warunkami pogodowymi. Należy przy tym podkreślić, że w wielu z tych krajów na wsi zamieszkuje ponad 80% ludności o dochodach poniżej granicy ubóstwa.

Wpływy z eksportu jednej lub wszystkich używek równoważą, a niekiedy wielokrotnie przekraczają wydatki związane z całkowitym importem produktów rolnych, w tym także żywności. Z wybranych krajów, znaczących eksporterów używek, tylko Indie, Wietnam, Nigeria, Grecja i Turcja w 1988 roku nie zrównoważyły importu rolnego wpływami z eksportu używek. Pierwsze trzy kraje z powodu dużej liczby ludności, a Grecja i Turcja mają inne źródła finansowania importu rolnego. Wartość eksportu używek Gwatemali, Ghany, Kenii, Kolumbii, Malawi, Zimbabwe i Ugandy w 1988 roku była 3–8-krotnie wyższa od wartości importu rolnego. W 1997 roku relacje omawianych wpływów i wydatków uległy pogorszeniu, szczególnie w Kenii, Kolumbii, Gwatemali, Brazylii i Zimbabwe. (rys. 3).

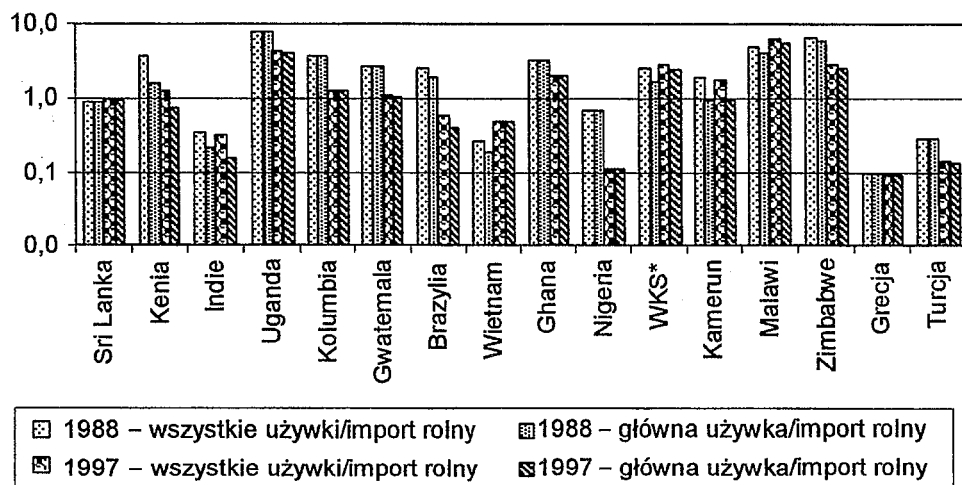

*Wybrzeże Kości Słoniowej

**W doborze krajów wykorzystano kryterium udziału jednej z używek w eksporcie rolnym. Udział ten wyliczono na podstawie wartościowego eksportu rolnego i wartościowego eksportu żywności w USD/1 mieszkańca. Do analizy na rysunku wybrano kraje o największych wartościach tego udziału dla poszczególnych używek.

Rysunek 2

Udział używek w eksporcie rolnym wybranych krajów rozwijających się**

* Wybrzeże Kości Słoniowej

** W doborze krajów wykorzystano to samo kryterium jak przy rys. 2. Relacje te wyliczono na podstawie wartościowego eksportu żywności dominującej, wartościowego eksportu wszystkich używek i wartościowego poziomu importu rolnego liczonych w USD/1 mieszkańca.

Rysunek 3

Relacja wpływów z eksportu używek i wydatków na import rolny**

Tabela 3

Udział używek w eksporcie rolnym wybranych krajów producenckich w 1998 roku

Kraj	Eksport rolny w mln USD	Eksport używek w mln USD	Udział używek w %
Malawi	383	337	88,0
Uganda	491	421	86,0
Ghana	638	499	78,2
Wybrzeże Kości Słoniowej	2 400	1 644	68,5
Sri Lanka	876	586	67,0
Etiopia	426	278	65,2
Zimbabwe	1 207	784	65,0
Kenia	1 165	726	62,3
Kolumbia	3 179	1 606	50,1
Brazylia	14 308	3 291	23,0
USA	66 256	7 009	10,6
Chiny	14 343	1 281	8,9

Źródło: FAOSTAT, SOFA 98, i obliczenia własne.

Konsekwencją dużej koncentracji upraw używek jest brak stabilizacji cen tych produktów na rynku światowym z powodów klimatycznych, ekonomicznych i politycznych i związane z tym zagrożenie dla gospodarek krajów-producentów. Ceny kawy wykazują tendencję malejącą od 1996 roku, mimo usilnych starań krajów producenckich do ograniczenia podaży na poziomie popytu. W 1999 roku zagrożenie zwiększonej podaży kawy przez Brazylię spowodowało dalszy spadek cen do poziomu 1300 USD za tonę. Jest to cena szokująco niska, biorąc pod uwagę fakt, że jeszcze w 1995 roku można było sprzedać tonę kawy za ponad 3000 USD. Naciski członków Stowarzyszenia Krajów Produkujących Kawę (ACPC), w tym głównie Kolumbii, doprowadziły do rozpoczęcia negocjacji nowej umowy kawowej⁴, co nie przesądza o pomyślnym ich zakończeniu. Porozumienia krajów producenckich w zakresie stanowienia i regulacji poziomu cen światowych nie zawsze są skuteczne.

Ceny kakao są w bieżącej dekadzie najbardziej stabilne ze wszystkich używek, mimo że w 1997 roku dokonywano spekulacyjnych zakupów, będących następstwem zagrożeń związanych ze zjawiskiem El Niño. Wahania cen na rynku światowym tej używki są nieznaczne. Spokojnego wzrostu cen nie zakłócają nawet okresowe, duże dostawy ziarna kakao z Wybrzeża Kości Słoniowej.

Okresowe wahania cen herbaty są jeszcze większe niż w przypadku kawy. W 1997 roku cena herbaty była o 25% wyższa niż rok wcześniej i wynosiła 2215 USD/tonę. Wzrost popytu na tę używkę w Rosji i krajach WNP oraz zmniejszenie

⁴Rzeczpospolita z dnia 7.07.1999 i 8.07.1999.

zbiorów w wyniku suszy w Kenii wywindowały cenę herbaty na początku 1998 roku do ponad 3100 USD/tonę. Zapowiedź dobrych zbiorów herbaty w Indiach, Kenii i Sri Lance (główni eksporterzy) spowodowała, że już w kwietniu i maju 1998 roku 1 tonę herbaty można było kupić za 1760 USD.

Rynek konsumenta używek, narodowe preferencje i przyzwyczajenia decydują o tym, że producenci używek dostarczają je na rynek w postaci nieprzetworzonej (kawa niepalona, ziarno kakao, liście tytoniu). Importerzy przetwarzają surowe używki i dostarczają na lokalny rynek produkty opowiadające lokalnym upodobaniom. Statystyki podają eksport używek z krajów, w których nie są one produkowane. Zjawisko to należy określać mianem reeksportu przetworzonych używek. Skromny udział w tym eksporcie ma również Polska, która w pierwszym półroczu 1998 roku wyeksportowała używki o łącznej wartości 80 mln USD, z czego 62 mln USD stanowiły kawa, kakao, herbata i przyprawy⁵.

Podsumowanie

Używki stanowią jedyną grupę produktów rolnych pozyskiwaną w krajach rozwijających się, która nie doświadcza konkurencji ze strony rolnictwa krajów bogatych. W odróżnieniu od surowców rolniczych dla przemysłu (kaczuk, włókna roślinne) produkowanych również w krajach tropikalnych, używki są trudne do substytucji i dlatego ich produkcja przynosi stałe, wymierne wpływy dewizowe krajom najbiedniejszym. Często jest to jedyne źródło finansowania importu żywności. W wielu krajach eksport używek, a nierzadko jednej używki, stanowi ponad 80% wartości eksportu rolnego. Tak duże uzależnienie od eksportu jednego lub dwóch produktów jest poważnym zagrożeniem dla gospodarki kraju, które może wystąpić w wyniku spadku cen używek na światowym rynku bądź spadku produkcji jako konsekwencji niekorzystnych warunków pogodowych.

Mimo dużego znaczenia używek dla gospodarki krajów rozwijających się, w ostatnim dwudziestoleciu zanotowano pewną reorientację popytu na herbatę i tytoń w kierunku krajów biednych. Szczególnie niekorzystny jest znaczący wzrost spożycia tytoniu, stwarzający wiele problemów ekonomicznych, społecznych i zdrowotnych.

⁵Kóska B., Międzynarodowy handel używkami ze szczególnym uwzględnieniem Polski, maszynopis w Katedrze Rolnictwa Światowego SGGW, 1999, s. 30.

Literatura

FAOSTAT 1999, SOFA 1998, Rzym 1999.

KÓSKA B., Międzynarodowy handel używkami ze szczególnym uwzględnieniem Polski. Maszynopis, KRŚ SGGW, 1999.

NIKOS ALEXANDRATOS, *World Agriculture Towards 2010*. FAO, Rzym 1995.

Rzeczpospolita z dnia 7.07.1999 i 8.07.1999.

The State of Food and Agriculture 1997, 1998, FAO, Rzym.

ZAJĄCZKOWSKA M., Podaż i spożycie herbaty w Polsce w latach 1950–1995. Zeszyty Naukowe SGGW: *Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej* nr 29, 1997.

ZAJĄCZKOWSKA M., Podaż i spożycie kawy w Polsce w latach 1950–1995: Zeszyty Naukowe SGGW: *Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej* nr 29, 1997.

Significance of the Stimulant Products in the Economies of the Developing Countries

Abstract

The paper presents an analysis of four products selected from the group of the stimulants (i.e. coffee, tea, cocoa and tobacco) from the point of view of their importance in the developing economies.

The author examines the localisation of the stimulant production, the size and geographical directions of export of the products under consideration, as well as the changes in their consumption in the countries which produce and import the stimulants.

To emphasis the economic significance played by the stimulants in national economies, the poverty dimensions in rural regions of the producer countries were showed.

Produkcyjno-ekonomiczne zróżnicowanie gospodarstw o różnych kierunkach zmian obszarowych

Wstęp

Przekształcenia strukturalne są jednym z ważniejszych elementów polityki państwa w stosunku do rolnictwa. Najważniejsze czynniki wpływające na zmiany strukturalne w rolnictwie to: zmniejszenie liczby zatrudnionych, rozwój infrastruktury technicznej i społecznej na obszarach wiejskich oraz zmiana liczby i struktury obszarowej gospodarstw. Obszar gospodarstwa rolnego w istotny sposób współdecyduje o potencjale produkcyjnym, stopniu efektywności kapitału i pracy oraz wysokości uzyskiwanych dochodów. Sytuacja na rynku ziemi jest wskaźnikiem zainteresowania rolników rozwijaniem produkcji. Proces powiększania gospodarstw świadczy o proprodukcyjnym nastawieniu i rozwojowym charakterze gospodarstw. Zjawisko zmniejszania powierzchni UR, w przypadku części gospodarstw, może oznaczać zapoczątkowanie (lub kontynuację) procesu ich likwidacji¹.

Celem opracowania jest próba przedstawienia sytuacji produkcyjno-ekonomicznej gospodarstw na tle przemian obszarowych. Za główne kryterium do oceny zróżnicowania badanej zbiorowości przyjęto kierunek zmian obszarowych w latach 1992–1996, wyodrębniając trzy grupy gospodarstw:

- grupa I – gospodarstwa, które powiększyły obszar,
- grupa II – gospodarstwa, które zmniejszyły obszar,
- grupa III – gospodarstwa o stabilnej powierzchni.

¹Według wyników powszechnego spisu rolnego 1996, w latach 1990–1996 ubyło 97 tys. gospodarstw. W okresie tym 14,3% indywidualnych gospodarstw rolnych zwiększyło, a 5,7% zmniejszyło powierzchnię użytkowanych gruntów. W rezultacie zachodzących zmian nastąpił wzrost średniej powierzchni gospodarstw z 6,3 ha w 1990 roku do 7,0 ha w roku 1996.

Podstawowym źródłem informacji wykorzystanym w opracowaniu są dane empiryczne pochodzące z badań przeprowadzonych w 1992 i 1996 roku² na próbie 261 gospodarstw indywidualnych funkcjonujących na obszarze czterech makroregionów: stołecznego, środkowozachodniego, północnego i południowo-wschodniego.

Struktura obszarowa i obrót ziemią

Ziemia jako podstawowy czynnik produkcji rolnej w istotny sposób współokreśla sposób gospodarowania i charakter gospodarstwa, a przez to również jego efektywność i konkurencyjność. Najistotniejszymi elementami rozstrzygającymi te kwestie są: zasoby ziemi, ich jakość oraz relacja między ziemią a pozostałymi czynnikami produkcji. Podstawowe informacje dotyczące czynnika ziemi przedstawiono w tabeli 1.

W 1992 roku w badanej próbie przeważały gospodarstwa o powierzchni do 10 ha UR (62,1%). Najmniej było gospodarstw obszarowo największych (powyżej 15 ha UR). W wyniku obrotu ziemią w latach 1992–1996 nastąpił wzrost przeciętnej powierzchni gospodarstwa średnio o 7,9% (16,9% gospodarstw powiększyło obszar). Wyraźnie wzrosła powierzchnia gospodarstw, które już w roku wyjściowym były największe. Gospodarstwa ponad 15 ha zwiększyły bowiem przeciętnie obszar UR o 4,49 ha, czyli o 26,7%. Dla gospodarstw 10–15 ha było to tylko 0,21 ha (1,8%). Gospodarstwa z dwu pierwszych grup obszarowych (do 5 ha i 5–10 ha) ograniczyły powierzchnię³.

Jak wynika z danych zawartych w tabeli 1, w obrocie ziemią uczestniczyły gospodarstwa ze wszystkich grup obszarowych, ale największą aktywność w tym zakresie wykazywały gospodarstwa o większym obszarze. Bilans dokonanych zmian (powiększeń i zmniejszeń obszaru UR) był dodatni, o czym świadczy wzrost średniej powierzchni gospodarstwa i zwiększenie udziału gospodarstw o największym obszarze (powyżej 15 ha UR). Zmiany te dokonały się „kosztem”

²Zasady doboru gospodarstw, zastosowaną technikę losowania oraz sposób obliczania podstawowych kategorii produkcyjno-ekonomicznych przedstawiono w opracowaniu S. Stańko: Wybrane elementy metody badań w 1996 roku [w:] Dochodowe zróżnicowanie rodzin chłopskich i jego tendencje w gospodarce rynkowej w Polsce. Warszawa 1998, s. 219–225.

³S. Stańko, T. Klusek: Poziom ekonomiczny gospodarstw a zmiany ich struktury obszarowej. [w:] *Determinanty transformacji struktury agrarnej w rolnictwie polskim*. Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Rolnictwo 53, część I. Wyd. Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu. Poznań 1999, s. 97–114.

Tabela 1

Podstawowe informacje o czynniku ziemi w badanych gospodarstwach

Wyszczególnienie	Grupy gospodarstw			
	I	II	III	ogółem
Liczba gospodarstw	44	22	195	261
Przeciętna powierzchnia ogólna gospodarstwa w ha				
1992	11,88	11,70	9,43	10,03
1996	18,08	8,61	9,43	10,82
Przeciętna powierzchnia gospodarstwa w ha UR w 1996 r.	16,44	7,66	8,56	9,82
Udział gospodarstw do 5 ha UR (%)				
1996	9,1	27,3	34,9	29,5
1996:1992	-11,4	+9,1	0,0	0,0
Udział gospodarstw 5–10 ha UR (%)				
1996	18,2	40,9	31,3	29,9
1996:1992	-20,4	+18,2	0,0	-2,7
Udział gospodarstw 10–15 ha UR (%)				
1996	18,2	31,8	21,0	21,8
1996:1992	-9,1	-4,6	0,0	-2,0
Udział gospodarstw powyżej 15 ha UR (%)				
1996	54,5	0,0	12,8	18,8
1996:1992	+40,9	-22,7	0,0	+4,7
Przeciętny obszar (ha UR) gospodarstwa, który wg opinii rolników zapewniłby wystarczający poziom dochodów	38,37	18,55	24,79	26,65
Udział rolników, którzy w najbliższych 1–5 latach przewidują (%):				
– zwiększyć obszar	54,6	13,6	20,5	25,3
– nie zmieniać obszaru	40,9	54,6	63,6	59,4
– zmniejszyć obszar	4,5	4,6	3,1	3,4
– pozostawić odłogi	0,0	0,0	0,5	0,4
– zlikwidować gospodarstwo	0,0	13,6	7,7	6,9
– przekazać następcy	0,0	13,6	4,6	4,6

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań wykonanych w ramach realizacji projektu badawczego (grant nr 5 PO6J02208).

gospodarstw ze środkowych grup obszarowych, których udział w badanym okresie miał tendencję spadkową.

Warto podkreślić, że przemiany w strukturze obszarowej w części gospodarstw były skorelowane z przemianami w zasobach pracy i kapitału, co sprzyjało optymalizacji relacji między zasobami czynników produkcji.

Zmienne były opinie rolników na temat powierzchni własnego gospodarstwa. Ponad połowa kierowników gospodarstw uważała, że jest ona odpowiednia i w ciągu najbliższych 1–5 lat nie widziała potrzeby ani jej zwiększenia, ani zmniejszenia (za taką opcją opowiedziało się 40,9% rolników z grupy I, 54,6% z grupy II i 63,6% z grupy III). Wśród pozostałych przeważali rolnicy uznający swoje gospodarstwo za zbyt małe, 25,3% rolników planowało je powiększyć (dokupić lub zwiększyć dzierżawę ziemi). Taki zamiar wyraziła ponad połowa rolników, którzy już wcześniej powiększyli swoje gospodarstwa (grupa I). Zaledwie 3,4% rolników zamierzało w najbliższym okresie zmniejszyć powierzchnię użytkowanych gruntów, a 6,9% zadeklarowało zamiar pozbycia się gospodarstwa.

Rolnicy pytani o to, jaki obszar użytków rolnych zapewniłby ich gospodarstwom odpowiedni poziom dochodu, odpowiadali, że przeciętnie gospodarstwo o powierzchni od 18,55 ha (II grupa) do 38,37 ha UR (grupa I) spełniłoby takie wymagania.

Poziom i struktura produkcji

Z analizy struktury produkcji (tab. 2) wynika, że w gospodarstwach dominujące znaczenie miała produkcja zwierzęca. Produkcja roślinna, której wartość w żadnej z wyodrębnionych grup nie przekraczała 30% wartości produkcji końcowej brutto w wielu przypadkach miała charakter produkcji surowcowej na potrzeby własne gospodarstw rolnych. Jeśli chodzi o poszczególne gałęzie produkcji, to istotną cechą wyróżniającą wszystkie grupy był wysoki udział bydła w produkcji zwierzęcej (ponad 40% wartości produkcji końcowej brutto) oraz okopowych w produkcji roślinnej (średnio ponad 12%).

Produkcja zwierzęca miała również dominujące znaczenie w przypadku produkcji towarowej gospodarstw. Pochodziło z niej średnio prawie 3/4 uzyskanej przez gospodarstwa wartości produkcji towarowej brutto. Udział gospodarstw bez produkcji towarowej w całej badanej zbiorowości był stosunkowo niewielki i wynosił 6,5%. Najwięcej takich gospodarstw odnotowano w grupie II – ponad 1/4 gospodarstw tej grupy nie sprzedawała żadnych produktów.

Tabela 2

Zróżnicowanie poziomu i struktury produkcji

Wyszczególnienie	Grupy gospodarstw			
	I	II	III	średnio
Produkcja końcowa brutto (zł) na gospodarstwo	31 260	8 530	14 985	17 185
Udział produkcji roślinnej w produkcji końcowej brutto (%)	29,2	19,2	24,5	25,7
Udział w produkcji końcowej brutto (%)				
– zbóż	12,4	7,4	5,9	8,0
– okopowych	14,2	10,5	11,6	12,4
– warzyw i owoców	2,5	1,3	3,3	2,9
– bydła	40,5	43,0	41,4	41,2
– trzody chlewnej	24,8	32,3	30,0	28,5
Produkcja towarowa brutto (zł) na gospodarstwo	28 485	6 459	12 948	15 021
Udział produkcji roślinnej w produkcji towarowej brutto (%)	29,5	19,6	24,4	25,9
Udział gospodarstw (%)				
– bez produkcji towarowej	2,3	27,3	5,1	6,5
– bez towarowej produkcji zwierzęcej	6,8	31,8	10,3	11,5
– bez towarowej produkcji roślinnej	22,7	59,1	35,9	35,6

Źródło: Jak w tabeli 1.

Gospodarstwa z wszystkich wyodrębnionych grup miały trudności ze sprzedażą swoich produktów. Taka sytuacja wystąpiła w ponad 30% gospodarstw. Trudności ze sprzedażą w głównej mierze odnosiły się do takich produktów, jak ziemniaki i trzoda chlewna. Udział gospodarstw, które miały zapewnionego odbiorcę był mniejszy i wynosił 20%. Najlepsza sytuacja w tym zakresie wystąpiła w grupie I, gdzie 36,4% gospodarstw miało zapewniony zbył.

W całej badanej zbiorowości gospodarstw jedynie 7,7% specjalizowało się w produkcji. Najwięcej takich gospodarstw (18,2%) znalazło się w grupie I.

Sytuacja ekonomiczna (dochodowa) gospodarstw

Z przedstawionych w tabeli 3 danych wynika, że w 1996 roku pod względem wielkości uzyskiwanego dochodu dyspozycyjnego badane gospodarstwa dzieliły się na dwie grupy. Jedną, o wyższych w stosunku do średniej wskaźnikach tworzyły gospodarstwa o dodatnim bilansie zmian obszarowych (grupa I), drugą

Tabela 3

Zróżnicowanie dochodu dyspozycyjnego w gospodarstwach w 1996 r. (w zł)

Wyszczególnienie	Dochód dyspozycyjny brutto			Dochód dyspozycyjny netto		
	na gospodarstwo		na osobę	na gospodarstwo		na osobę
	ogółem	w tym z działal- ności rolniczej		ogółem	w tym z działal- ności rolniczej	
Grupy gospodarstw						
I	21 048	15 413	4 431	16 577	10 943	3 490
II	10 596	4 562	2 841	9 317	3 283	2 498
III	15 262	7 374	3 492	13 034	5 145	2 983
Grupy obszarowe (w ha UR)						
do 5 ha	12 791	3 466	3 420	11 720	2 396	3 134
5–10 ha	13 693	6 205	3 087	11 877	4 389	2 677
10–15 ha	14 796	8 551	3 207	12 186	5 941	2 641
15 i więcej ha	25 065	19 546	4 993	19 217	13 698	3 828
Przeciętnie	15 844	8 492	3 617	13 276	5 888	3 032

Źródło: Jak w tabeli 1.

gospodarstwa o bilansie ujemnym i gospodarstwa o stabilnej powierzchni (grupy II i III). Grupy te różniły się zarówno pod względem poziomu, jak i struktury uzyskiwanego dochodu dyspozycyjnego⁴.

Dochód dyspozycyjny brutto w gospodarstwach z grupy I był wyższy od przeciętnego o 32,8% i prawie 2-krotnie przewyższał dochód uzyskany przez gospodarstwa z grupy II. W przypadku dochodu z działalności rolniczej różnice te były znacznie większe.

W strukturze ich dochodu dyspozycyjnego netto dominowały dochody z działalności rolniczej, które stanowiły 66% dochodów (tab. 4). Dla większości gospodarstw tej grupy działalność rolnicza była głównym lub wyłącznym źródłem utrzymania rodzin. Odwrotna sytuacja miała miejsce w pozostałych dwu grupach, gdzie dominowały dochody spoza gospodarstwa, których udział wynosił odpowiednio 64,8% (grupa II) i 60,5% (grupa III). Taka struktura dochodów świadczy o utracie rolniczego charakteru gospodarstw i znacznym uzależnieniu od źródeł zewnętrznych (praca zarobkowa, świadczenia socjalne).

⁴Sposób obliczania tej kategorii podano w opracowaniu S. Stańko: Wybrane elementy metody badań w 1996 roku. [w:] *Dochodowe zróżnicowanie rodzin chłopskich i jego tendencje w gospodarce rynkowej w Polsce*. Warszawa 1998, s. 224.

Tabela 4

Struktura dochodu dyspozycyjnego netto w gospodarstwach w 1996 r. (w %)

Wyszczególnienie	Dochody z działalności rolniczej	Dochody z pozarolniczej działalności gospodarczej	Dochody spoza gospodarstwa wg źródeł			
			z pracy poza gospodarstwem	świadczenia socjalne renty i emerytury	zasiłki	inne ⁵
Grupy gospodarstw						
I	66,0	0,0	12,4	20,1	1,1	0,4
II	35,2	2,3	24,7	35,0	2,8	0,0
III	39,5	2,3	25,0	28,8	3,0	1,4
Grupy obszarowe (w ha UR)						
do 5 ha	20,44	1,03	38,70	36,45	3,36	0,02
5–10 ha	36,96	2,98	26,78	29,56	2,74	0,98
10–15 ha	48,76	0,52	19,00	25,50	2,36	3,86
15 i więcej ha	71,28	3,30	5,10	18,17	1,87	0,28
Przeciętnie	44,35	2,07	22,43	27,44	2,59	1,12

Źródło: Jak w tabeli 1.

W 1996 roku dochody z działalności rolniczej stanowiły mniej niż połowę dochodów dyspozycyjnych badanych gospodarstw. Ponad 81% gospodarstw posiadało dodatkowe źródła dochodów⁶. Udział gospodarstw uzyskujących dodatkowe dochody w poszczególnych grupach był zbliżony i wahał się od 72,7% (grupa II) do 83,6% (grupa III).

Wśród dodatkowych źródeł dochodu dominowały renty i emerytury, dostarczające przeciętnie 27% dochodu dyspozycyjnego. Prawie równie istotnym jak świadczenia socjalne źródłem dochodów pozarolniczych była praca poza gospodarstwem. Pochodziło z niej ponad 22% dochodu dyspozycyjnego. Dochody uzyskiwane z pracy zarobkowej rzutowały w znacznym stopniu na sytuację dochodową gospodarstw z II i III grupy, gdzie stanowiły 1/4 dochodu dyspozycyjnego.

W badanych gospodarstwach tylko 2% dochodów pochodziło z pozarolniczej działalności gospodarczej. Działalności takiej nie prowadziło żadne z gospodarstw zakwalifikowanych do grupy I. W dwu pozostałych grupach udział ten wynosił 2,3%. Pozarolnicza działalność gospodarcza miała więc znaczenie marginalne.

⁶W 73,2% gospodarstw były osoby pobierające renty lub emerytury, a w przypadku 46,4% gospodarstw członkowie rodzin pracowali stale lub sezonowo poza gospodarstwem.

Efektywność gospodarowania

Sytuacja produkcyjno-ekonomiczna gospodarstw rolnych zależy między innymi od wyposażenia w czynniki produkcji (ziemię, pracę, kapitał) i ich wzajemnych relacji. Ich suma i relacje między nimi stanowią o potencjale produkcyjnym gospodarstwa.

Efekty osiągane z jednostki pracy, ziemi i kapitału w przypadku poszczególnych grup gospodarstw były wyraźnie zróżnicowane. Przy ocenie efektywności wykorzystania poszczególnych czynników wytwórczych jako miarę efektów działalności gospodarczej przyjęto kategorie brutto produkcji końcowej i dochodu rolniczego (tab. 5).

W ujęciu całościowym najlepiej prezentowały się gospodarstwa należące do grupy I, które wykazywały wyraźną przewagę nad pozostałymi grupami we wszystkich przedstawionych przekrojach, przekraczając wartości średnie dla całej populacji. Najgorsze wskaźniki zarówno w przypadku produktywności, jak i dochodowości zasobów uzyskały gospodarstwa zaliczone do grupy II.

Przewaga gospodarstw z I grupy nad grupą II w zakresie produktywności wyrażonej poziomem produkcji końcowej na 1 ha UR była 1,7-krotna, a w przeliczeniu na jednostkę siły roboczej 3,2-krotna. W przypadku uzyskanego dochodu rolniczego różnice te były jeszcze wyższe i wynosiły odpowiednio 1,9 i 3,6.

Tabela 5

Zróżnicowanie produktywności i dochodowości zasobów

Wyszczególnienie	Grupy gospodarstw			
	I	II	III	średnio
Produkcja końcowa brutto w zł:				
Na 1 ha UR	1 901	1 114	1 751	1 750
Na jednostkę pełnozatrudnionej siły roboczej (j.p.s.r.)	16 540	5 201	8 612	9 764
Na jednostkę wartości brutto środków trwałych	0,29	0,19	0,22	0,24
Dochód rolniczy brutto w zł:				
Na 1 ha UR	870	445	839	821
Na jednostkę pełnozatrudnionej siły roboczej (j.p.s.r.)	7 565	2 077	4 126	4 580
Na jednostkę wartości brutto środków trwałych	0,13	0,08	0,11	0,11

Źródło: Jak w tabeli 1.

Zasadniczym źródłem przewagi gospodarstw z I grupy nad pozostałymi był bardziej intensywny system użytkowania gruntów i wyższa intensywność produkcji (wyrażona ilością stosowanych nakładów). W gospodarstwach tych większy był udział gałęzi bardziej intensywnych w strukturze zasiewów. Wyższy poziom plonów i inna struktura produkcji spowodowały, że gospodarstwa te osiągały lepsze wyniki produkcyjne i dochodowe, a w rezultacie wyższą efektywność wykorzystania posiadanych zasobów (ziemi, siły roboczej i środków trwałych).

Plany respondentów dotyczące zmian sposobu gospodarowania w nowych warunkach

Zmiana społeczno-ekonomicznych warunków funkcjonowania po 1989 r. postawiła gospodarstwa chłopskie w bardzo trudnej sytuacji ekonomicznej. Ma to potwierdzenie w ocenie sytuacji dochodowej przedstawionej przez rolników.

Jedynie 10,7% rolników wyraziło pogląd, że dochody jakimi dysponowali w 1996 roku były w porównaniu z 1992 rokiem większe. Ponad 44% uważało,

Tabela 6

Opinie rolników na temat sytuacji ekonomicznej prowadzonych gospodarstw⁷

Wyszczególnienie	Grupy gospodarstw			
	I	II	III	średnio
Udział gospodarstw, którym po 1992 r. gospodarowało się (%):				
– znacznie lepiej	2,3	9,1	1,5	2,3
– nieco lepiej	22,7	4,5	9,7	11,5
– tak samo	20,5	9,1	22,6	21,1
– nieco gorzej	27,3	22,7	20,5	21,8
– znacznie gorzej	20,5	50,0	34,9	33,7
Udział gospodarstw, w których wg opinii rolników osiągnięto w 1996 r. w stosunku do 1992 r. (%):				
– dochody większe	15,9	22,7	8,2	10,7
– dochody na podobnym poziomie	29,5	27,3	50,3	44,8
– dochody niższe	54,6	45,5	41,5	44,1

Źródło: Jak w tabeli 1.

⁷W tabeli pominięto wypowiedzi osób, które nie miały wyrobionej opinii na temat sytuacji ekonomicznej prowadzonych gospodarstw.

że były one takie same lub mniejsze. Najbardziej pesymistyczni w swojej ocenie byli rolnicy z gospodarstw I grupy, w których głównym źródłem dochodów była działalność rolnicza.

Rolnicy – zapytani, jak powinni postępować, aby poprawić swoją sytuację – spośród przedstawionych im możliwości najczęściej wybierali: szukanie dodatkowych źródeł dochodów poza własnym gospodarstwem (58,2%), szukanie możliwości poprawy we własnym gospodarstwie (46,7%) i tworzenie organizacji zajmujących się zaopatrzeniem, zbytem i przetwórstwem płodów rolnych (39,5% wskazań).

Mimo złej sytuacji rolnictwa i gospodarstw, ponad połowa rolników inwestowała w swoje gospodarstwa lub planowała takie inwestycje. W latach 1992–1996 działalność inwestycyjną podejmowało 88,6% gospodarstw z grupy I, 45,5% gospodarstw z grupy II i 63,1% gospodarstw z grupy III. Licząca się część rolników (31,3%) była zainteresowana powiększaniem potencjału produkcyjnego, 18,4% planowało zmiany w organizacji produkcji, 12,5% zmianę kierunku produkcji, a 3,1% podjęcie pozarolniczej działalności gospodarczej. Postawy około 1/3 respondentów ocenić można jako zachowawcze.

Planowane i dokonane zmiany świadczą o poszukiwaniu przez gospodarstwa sposobu dostosowania się do nowej sytuacji, a ich celem jest zwiększenie pewności działania. Podejmowane inwestycje, podobnie jak zamierzenia rolników odnośnie przyszłości gospodarstw, świadczą o skali zainteresowania kontynuacją i rozwojem produkcji rolniczej.

Tabela 7

Wypożyczenie w środki trwałe i działalność inwestycyjna gospodarstw

Wyszczególnienie	Grupy gospodarstw		
	I	II	III
Wartość brutto środków trwałych (zł):			
– na gospodarstwo	109 008	43 879	66 772
– na 1 ha UR	6 631	5 728	7 800
– na osobę pełnozatrudnioną	57 676	26 755	38 375
Udział w wartości ogółem środków trwałych (%):			
– maszyn i urządzeń technicznych	47,2	22,6	30,6
– budynków i budowli	43,5	63,9	59,1
Udział gospodarstw posiadających ciągniki (%)	79,5	45,5	63,6
Odsetek gospodarstw, które w latach 1992–1996 prowadziły działalność inwestycyjną (%)	88,6	45,5	63,1

Źródło: Jak w tabeli 1.

Podsumowanie

Zmiana społeczno-ekonomicznych warunków funkcjonowania po 1989 roku postawiła rolników i ich gospodarstwa w nowej sytuacji ekonomicznej i finansowej. Zdecydowana większość gospodarstw chłopskich nie zdołała się przystosować do nowych warunków. Pozbawione osłony słabe jednostki zostały poddane przyspieszonej degradacji i procesowi dekapitalizacji majątku. Rodzinne gospodarstwa chłopskie są strukturalnie słabo przygotowane do nowych reguł gospodarowania, a w gospodarce rynkowej liczy się siła ekonomiczna i zdolność aktywnego zachowania się na rynku.

Z obserwacji i wyników badań wielu autorów wynika, że istnieje duże zróżnicowanie gospodarstw indywidualnych. Zróżnicowanie to wykazuje tendencję do pogłębiania się. Mamy więc do czynienia z procesem polaryzacji gospodarstw zarówno w zakresie obszaru i uzyskiwanych wyników, jak i możliwości rozwojowych.

W latach 1992–1996 właściciele badanych gospodarstw wykazywali zróżnicowaną skłonność do zmian obszarowych, jednak znacząca ich część zdecydowała się na powiększenie zasobu posiadanych gruntów. Właściciel co czwartego gospodarstwa, uważając je za zbyt małe, planował jego powiększenie przez zakup lub dzierżawę gruntów w przyszłości. Istotną cechą przemian struktury obszarowej w tym okresie był przyrost liczby gospodarstw dużych i koncentracja ziemi w tej grupie.

Wyniki badań wskazują, że zmiany w zasobach ziemi są czynnikiem mającym istotny wpływ na zmiany w potencjale produkcyjnym, organizacji i wynikach ekonomicznych gospodarstw. Gospodarstwa, które w badanym okresie powiększyły obszar, w większym stopniu reagowały na zmieniające się warunki gospodarowania, były silniejsze ekonomicznie i lepiej wyposażone technicznie, a uzyskiwane przez nie dochody przewyższały znacznie wartości przeciętne dla całej próby.

Zdecydowanie najslabiej prezentowały się gospodarstwa, które w badanym okresie zmniejszyły obszar użytkowanych gruntów. Charakteryzowały się one najslabszym wyposażeniem technicznym, niską towarowością i dużym uzależnieniem od zewnętrznych źródeł dochodów. Znaczna część tych gospodarstw w najbliższej przyszłości – jak wynika z wypowiedzi ich właścicieli – ulegnie likwidacji.

Literatura

- STAŃKO S., 1998: Wybrane elementy metody badań w 1996 roku. [w:] *Dochodowe zróżnicowanie rodzin chłopskich i jego tendencje w gospodarce rynkowej w Polsce*. Warszawa, s. 219–225.
- STAŃKO S., KLUSEK T., 1999: Poziom ekonomiczny gospodarstw a zmiany ich struktury obszarowej. [w:] *Determinanty transformacji struktury agrarnej w rolnictwie polskim. Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Rolnictwo 53, część I*. Wyd. Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu. Poznań, s. 97–114.
- Powszechny Spis Rolny 1996: *Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*. GUS, Warszawa 1998.
- Roczniki Statystyczne GUS.

Productive and Economic Differentiation of Holdings with Different Direction of Changes in their Farm Area

Abstract

This paper presents an analysis of production and economic situation of individual farms choosing different directions of evolution in their area size. The analysis is based on the empirical data obtained from individual farms surveyed in the years 1992 and 1996. Studied farms represent four macroregions, i.e. capital, north-eastern, northern and central-western macroregions. Holdings were classified into three groups: the ones increasing their area, decreasing their area and not changing their area.

Research results show that changes in farms' structure according to the acreage considerably influence the economics and effectiveness of the farms. The data indicates that the holdings expanding their area generally are better equipped with fixed assets and generate higher level of income comparing with its average level. They have more potentials for preservation and future development. The holdings reducing their acreage are worse outfitted with fixed assets and reach lower level of income that is earned predominantly from off-farm activity. Reducing farm area, some of the latter make first steps towards the farm closure in the near future.

Operators of major part of examined holdings have not been interested in increasing the farmland area waiting for signs of improvement in Polish agriculture.

**Sprawozdania
i informacje
z kongresów,
konferencji, seminariów**

Agnieszka Borowska

Katedra Ekonomiki i Polityki Gospodarczej SGGW

Małgorzata Kosicka

Katedra Ekonomiki Konsumpcji i Gospodarstwa Domowego SGGW

Informacja o konferencji naukowej „Polskie gospodarstwa domowe w procesie integracji z Unią Europejską”

W dniach 14–15 października 1999 r. w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie odbyła się ogólnopolska konferencja naukowa nt. „Polskie gospodarstwa domowe w procesie integracji z Unią Europejską” zorganizowana przez Katedrę Ekonomiki Konsumpcji i Gospodarstwa Domowego Wydziału Żywności Człowieka oraz Gospodarstwa Domowego¹. Otwarcia konferencji dokonał JM Rektor SGGW, prof. dr hab. Włodzimierz Kluciński.

Celem obrad było omówienie kondycji i funkcjonowania polskich gospodarstw domowych w okresie transformacji, scharakteryzowanie ich poziomu i struktury konsumpcji, poznanie opinii Polaków na temat procesu integracji z Unią Europejską, a także przedstawienie oczekiwań społeczeństwa w zakresie zaspokajania potrzeb konsumpcyjnych.

W konferencji uczestniczyło około 100 osób z Polski i z zagranicy. W obradach udział wzięli pracownicy szkół wyższych, instytutów naukowych, instytucji rządowych i pozarządowych oraz praktycy zajmujący się gospodarstwami domowymi.

Materiał do dyskusji stanowiły artykuły zamieszczone w publikacji „Polskie gospodarstwa domowe w perspektywie integracji z Unią Europejską” (Wydawnictwo SGGW 1999).

W pierwszym dniu konferencji odbyły się dwie sesje plenarne, przewodniczyły K. Gutkowska i A. Kusińska. Wygłoszono referaty na temat „Społeczno-ekonomicznych uwarunkowań zachowań gospodarstw domowych w procesie integracji z Unią Europejską”. W popołudniowej sesji na temat „Zachowania polskich gospodarstw domowych na rynku artykułów żywnościowych i usług” wygłoszono 6 referatów.

Pierwszy dzień konferencji zakończyła dyskusja obejmująca problematykę specyficznych cech polskich gospodarstw domowych i ich znaczenia w procesie integracji z UE. W dyskusji poruszono specyfikę gospodarstw domowych w Polsce wynikającą z wielkości dochodów rozporządzalnych i zasobów oraz z infrastruktury konsumpcji, a także w układzie funkcjonalnym (determinanty, uwarunkowania zaspokajania potrzeb). Zwrócono uwagę na wpływ uwarunkowań makroekonomicznych, a także prawnych, kulturowych i politycznych na kondycję polskich rodzin. Dyskutowano nad problemem powiększania się sfery ubóstwa.

J. Senyszyn sygnalizowała, że malejący udział wydatków na żywność w wydatkach ogółem nie wskazuje na wzrost dochodów, a głównie na wymuszone zmiany w strukturze wydatków polskich gospodarstw domowych. Rosną koszty stałe np. wydatki na czynsz, czy na inne media domowe. Wystąpił tzw. paradoks transformacji, gdyż odsetek gospodarstw domowych, które wydają mniej na żywność zmniejsza się wskutek zmiany struktury wydatków, nie wzrostu samego dochodu. Ubóstwo w Polsce jest bardzo ważną barierą w procesie integracji z UE.

S. Berger zwrócił uwagę, że poziom ekonomiczny gospodarstwa domowego ma wpływ na ilość i jakość spożywanych produktów. Zdrowe żywienie nie musi być drogie, wręcz przeciwnie – powinno być tańsze.

K. Gutkowska podniosła problem docelowego modelu konsumpcji. Wskazała, że również w Polsce konsumpcja jest wynikiem działania różnych czynników ekonomicznych i pozaekonomicznych.

A. Kusińska wskazała na kilka różnic pomiędzy polskimi a unijnymi gospodarstwami domowymi. Wynikają one z poziomu zamożności społeczeństwa, sposobu zagospodarowania czasu wolnego. Wskazała, że rozwój społeczeństwa polskiego od początku lat 90. ulega przeobrażeniom. Powstały nowe warstwy społeczne, kształtują się inne potrzeby, zmienia się styl życia, modyfikowane są stare wartości społeczne. W Unii Europejskiej tak dynamiczne zmiany nie występują. Owe nowo powstałe grupy i ich gospodarstwa domowe prezentują cechy z punktu psychologicznego i socjologicznego wartego zbadania.

¹Tegoroczna konferencja została przygotowana przy pomocy finansowej Ministerstwa Edukacji Narodowej oraz Michigan Association of Family & Consumer Sciences.

W Polsce jest mniejszy niż w UE ruch ludności w celu znalezienia pracy. Tradycja czy względy mieszkaniowe przywiązują Polaków do miejsca zamieszkania. Dyskusantka przedstawiła wyniki badań ankietowych przeprowadzonych w 1997 r. (nie zamieszczone w materiałach konferencyjnych), na podstawie których wyodrębniła 4 typy nabywców i nazwała ich pesymistami, aktywnymi uczestnikami rynku, innowatorami, następni to wypracowujący awans społeczny oraz zrezygnowani pasywni, o małych możliwościach nabywczych. Pokazała ich postawy na rynku mieszkań.

T. Pałaszewska-Reindl wskazała na postępujące ekonomiczne rozwarstwienie społeczeństwa polskiego i jego rozszerzanie się, postawiła kilka retorycznych pytań dotyczących przyczyn bierności wobec tego zjawiska oraz skuteczności polityki społecznej rządu. Wyjaśnić należy, których konsumentów należy chronić: czy tylko biednych, czy wszystkich? T. Pałaszewska stwierdziła, że należy dążyć do opracowania aktów prawnych chroniących wszystkich konsumentów, niezależnie od tego, do której grupy dochodowej należą. Według dyskusantki, powinny istnieć instytucje wspierające działania prokonsumenckie. Przychyliła się także do opinii Z. Zielińskiej o celowości edukowania konsumenta już od najmłodszych lat w umiejętności poruszania się w „gąszczu” rynkowych możliwości.

M. Jeżewska zwróciła uwagę na wysoki poziom analfabetyzmu funkcjonalnego wśród Polaków (określany za pomocą wskaźnika pokazującego, ile z zaprezentowanych informacji z życia codziennego odbiorcy potrafią przyswoić). Okazuje się, że wśród osób uczestniczących w badaniu 75% miało kłopoty z umiejętnością analizy danych zamieszczonych w informacjach, np. Polskich Kolei Państwowych.

Z. Zielińska przypomniała, że gospodarka rynkowa pociąga za sobą różne zjawiska oraz wzorce, stereotypy, naśladownictwo, wpływy przenikające z innych państw, zapewne są to nieuniknione zjawiska. Według dyskusantki, różnorodność i różnorodność pozytywnie oddziałuje na konsumentów. Cechy specyficzne poszczególnych społeczeństw będą zacierać się w wyniku globalizacji gospodarki rynkowej. Niekorzystna byłaby utrata np. polskich tradycji żywieniowych (niekiedy bardzo zdrowych).

J. Senyszyn uważa, że obecnie zagrożeniem integracji Polski z UE jest brak skutecznej polityki społecznej państwa. Polacy są mniej zadowoleni z odzyskanej wolności, chcą pracować i zarabiać. Niektóre reformy są prowadzone nieudolnie. Na przykład reforma edukacji może przyczynić się do wystąpienia analfabetyzmu. Beneficjentami będą kraje bogate. Spośród obywateli UE – lepiej wykształceni, młodzi ludzie, którzy dostosują się do wymogów zintegrowanego rynku. W Polsce natomiast reszta społeczeństwa wymaga jak podkreśla J. Senyszyn, wsparcia swoich działań przez politykę społeczną i gospodarczą państwa.

W drugim dniu konferencji poruszono problematykę poziomu, struktury i tendencji w spożyciu żywności w polskich gospodarstwach domowych w porównaniu z krajami UE. Wygłoszono 5 referatów.

Dyskusja dotyczyła trzech grup problemów:

- czynników warunkujących zachowanie konsumenta na rynku żywności,
- ochrony konsumenta oraz żywności,
- form i kierunków edukacji w obrębie konsumpcji żywności.

W dyskusji A. Janicki podkreślił, że obecna rewolucja żywnościowa, przynosi nowe produkty – ekologiczne, prozdrowotne i inne. Powstaje pytanie, czy wybór dokonany przez konsumenta na tak bogatym rynku żywnościowym będzie prawidłowy? W jakim stopniu reklama wpływa na jego świadomość? Czy Polacy są gotowi do akceptacji spożycia produktów zmodyfikowanych, wzbogaconych o różne substancje? Jak Polacy postrzegają jakość, co rozumieją przez to pojęcie?

A. Dołowy na podstawie przeprowadzonych badań stwierdziła, że świadomość żywieniowa Polaków jest niska. Nawiązując do przedmówcy podkreśliła, że jedynie od 5 do 7% wśród badanych respondentów uważa reklamę za czynnik wpływający na decyzję o dokonaniu zakupu. W latach dziewięćdziesiątych w Polsce zwiększa się spożycie produktów markowych, renomowane firmy stać na reklamę produktów w środkach masowego przekazu. Ochrona konsumenta wymaga uzupełnienia luk w prawie dotyczącym reklam produktów szkodliwych dla zdrowia.

Większość uczestników konferencji zgodziła się ze stwierdzeniem, że należy prowadzić szczegółową analizę treści reklamy, zwłaszcza tej, która kierowana jest do dzieci i młodzieży niezwykle podatnych na nowinki rynkowe.

M. Zajączkowska zwróciła uwagę, że w Polsce należy dążyć do wypracowania systemu edukacji żywieniowej. Widzi uzdrowienie obecnego systemu 3 drogami: przez racjonalną politykę rządu, nadrzędne działanie Sejmu w zakresie legislacji, a także przez odpowiednią obudowę prawną dla podmiotów gospodarczych. Dyskusantka wskazała, że polska edukacja skierowana jest do różnych grup ludności, lecz są to tylko ogólne wskazania i zalecenia. Pomoc społeczna, która ma na celu wspieranie rodzin biedniejszych, przejawia się na przykład w kierowaniu do nich kwot pieniężnych, co nie zawsze jest wykorzystane zgodnie z celem.

Zaproszona na konferencję przedstawicielka MRiGŻ poinformowała, że w resorcie pracuje się nad przepisami dotyczącymi metod poprawy jakości żywności, informacji dotyczącej środków konsumpcji, obudowy prawnej rynku konsumenta. W życie weszły już przepisy dotyczące higieny produkcji, przetwórstwa mleka i mięsa, znakowania produktów ekologicznych i inne. W ministerstwie od kilku lat pracuje się nad dostosowaniem przepisów prawnych Polski do obowiązujących w UE.

I. Świetlik z IERiGŻ przedstawiła prognozę kształtowania się popytu na żywność w najbliższych latach w Polsce na podstawie tendencji rozwoju gospodarczego, poziomu i relacji cen rynkowych, wielkości dochodów, którymi rozporządzają gospodarstwa domowe.

W. Laskowski omówił schemat obrazujący poziom spożycia podstawowych produktów żywnościowych przez przeciętnego mieszkańca Polski, porównując go z zaleceniami żywnościowymi.

K. Liberska-Łuczak podkreśliła, że bardzo ważne, zwłaszcza dla ośrodków doradczych, które mają najbliższy kontakt z gospodarstwami domowymi na wsi, są jasno sformułowane przepisy prawne. Na wsi istnieje dużo dobrej woli ze strony rolników do przemian. Dyskutantka również podkreśliła konieczność opracowania spójnego systemu edukacyjnego, którego ogniwem jest rolnik.

Podsumowując wyniki konferencji K. Gutkowska stwierdziła, że postawione na początku cele obrad zostały osiągnięte. Dokonano diagnozy kondycji polskich gospodarstw domowych w przededniu integracji z UE. Wskazano na podobieństwa i różnice pomiędzy unijnymi a polskimi gospodarstwami domowymi i ich przyczyny, omówiono pozytywne i negatywne zjawiska, które już występują i mogą nasilać się przy wstępowaniu do Unii Europejskiej, oraz pokazano możliwości przezwyciężenia trudności.

Information about Scientific Conference: „Polish Households in the Process of Integration with the European Union”

Abstract

On 14 and 15 October 1999, in Warsaw Agricultural University there was organised conference entitled „Polish Households in the Process of Integration with the European Union”. Around 100 people participated in that event.

The foundation for the discussion composed papers included in the publication titled the same way as the Conference. During the debate, the questions related to Polish households' standing and its tendencies in the period of transformation were talked over, and the differences in households' daily work between Poland and the European Union Countries were shown. The methods and instruments for improvement of the situation of growing number of poor families in Poland were presented, with pointing out the necessity for addressing the help from public and non-public sources to the most disadvantaged groups of the population. The problem of great importance was food consumption and alteration in its structure and quality.

During the Conference, pragmatic conclusions on the ways of improving the situation of households were directed both to government and non-government institutes as well as to research.

Informacja o konferencji naukowej „Aktywizacja zawodowa kobiet wiejskich poprzez rozwój drobnej przedsiębiorczości”

Podstawowymi formami aktywności zawodowej kobiet wiejskich w Polsce jest przede wszystkim praca w gospodarstwie rolnym oraz w gospodarstwie domowym, a także zyskująca na znaczeniu gospodarcza działalność pozarolnicza, w tym praca na własny rachunek. Kobiety wiejskie stają przed nowymi wyzwaniami i koniecznością szukania możliwości ekonomicznej aktywności, dającej godziwe źródło utrzymania im samym i ich rodzinom.

W Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie odbyła się 27 listopada konferencja naukowa nt.: „Aktywizacja zawodowa kobiet wiejskich poprzez rozwój drobnej przedsiębiorczości”.

Celem konferencji była prezentacja wyników badań prowadzonych w latach 1996–1998 w ramach grantu KBN pt. „Aktywizacja zawodowa kobiet wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem drobnej przedsiębiorczości”.

Wyniki otrzymane z przeprowadzonych badań zamieszczono w dwutomowym opracowaniu: tom I „Społeczno-kulturowe i ekonomiczne uwarunkowania przedsiębiorczości kobiet” oraz tom II „Funkcjonowanie małych i średnich przedsiębiorstw prowadzonych przez kobiety”. Publikacje te zawierają opracowania syntetyczne i cząstkowe i stanowiły podstawę do dyskusji na konferencji.

Otwarcia Konferencji w dniu 27 listopada dokonał w imieniu władz Uczelni oraz Wydziału Ekonomiczno-Rolniczego prof. dr hab. Andrzej Wiatrak. Obradom przewodniczył prof. dr hab. Mieczysław Adamowicz. Wprowadzenia dokonała prof. dr hab. Janina Sawicka, która kierowała badaniami zakończonego grantu.

W konferencji udział wzięło ponad 70 osób (w tym goście zagraniczni). Reprezentowane były ośrodki naukowe, centralne instytucje rządowe, a przede wszystkim służby doradcze z ODR. Całość debaty konferencyjnej podzielono na dwie sesje. W dyskusji głos zabrało 14 osób, wskazując na praktyczne i teoretyczne problemy przedsiębiorczości.

W ramach sesji pierwszej referaty wygłosili:

1. Andrzej Wiatrak – „Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich”.
2. Krystyna Najder-Stefaniak – „Etyka biznesu”.
3. Janina Sawicka – „Aktywizacja zawodowa kobiet wiejskich poprzez rozwój drobnej przedsiębiorczości”.
4. Agnieszka Biernat-Jarka – „Sytuacja materialna kobiet prowadzących małe i średnie przedsiębiorstwa”.

W dyskusji, w tej części konferencji głos zabrali: Krystyna Gutkowska, Mieczysław Adamowicz, Krystyna Najder-Stefaniak, poruszając problemy teoretyczne związane z definiowaniem pojęcia przedsiębiorczość oraz jego skali i zakresu. Stanisława Dmítőca z Krajowego Stowarzyszenia Forum Kobiet w swoim wystąpieniu podkreśliła rolę organizacji kobiecych, między innymi we wspieraniu dążeń do osiągania przez kobiety stanowisk, przywilejów, miejsc pracy, zarobków na równych zasadach z mężczyznami. Dyskutanci wskazywali, że udział kobiet w różnych sferach życia społecznego jest zbyt mały, potrzebny jest ich większy dostęp do wiedzy i podnoszenia kwalifikacji.

W sesji popołudniowej, której przewodniczyła prof. dr hab. Janina Sawicka, wygłoszono następujące referaty:

1. Krystyna Gutkowska, Krystyna Żelazna – „Przedsiębiorczość – konsekwencje dla wiejskich gospodarstw domowych”.
2. Andrzej Filipowicz – „Drobna przedsiębiorczość – niektóre formy organizacyjne i uwarunkowania prawne”.
3. Aldona Zawojcka – „Przedsiębiorczość kobiet wiejskich w krajach Unii Europejskiej”.

W ożywionej dyskusji głos zabierali zarówno praktycy, jak i pracownicy naukowcy.

Jadwiga Tataara z ODR w Końskowoli wskazała na korzyści wynikające ze zrzeszania się drobnych przedsiębiorstw, np. tych prowadzących działalność agroturystyczną, jak i w ogóle mieszkańców wsi, w tym kobiet, w większej konkurencyjności na rynku. Podkreśliła, że większe zespoły mogą prezentować swoje racje w środowisku. Pozytywne przykłady takich organizacji, zrzeszeń i stowarzyszeń można obserwować w rolnictwie wielu krajów zachodnich.

Krystyna Żelazna z SGGW wskazała na znaczenie pracy kobiet w polskim rolnictwie, gdzie wykonują one większość pracochłonnych czynności w produkcji zwierzęcej. Dyskutancka zwróciła uwagę na problemy wynikające z łączenia działalności na własny rachunek z organizacją życia w rodzinie. Z badań wynika, że w tych rodzinach występuje partnerski podział obowiązków.

Vera Majerowa z Wydziału Ekonomicznego w Wyższej Szkole Rolniczej w Pradze wskazała na podobną sytuację kobiet wiejskich w Czechach, podkreślając, że w okresie transformacji w rolnictwie jest więcej niż poprzednio problemów, większe są trudności na rynku pracy, większe obciążenie kobiet pracą w gospodarstwach domowych i w rolnictwie.

Krystyna Najder-Stefaniak z SGGW podniosła problem motywacji w prowadzeniu działalności gospodarczej oraz wykorzystania doświadczeń z prowadzenia gospodarstwa domowego do działalności własnej firmy. W badaniach należałoby zweryfikować różnice między postawami deklarowanymi a praktyką co do etyki biznesu (uczciwość, pracowitość itp.).

Andrzej Filipowicz z SGGW wskazał na bariery rozwoju przedsiębiorczości na terenach wiejskich, takie jak: mała sprawność urzędów, utrudnianie, a nie ułatwianie działalności przez lokalną administrację. Inwestorów zniechęca także brak urządzeń infrastrukturalnych na terenach wiejskich.

Zdzisław Jakubowski z SGGW podkreślił, że stan infrastruktury w większym stopniu ogranicza lokalizację na wsi przedsiębiorstw dużych niż mniejszych. Drobną przedsiębiorczość powstaje w wyniku pogorszenia sytuacji ekonomicznej. Większą skalę działalności podejmuje się jako wynik oceny rentowności planowanej inwestycji, bardziej uwzględniając sytuację na lokalnym rynku pracy, a także nastawienie władz i administracji, których zadaniem jest pomoc w rozwiązywaniu spraw formalnoprawnych przedsiębiorców.

Elżbieta Tchórzewska z SGGW zwróciła uwagę, iż związki ekonomii i etyki uwarunkowane są kulturowo oraz że preferencje i wartości kulturowe określają nasz stosunek do świata biznesu oraz to, z jakimi doświadczeniami wejdziemy do UE.

Urszula Kraszewska z ODR Bonin (b. woj. koszalińskiej) poruszyła problemy wsi koszalińskiej, gdzie 60% to gospodarstwa popegeerowskie, a bezrobocie wynosi 30%. Mieszkańcy wsi przeważnie nie podejmują pracy dodatkowej, niewiele też kobiet prowadzi własne firmy. Trudno jest zainteresować inwestorów z zewnątrz, na miejscu bowiem brakuje wykwalifikowanej siły roboczej, a mentalność ludzi nie sprzyja podejmowaniu lokalnych inicjatyw gospodarczych. Dyskutantka uważa, że potrzebny jest odgórny, centralny program rozwoju rolnictwa i restrukturyzacji obszarów wiejskich, w przeciwnym razie nie nastąpią pozytywne zmiany w tym specyficznym środowisku.

Bogusław Jeleń z Akademii Rolniczej w Krakowie, filia w Rzeszowie, scharakteryzował sytuację wsi na południu Polski w makroregionie południowo-wschodnim, gdzie duże szanse rozwoju ma przedsiębiorczość agroturystyczna. Uważa, że działalności agroturystycznej powinna sprzyjać czysta ekologicznie żywność (niskie zużycie nawozów w rolnictwie). Makroregion jest terenem uzdrowiskowym, w związku z tym kobiety wiejskie mogą organizować kwatery prywatne z wyżywieniem dla osób przyjeżdżających na zabiegi w zakładach leczniczych.

Halina Michalak z ODR Kościerzyn (b. woj. sieradzkie) podkreśliła konieczność podejmowania badań naukowych nad sytuacją kobiet wiejskich. Konkurencja jest przykładem łączenia wkładu nauki na rzecz praktyki i odwrotnie, roli praktyki, a w szczególności doradców, którzy wyraźniej widzą potrzeby i trudności wiejskiego środowiska. Współpraca środowisk naukowych i służb doradczych umożliwia wypracowanie propozycji opartych na znajomości teorii i realiów polskiej wsi.

Podsumowania obrad dokonała Janina Sawicka. Omówiła wynikające z przeprowadzonych badań i z dyskusji na konferencji czynniki, uwarunkowania oraz główne bariery rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce, w tym także tych prowadzonych przez kobiety. Na podstawie wyników badań przeprowadzonych w ramach grantu „Aktywizacja zawodowa kobiet wiejskich poprzez rozwój drobnej przedsiębiorczości” główne kierunki aktywizacji kobiet w środowisku wiejskim.

Podsumowanie

Kobiety wiejskie stoją przed nowymi wyzwaniami i koniecznością szukania możliwości ekonomicznej aktywności, dającej godziwe źródło utrzymania im samym i ich rodzinom.

Celem konferencji było przedstawienie sytuacji kobiet podejmujących pozarolniczą działalność gospodarczą na obszarach wiejskich oraz ocena prowadzonych przez nie drobnych przedsiębiorstw. W ramach obrad podkreślono problemy związane z rozwojem przedsiębiorczości na obszarach wiejskich (warunki organizacyjno-prawne, stymulatory i bariery rozwoju, politykę państwa w tych dziedzinach). Jak podkreśliła jedna z uczestniczek konferencji, istnieje konieczność zrzeszania się drobnych przedsiębiorców (np. prowadzących działalność agroturystyczną), jak

i w ogóle mieszkańców wsi (w tym kobiet) w celu zwiększenia szans na rynku oraz prezentacji swoich racji w środowisku.

Organizatorzy konferencji mają nadzieję, że efekty spotkania zadowolili uczestników, wszyscy bowiem mieli możliwości prezentacji swoich poglądów, przedstawienia problemów w celu wspólnego ich rozwiązywania.

General Notes on Scientific Conference: „Rural Women Occupational Activating through Development of Small Business Run by Women”

Abstract

Rural women face new challenges and essentially to look for any possible economic activity that provides them and their families with sufficient source of living.

The purpose of the Conference was to present the situation of women undertaking non-agricultural occupational activity in rural areas and to assess small businesses run by women. In the course of the debate the focus was placed on problems arising from entrepreneurship development in rural regions (legal and organisational conditions, development incentives and obstacles, government economic policy affecting creation of small businesses run by women, etc.).

It was stated that there exists necessity for integration of small business runners through setting up different associations or unions (for example of these people involved in agri-tourism activity) as well as for integration of entire rural population (including women). Closer co-operation within selected groups would increase their competition power on the market and would make possible to represent them in the social dialogue.

The Conference organisers hope that meeting results fulfilled the requirements of its participants because all of them had the possibility to express their views and present any problems to solve them together.

Informacja o konferencji naukowej „Potrzeby oświatowo-doradcze rolników w okresie przemian społeczno-gospodarczych”

Potrzeby oświatowo-doradcze w trudnym dla rolników okresie przemian społeczno-gospodarczych są jednym z ważniejszych problemów nurtujących pracowników nauki, praktyków z Ośrodków Doradztwa Rolniczego oraz najbardziej zainteresowanych, czyli rolników. Powyższemu zagadnieniu poświęcona była naukowa konferencja zorganizowana przez Katedrę Doradztwa Rolniczego SGGW w Warszawie dnia 6 listopada 1998 roku z udziałem licznie przybyłych pracowników nauki i praktyków z ODR.

Dziekan Wydziału Ekonomiczno-Rolniczego SGGW, prof. Bogdan Klepacki podkreślił rosnące znaczenie potrzeb oświatowo-doradczych rolników w Polsce w aktualnie zachodzących przemianach społeczno-gospodarczych i roli mieszkańca polskiej wsi w zjednoczonej Europie.

Referat wprowadzający Z. Przychodzenia, kierownika Katedry Doradztwa Rolniczego, syntetyzujący nadesłane na konferencję 17 referatów zawierał pięć tez:

Teza 1

Kierunki, trendy, orientacje i postulaty edukacyjne dotyczące człowieka dorosłego, pracującego, zmieniają się wraz z rozwojem zarządzania. Najpierw postrzegano człowieka jako element w „rachunku ekonomicznym”, obecnie coraz częściej sprowadza się do „potrzeb psychologicznych” i „indywidualnych projektów zawodowych”, do człowieka samorealizującego się i pokonującego bariery swoich możliwości. Powstaje pytanie: czy w polskich warunkach, gdy do 1/15 ogółu rolników dociera doradztwo w miarę systematycznie, gdy doradztwo indywidualne może objąć jedynie 1/3 rolników, gdy doskonalenie zawodowe w formie pozaszkolnej oświaty rolniczej jest w zaniku, a rolnik może pełnić zawód bez wymaganych kwalifikacji – mogą występować potrzeby oświatowe i doradcze rolników?

Teza 2

Kierowanie zasobami ludzkimi, która to nazwa wyrosła głównie z „technik komunikowania się w organizacjach” i z tzw. szkoły aktywizacji społecznej, a jako działalność stanowi najnowszy model zarządzania, wymaga realizacji zasady ustawiczności w kształceniu i doskonaleniu zawodowym. Systemy prawne większości krajów zobowiązują pracodawców lub odpowiednie organizacje do finansowania kształcenia i doskonalenia ustawicznego (np. we Francji wynosi ono minimum 1,5% rocznego funduszu płac). W Polsce nie ma systemu prawnego zapewniającego realizację zasady ustawiczności kształcenia rolników. Nie powstała nawet ustawa o dokształcaniu rolniczym i doskonaleniu zawodowym w rolnictwie.

Teza 3

W polskim doradztwie rolniczym umacnia się tendencja doradztwa imperatywnego, budowanego na behawiorystycznej koncepcji człowieka kreatywnego. Doradca staje się podmiotem, formułującym prognozę i zalecenia. Również w Europie Zachodniej mamy do czynienia z takim doradztwem. W Polsce doradztwo imperatywne wynika z niskiego wskaźnika zmagazynowanej społecznie wiedzy na wsi. W Europie Zachodniej technologie wytwórcze produktu i dostosowanie do rynku wymagają ustawicznego kształcenia. O rozwoju takiego doradztwa i doskonalenia świadczy stosowana do dzisiaj i importowana z Zachodu odpowiednia terminologia, np. w wyrażeniach: „wyjeżdżam na szkolenie”; „będę uczestniczył w warsztatach treningowych”; „potrzebujemy trenera dla grupy producenckiej”.

Teza 4

Gwarancją szybkiego rozwoju środowisk lokalnych jest realizacja poprawnie opracowanej strategii oświatowej i doradczej w sprzężeniu ze strategią zarządzania. Polska uczestniczyła w takim udanym eksperymencie w końcu XVIII i na początku XIX wieku i z tego tytułu ma doświadczenia.

Teza 5

Jeśli po 2005 roku prawie każdy dorosły mieszkaniec wsi będzie legitymował się wykształceniem wyższym, to jest szansa na modernizację wsi, wzrost jej dobrobytu i zachowanie przez ludność polską tożsamości narodowej. Bez najwyższych kompetencji zawodowych, a w tym bez umiejętności kreatywnych i umiejętności komunikowania, mieszkańcy polskiej wsi w Zjednoczonej Europie będzie pariasem pośród przybierającej na sile warstwie społeczeństwa kognitarnego. Postulat przygotowania rolników na poziomie najwyższych kwalifikacji był – po raz pierwszy w świecie – wcielany w życie na niewielką skalę terytorialną w Polsce, w II połowie XVIII wieku. Drugim krajem, urzeczywistniającym ten postulat (w latach międzywojennych), była Łotwa.

Na konferencji zostało wygłoszonych 17 referatów¹.

W związku z dużą liczbą referatów, ich wielkością i zakresem tematycznym nie sposób jest przedstawić nawet w dużym skrócie wszystkie główne ich myśli i tezy. Dlatego też w tej informacji prezentuję tylko niektóre.

S. Zawisza z Zakładu Doradztwa Rolniczego Akademii Techniczno-Rolniczej w Bydgoszczy skoncentrował się w referacie „Mechanizmy kształtowania się potrzeb rolników” na zagadnieniu identyfikacji potrzeb rolników w przewidywaniu przyszłych działań oraz rozróżnieniu potrzeb realnych od nominalnych. Autor stwierdza m.in.: „Z identyfikowaniem potrzeb rolników wiąże się pojęcie aspiracji, które można określić jako najwyższy możliwy poziom zaspokojenia potrzeby przez jednostkę. Stanowi on pewien poziom porównawczy wyznaczający maksymalne oczekiwania człowieka, którego potrzeby mieszczą się zawsze w indywidualnym przedziale pomiędzy stanem aktualnym a właśnie owym poziomem aspiracji”.

E. Jachimowicz z Katedry Doradztwa Rolniczego SGGW w referacie „Diagnozowanie potrzeb – wybrane zagadnienia metodologiczne” ukazała powagę i rolę funkcji diagnozowania w doradztwie rolniczym, która rozstrzyga o możliwości spełnienia pozostałych, takich jak: funkcja prognostyczna, techniczna czy psychologiczna. Autorka przedstawiła również kategorie cech przydatnych w diagnozowaniu potrzeb oraz wskazania metodyczne w różnych rodzajach zadań diagnostycznych.

Duże zainteresowanie wzbudziła swoim wystąpieniem M. Oszmiańska z Zakładu Doradztwa Rolniczego Akademii Rolniczej we Wrocławiu nt. „Potrzeby doradcze kobiet wiejskich w warunkach gospodarki rynkowej”.

¹Zgłoszone referaty: I. Sikorska-Wolak „Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania kształtowania się potrzeb oświatowych i doradczych rolników”, S. Zawisza „Mechanizmy kształtowania się potrzeb rolników”, E. Jachimowicz „Diagnozowanie potrzeb – wybrane zagadnienia metodologiczne”, B. Perepeczko „Nowe czasy – nowe potrzeby edukacyjne rolników”, W. Kujawiński „Rola doradcy rolniczego w zakresie stymulowania i wspierania aktywności własnej rolników”, J. Heller „Przemiany na wsi polskiej a zadania doradztwa socjalno-ekonomicznego”, A. Wiatrak „Kierunki pracy w klubach 4-H jako wyraz potrzeb oświatowych dzieci i młodzieży wiejskiej”, M. Oszmiańska „Potrzeby doradcze kobiet wiejskich w warunkach gospodarki rynkowej”, J. Ryznar „Potrzeby oświatowe rolników i gospodyń wiejskich”, A. Dyszewski „Potrzeby doradcze kierowników gospodarstw w województwie wałbrzyskim”, A. Parzonko „Potrzeby oświatowo-doradcze rolników zrzeszonych w grupach producenckich”, K. Krzyżanowska „Psychologiczne aspekty przedsiębiorczych zachowań rolników”, K. Karbowski „Potrzeby doradcze rolników prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą w ich opinii”, E. Jaska „Potrzeby rolników kształtujące motywację do wprowadzania ekologicznych metod pracy w gospodarstwach”, B. Frącek „Priorytety doradztwa ekologicznego w rejonie Nowej Rudy”, A. Jaźwińska „Potrzeby oświatowo-doradcze rolników prowadzących działalność agroturystyczną”, K. Tabor „Działalność agroturystyczna i jej wpływ na zmiany w gospodarstwie”.

Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdziła, iż „Największe potrzeby doradcze kobiet wiejskich dotyczą tworzenia dodatkowych źródeł dochodu, żywienia rodziny, problemu uprawy roślin ozdobnych, estetyki zagrody wiejskiej, ekologii oraz marketingu”.

W dyskusji toczącej się wokół referatu wprowadzającego oraz wygłoszonych referatów podkreślano rolę doradztwa rolniczego i oświaty rolniczej w zmieniających się warunkach polskiego rolnictwa oraz bliskiej perspektywie wejścia Polski do Unii Europejskiej.

Konferencja uświadomiła złożoność problemów występujących w polskim doradztwie rolniczym i ponadto ukazała rosnące zapotrzebowanie na fachowe doradztwo i rolę nauki w tym zakresie. Przyczyniła się do skonsolidowania środowiska naukowego i praktyków zajmujących się doradztwem i pozaszkolną oświatą rolniczą oraz do wskazania nowych i interesujących obszarów badawczych.

General Notes on Scientific Conference: „Educational and Advisory Needs of Farmers in the Period of Social and Economic Transformation”

Abstract

In the difficult period of social and economic transformation, the farmers' demand for educational and advisory services constitutes one of the crucial problems engaging research workers, professionals from Agricultural Extension Units and the most involved into the problem, namely farmers.

Scientific Conference organised by the Department of Agricultural Counselling, Warsaw Agricultural University, that took place on 6 November 1998 in Warsaw made possible to emphasise and debate on all questions related to farmers education and advisory services provided them during social and economic transformation in Poland.

Informacja o konferencji naukowej „Marketing w turystyce wiejskiej”

W Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie odbyła się 5 listopada 1998 r. konferencja naukowa na temat „Marketing i produkty markowe w turystyce wiejskiej”. Konferencja została zorganizowana przez Katedrę Ekonomiki i Organizacji Gospodarstw Rolniczych przy wsparciu Ministerstwa Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej oraz Centrum Doradztwa i Edukacji w Rolnictwie w Poznaniu. W konferencji uczestniczyły 72 osoby, w dyskusji głos zabrało 18 osób. Otwarcia konferencji dokonał JM Rektor SGGW, prof. dr hab. W. Kluciński, który przywitał przybyłych gości i pracowników SGGW. Podkreślił, że tematyka konferencji jest bardzo aktualna.

Celem obrad konferencji było:

- popieranie rozwoju działań marketingowych i przyszłej pracy w zakresie turystyki wiejskiej,
- integrowanie się pracowników nauki, doradców, rolników i instytucji pracujących w tym zakresie,
- przedstawienie opinii i wniosków dotyczących doskonalenia oferty agroturystycznej,
- zapoznanie się z doświadczeniami ośrodków doradztwa rolniczego, stowarzyszeń agroturystycznych i innych instytucji, dotyczących działań marketingowych w turystyce wiejskiej.

Podstawą konferencji oraz dyskusji było 14 referatów, które uczestnicy otrzymali w zwartej publikacji.

Autorami referatów byli głównie pracownicy naukowcy zajmujący się problemami turystyki wiejskiej. Obrady konferencji składały się z dwóch sesji referatowych oraz dyskusji. Wprowadzenia do konferencji dokonał Andrzej P. Wiatrak.

Referenci w swoich wystąpieniach wskazywali na rolę, jaką odgrywa system marketingu w stymulowaniu turystyki wiejskiej. W strategii marketingu najważniejsze jest tworzenie produktu, ponieważ jest on podstawą przygotowania pakietu usług i prowadzonych działań w zakresie dystrybucji i promocji. Oferując produkt turystyczny dobrej jakości, stwarzamy podstawy do ponownego przyjazdu turystów w przyszłym sezonie, ponieważ zaspokoiłiśmy ich potrzeby i uzyskaliśmy zaufanie. Cena, podobnie jak produkt, jest narzędziem marketingowego oddziaływania na rynek. Między ceną a innymi elementami marketingu mix zachodzą ściśle korelacje. Akceptowany przez nabywcę poziom ceny określa równocześnie granice polityki produktu, dystrybucji i promocji. Celem dystrybucji jest zapewnienie warunków efektywnego – pod względem społecznym i ekonomicznym – przesuwania produktów ze sfery ich wytwarzania do ostatecznych odbiorców, przy uwzględnieniu ich potrzeb, wymagań oraz intencji zakupu. Po powstaniu produktu agroturystycznego oraz ustaleniu jego ceny należy zwrócić uwagę na zagadnienie komunikacji marketingowej, tj. promocji. Niezależnie bowiem od tego, jak atrakcyjny jest nasz produkt, bez efektywnego informowania rynku o jego zaletach i nakłaniania konsumentów do zakupu nie osiągniemy sukcesu.

Uczestnicy konferencji byli zdania, że zagadnienia związane z marketingiem usług agroturystycznych nie są jedynym warunkiem decydującym o rozpoczęciu i powodzeniu tego przedsięwzięcia, gdyż ma na nie wpływ cały zespół czynników zewnętrznych, m.in. rządowy program pomocy ekonomicznej, organizacyjnej i prawnej.

Kolejna kwestia omawiana na konferencji dotyczyła badań marketingowych w turystyce wiejskiej. W roku 1997 w ramach programu TOURIN II przeprowadzono badania nabywców w siedmiu regionach Polski. Obecnie dzięki Urzędowi Kultury Fizycznej i Turystyki badania te są przeprowadzane w dziewięciu województwach Polski południowej. Odnoszą się do wieku, wykształcenia i sytuacji materialnej nabywców. Mają na celu zgromadzenie danych, na podstawie których można określić potrzeby potencjalnych i rzeczywistych nabywców usług turystycznych, szacowanie wielkości rynku i obszarów sprzedaży, analizę popytu turystycznego i zachowania się turystów. Ponadto, dostarczają nam informacji, które regiony Polski generują popyt na turystykę wiejską i jacy nabywcy korzystają z ofert.

Podkreślano również, że produkt turystyczny ma dwa wymiary: materialny i pozamaterialny. Same dobra materialne – nawet o najwyższym standardzie – nie zadowolą nabywców, jeżeli nie zostaną wsparte miłą i życzliwą obsługą. Jeżeli gospodarze nie zapewnią atmosfery przepelnionej szczerą serdecznością, to żadne zabiegi reklamowe nie pomogą w zdobyciu gości, a tym bardziej stałych, którzy wracaliby co roku, jak do rodzinnego domu. Tak więc produkt turystyczny jest nierozzerwalnie związany z człowiekiem, który go oferuje. Przy pierwszym spotkaniu z gościem ważne jest wrażenie, jakie na nim zrobi nasze powitanie i rozmowa, dlatego warto zadbać o wygląd i schludny ubiór.

Uczestnicy konferencji zaproponowali, aby w działaniach marketingowych i w ofercie agroturystycznej znajdowały się elementy o charakterze przyrodniczym. Byli zdania, że walory o charakterze ekologicznym na wsi odegrają dużą rolę w przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Aspektów ekologicznych nie powinniśmy ograniczać tylko do rolnika prowadzącego działalność agroturystyczną, ale patrzeć ponadregionalnie.

W trakcie konferencji zwrócono także uwagę na osiągnięcia w zakresie działalności agroturystycznej Wojewódzkiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego w Olsztynie. W ostatnim czasie przeprowadzono tam 32 kursy dla osób rozpoczynających i prowadzących działalność agroturystyczną, na których przeszkolono 870 osób. Ponadto, zakres działań ODR obejmuje: doradztwo grupowe, doradztwo indywidualne, kategoryzację wiejskiej bazy noclegowej, udostępnianie wydawnictw promujących rozwój agroturystyki.

Referenci zauważyli, że głównym przesłaniem w turystyce wiejskiej są produkty markowe, które mają unikalną, trudniejszą do kopiowania tożsamość. To one mają tworzyć wizerunek polskiej turystyki w kraju i za granicą. Unikalność i oryginalność produktów markowych sprawia, że są one łatwo utożsamiane i odróżniane od innych konkurencyjnych produktów. Marian Woźniak wskazał, że produktem markowym mogą stać się Bieszczady, które dysponują unikalnymi formami przyrody oraz zapewniają wypoczynek w ciszy i spokoju. Stwierdził też, że region ten ma ogromne bogactwo kulturowe i specyficzną historię. Szczególnym bogactwem, bardzo istotnym elementem produktu, są mieszkańcy tych gór. Bieszczady oferują wypoczynek z wieloma możliwościami spędzania wolnego czasu – wędrówki piesze, rowerowe, sporty wodne, jazdę konną, a zimą uprawianie sportów zimowych.

Konferencja zakończyła się dyskusją, w której udział wzięli między innymi: S. Błaszczyk, J. Kamieniecka, L. Strzembicki, E. Wyrwicz, R. Domański, A. Borowiec, M. Lechwar, M. Zalewski.

Poruszano w niej najczęściej sprawy związane z produktem markowym oraz marketingiem w agroturystyce, organizacją i sposobami funkcjonowania agroturystyki, brakiem współpracy między rolnikami a stowarzyszeniami agroturystycznymi i innymi instytucjami pracującymi na rzecz rozwoju turystyki wiejskiej.

Dyskutanci stwierdzili, że w odniesieniu do marketingu i upowszechniania oferty agroturystycznej jest jeszcze wiele do zaoferowania i wykonania. Aby prezentowany produkt był dobrze odbierany przez klientów, bardzo ważne jest odpowiednie przygotowanie osób świadczących usługi turystyczne. Brak jednej silnej organizacji skupiającej rolników zajmujących się agroturystyką oraz słabo rozwinięta baza turystyczna są podstawowymi minusami w tym przedsięwzięciu.

Konferencję zakończył A.P. Wiatrak, który podsumował wystąpienia i dyskusję oraz wymienił przyszłe problemy rozwoju turystyki wiejskiej.

General Notes on Scientific Conference: „Marketing in Rural Tourism”

Abstract

Conference on the „Marketing and mark products in rural tourism” took place on 5 November 1998 in Warsaw Agricultural University. The Conference was organised by Department of Economics and Organisation of Agricultural Holdings, WAU with the support of Ministry of Agriculture and Food Economy and the Centre of Counselling and Education in Agriculture from Poznań.

The Conference covered the following areas: providing assistance to marketing development in the field of rural tourism; promoting integration between researches, counsellors, farmers and institutions working for rural tourism; presenting opinions and conclusions on the ways of improvement to agritourism offers; exchange the experience in the area of rural tourism marketing between agricultural counselling units, agritourism associations and other agents.

The participants stated that marketing plays a key role in rural tourism development. On the contrary, in the marketing strategy the most important seems to be the product creation, because tourism services of high quality attract holiday markers.

Sprawozdanie z konferencji „Doradztwo rolnicze w stymulowaniu przemian zachodzących w polskim rolnictwie”

Doradztwo rolnicze historycznie związane jest z polską wsią i razem z nią przechodzi restrukturyzację. Wychodząc naprzeciw potrzebom rolników współczesne doradztwo rozszerza swoją działalność o nowe kierunki, które obejmują m.in. doradztwo: marketingowe, ekologiczne, socjalno-bytowe, w zakresie organizacji turystyki wiejskiej, rozwoju przedsiębiorczości pozarolniczej i inne.

Problematyce miejsca i znaczenia doradztwa rolniczego w kontekście przemian zachodzących na wsi i w rolnictwie polskim poświęcona była konferencja naukowa zorganizowana przez Ministerstwo Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej (MRiGŻ) oraz Centrum Doradztwa i Edukacji w Rolnictwie (CDiEwR) w dniach 7–8 września 1998 r. w siedzibie CDiEwR w Poznaniu. Tytuł konferencji sformułowano następująco: *Doradztwo rolnicze w stymulowaniu przemian zachodzących w polskim rolnictwie*.

Nadesłane na konferencję referaty uporządkowano w trzy grupy:

I. Doradztwo rolnicze wobec nowych zadań i oczekiwań (16 referatów).

II. Miejsce innowatyki we wspieraniu rozwoju polskich gospodarstw rolnych (8 referatów).

III. Współczesne problemy doskonalenia zawodowego rolników i ich doradców (11 referatów).

W części pierwszej wskazano na konieczność doskonalenia systemu doradztwa rolniczego w Polsce (A.P. Wiatrak, SGGW) oraz jego nowe zadania w przeddzień procesu integracji ze strukturami europejskimi oraz w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich. W dwóch kolejnych referatach (Z. Brodziński, ART Olsztyn i E.K. Chylek, MRiGŻ) podkreślono rolę doradztwa rolniczego i edukacji rolniczej w przezwyciężaniu problemów na wsi, głównie w kontekście przemian strukturalnych. Autorzy stwierdzili iż *negatywnie na oświatę rolniczą wpływa fakt, iż działania edukacyjne szkół rolniczych i Ośrodków Doradztwa Rolniczego nie są zintegrowane*. Wskazana została również rola doradztwa w realizacji polityki państwa. Na zadania doradztwa w kreowaniu i wspieraniu przedsiębiorczości pozarolniczej na wsi wskazała w swoim referacie K. Krzyżanowska (SGGW). Jednocześnie autorka przedstawiła charakterystykę rolnika-przedsiębiorcy oraz wskazała motywy podejmowania działalności pozarolniczej przez rolników. Jak łatwo się domyśleć, dominującym motywem (93% respondentów) były korzyści materialne.

Analizy możliwości zaspokajania potrzeb doradczych, oczekiwań pod adresem doradztwa oraz barier i ograniczeń jego rozwoju dokonał E. Matuszak (CDiEwR Poznań). Sprawność oddziaływań doradczych (na przykładzie woj. walbrzyskiego) zaprezentował A. Dyszewski (AR Wrocław). Przedstawione wyniki badań upoważniły autora do wyciągnięcia wniosku, iż *w środowisku rolniczym jest duże zapotrzebowanie na doradztwo świadczone przez państwowe służby doradcze (bezpłatne), ale jest również miejsce na usługi komercyjne*. Na konieczność utrzymania doradztwa państwowego – chociażby z uwagi na ciągłe ubożenie rolników – wskazał również W. Rzepiński (ODR Ostrołęka).

Potrzeby doradcze młodych rolników stanowiły przedmiot wystąpienia A. Marcysiak (WSRP Siedlce). Autorka podkreśliła wymagania tej grupy mieszkańców wsi co do przygotowania doradcy, jego wiedzy i metod pracy. Praca doradcy to nie tylko szeroko rozumiana edukacja, ale również pomoc w rozwijaniu aktywności twórczej samych rolników (W. Kujawiński, CDiEwR Poznań). Dlatego też wieś jest doskonałym polem rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw (MSP) przetwórstwa rolno-spożywczego, których powstanie i funkcjonowanie kreuje popyt na doradztwo.

Analizę miejsca doradztwa w rozwiązywaniu problemów lokalnych (na przykładzie gminy Górowo Iławeckie) podjęli A. Mickiewicz (AR Szczecin) oraz R. Kobyliński (WODR Barzkowice). Problemy te uporządkowali oni w następujące grupy: finansowe i opłacalności produkcji rolniczej; infrastruktury w gminie; mechanizacji gospodarstw i modernizacji budynków inwentarskich; wysokich cen środków produkcji. Podkreślili oni również istniejące wśród rolników duże zapotrzebowanie na edukację. Badani rolnicy oczekują do doradców m.in. zwiększenia liczby szkoleń, częstszych przyjazdów doradców do gospodarstwa, przekazywania większej ilości informacji. Badania te potwierdziły też *znaną prawidłowość, że więcej doradztwa chcą lepiej wykształceni i prowadzący większe gospodarstwa rolne*.

Mobilizacją do skuteczniejszego i efektywniejszego działania doradców jest – zdaniem K. Tabora (SGGW) – ich ocena. Kryteriów i metod oceny pracy doradczej jest wiele, ale aby przyniosła ona zamierzony rezultat, musi

być działaniem systematycznym, powiązaniem z systemem wynagrodzenia, sprawiedliwym i rzetelnym oraz uwzględniającym możliwości doradcy.

Nieco inny charakter miał referat E. Jachimowicz (SGGW) podejmujący problematykę metodologii doradztwa, m.in. *zagadnienia metod i narzędzi doradczych, wskaźników do pomiaru zjawisk i zależności między nimi; warunków koniecznych do weryfikacji twierdzeń; prawidłowości w procesie wyjaśniania i przewidywania zjawisk czy wreszcie charakterystyki typów zjawisk.*

Drugą część konferencji otworzyła I. Sikorska-Wolak (SGGW) referatem poświęconym procesom innowacyjnym w rolnictwie. Autorka omówiła m.in. kierunki i tendencje zmian innowacyjnych, procesy generowania innowacji, mechanizmy rozprzestrzeniania się innowacji. Podkreśliła też, że *postęp w rolnictwie w istotny sposób determinowany jest przez politykę rolną i społeczną państwa, stwarzającą lub nie warunki do jego urzeczywistniania się.*

Problematyce wdrażania innowacji w zakresie doradztwa technologicznego w wybranych działach specjalnych produkcji zwierzęcej poświęcony był referat R. Jaworskiego (ODR Sielinko).

Istotnym elementem procesu innowacyjnego jest informacja. Różną interpretację tego zagadnienia przedstawiono w referatach: M. Oszmiańskiej (AR Wrocław), A. Woźniak (SGGW), A. Jaźwińskiej (SGGW).

Badania M. Oszmiańskiej i A. Jaźwińskiej dowiodły, iż preferowanym przez rolników i ich rodziny źródłem informacji są kontakty interpersonalne (doradcy, dealerzy, sąsiedzi, znajomi, rodzina itp.).

W ciągu ostatnich lat rośnie popularność giełd towarowych (W. Rączy, AR Kraków). W instytucji tej widzi autor nie tylko miejsce, gdzie dokonuje się obrót towarami, ale przede wszystkim *system kompleksowego upowszechniania postępu rolniczego (umożliwia ona kontakt nauki i praktyki rolniczej).*

Znaczenie wzorcowych gospodarstw w upowszechnianiu innowacji rolniczych było przedmiotem referatu J. Ryznara i A. Szewczuk (AR Wrocław). Przedstawione przez autorów dane wskazują, że w największym stopniu przyjmowane są innowacje nie wymagające inwestycji (np. z zakresu ekonomiki i organizacji gospodarstw).

Referat S. Zawiszy z ATR w Bydgoszczy poświęcony był zdefiniowaniu i klasyfikacji potrzeb rolników oraz roli doradztwa w identyfikacji i zaspokajaniu zmieniających się potrzeb.

W trzeciej grupie referatów przedstawione zostało m.in. znaczenie doradztwa rolniczego w promowaniu zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Nie jest on możliwy bez świadomości ekologicznej mieszkańców wsi, a ta w dużej mierze zależy od poziomu edukacji ekologicznej realizowanej przez jednostki szkolne i ośrodki doradztwa rolniczego (T. Wieczorek, SGGW). Problem ten podjął również S. Kukułka (IUNG Puławy), podkreślając jednocześnie znaczenie drożności kanałów informacji na drodze *praktyka – nauka – praktyka.*

Kolejne, szeroko poruszane zagadnienie dotyczyło doskonalenia kadr doradczych. W swoich wystąpieniach omawiali ten problem: A. Holewiński (ISK Skierniewice), A. Pabich (CDiEwR Poznań), Patlewicz (IHAR Radzików).

Wymienieni referenci podkreślili, że organizując szkolenia należy pamiętać, iż *programy szkolenia zawodowego dla różnych profili i kierunków specjalistycznych powinny uwzględniać warunki prawidłowo realizowanego programu dydaktycznego oraz wybór odpowiedniego terminu szkolenia.*

Referat B.M. Wawrzyniaka (ATR Bydgoszcz) był poświęcony analizie naukowych, dydaktycznych i organizacyjnych dokonań katedr i zakładów doradztwa rolniczego uczelni rolniczych. Stwierdził on, że *placówki te stanowią zaledwie jedno ogniwo polskiego systemu doradztwa rolniczego, ale przy tym ogniwo niezwykle istotne z uwagi na to, iż oprócz prowadzenia badań naukowych przygotowują kadrę naukową dla tego segmentu gospodarki, który jest odpowiedzialny za dyfuzję innowacji rolniczych.* Znaczenie placówki naukowo-badawczej w przedsiębiorczym wychowaniu mieszkańców wsi przedstawili na przykładzie Centrum Rozwoju Obszarów Wiejskich przy ART w Olsztynie A. Lewczuk i E.K. Chylek.

Analizy znaczenia źródeł wiedzy i pomocy fachowej dla gospodarzy „wielkorolnych” podjęła się B. Perepeczko (SGGW). Autorka zauważyła, iż *mimo dobrego, nieporównywalnie lepszego od pozostałych producentów rolnych, przygotowania, wszyscy badani właściciele dużych gospodarstw doceniają – i to nie tylko w deklaracjach – znaczenie kompetencji.* Doceniając rangę informacji w procesie podejmowania decyzji, Cz. Michałowski i I. Szkodzińska (AR Lublin) zaprezentowali sposób postrzegania przez rolników wybranej gminy wartości doradczych miesięcznika „Zamojski Serwis Informacyjny”.

Oryginalną formę oddziaływania na rolników przedstawili pracownicy WODR w Końskowoli (H. Bartuzi, E. Polak). Pod hasłem „Dni Doradztwa w Gminie” zorganizowali oni – uporządkowane w grupy tematyczne – szkolenia, spotkania, pokazy i demonstracje.

O konieczności dostosowania programów kształcenia na rolniczych uczelniach wyższych do warunków wsi i rolnictwa poszczególnych regionów mówił A. Kożuch (WSRP Siedlce). Wskazana jest ścisła współpraca uczelni z ODR-ami w zakresie odbywania praktyk przez studentów czy uczestniczenia kadry naukowo-dydaktycznej w kursach i seminariach. Autor podkreślił też, iż *dla wyrównania i poprawy poziomu nauczania oraz zharmonizowania treści nauczania wskazane jest wzajemne uzgodnienie i weryfikowanie treści nauczania pomiędzy poszczególnymi ośrodkami.*

Zaprezentowane referaty skłoniły uczestników konferencji do dyskusji, która dotyczyła stanu polskiego rolnictwa, pozycji doradztwa rolniczego w nowym układzie administracyjnym kraju, problemów zawodowych doradców, jak również problemów metodologicznych pojawiających się w teorii doradztwa rolniczego. Uczestnicy podkreślili też znaczenie konferencji jako spotkania przedstawicieli nauki i praktyki doradczej, które umożliwiło wymianę poglądów i doświadczeń oraz zapoczątkowało współpracę.

Konferencja została podsumowana przez A.P. Wiatraka (SGGW), który raz jeszcze wskazał na znaczenie doradztwa rolniczego w przekształcaniach zachodzących na wsi i w rolnictwie.

W słowie wstępnym do publikacji materiałów konferencyjnych organizatorzy zaznaczyli, iż *celem konferencji jest wymiana poglądów i doświadczeń dotyczących roli doradztwa w stymulowaniu i wspieraniu przemian zachodzących w polskim rolnictwie oraz zainicjowanie dyskusji dotyczącej problemów aktualnie nurtujących praktykę doradczą i współpracującą z nią naukę.*

Jako uczestniczka i pilna obserwatorka tej konferencji pozwolę sobie stwierdzić, iż **cel ten został osiągnięty.**

General Notes on Scientific Conference: „Agricultural Counselling as a Factor Encouraging Changes in Polish Agriculture”

Abstract

In the last period, the expansion of agricultural counselling services that are strictly connected both with Polish rural areas and farming was observed.

Conference mentioned in the title took place in Poznań (7–8 September 1998) and was designed to the tasks of the contemporary advising, problems of improving qualifications of the farmers and the role of an innovatics in supporting Polish agricultural holdings' development. The main purpose of the Conference was to exchange the opinions and experiences between the representatives of science and practice.

WYDAWNICTWO SGGW

oferuje w sprzedaży wysyłkowej następujące publikacje:

- Energia i jej użytkowanie w przemyśle rolno-spożywczym. *Praca zbiorowa.* 16,0 zł
Entomologia leśna. T. I i II. *A. Szujewski.* 50,0 zł
Ewolucja państwa (wybór źródeł). *A. Błaszczak.* 25,0 zł
Wybrane zagadnienia regulacji i obsługi maszyn rolniczych. *Praca zbiorowa.* 6,0 zł
Budownictwo wiejskie. *J. Lenard.* 9,0 zł
Ochrona i rekultywacja środowiska. *F. Maciak.* 25,0 zł
Dendrometria. *A. Bruchwald.* 20,0 zł
Hodowla roślin warzywnych. *Praca zbiorowa.* 9,5 zł
Maszyny i urządzenia do produkcji zwierzęcej. *K. Korpysz, H. Roszkowski, K. Zdun.* 7,0 zł
Chemia ogólna nieorganiczna z zadaniami. *T. Drapała.* 15,0 zł
Chemia – pytania, zadania, testy dla kandydatów na studia. *Praca zbiorowa.* 18,0 zł
Podstawy konstrukcji maszyn rolniczych i leśnych. *J. Kuczewski, M. Miszczak.* 15,0 zł
Systematyka i kartografia gleb. *Praca zbiorowa.* 12,0 zł
Do rozstajnych dróg czyli rozliczenie z dzieciństwem. *A. Szujewski.* 20,0 zł
Eksperymentalna chemia fizyczna. *J. Brylka (red.).* 9,5 zł
Nauka o szkodnikach roślin uprawnych. *J. Boczek.* 23,0 zł
Katalog norm i normatywów. *Praca zbiorowa.* 15,0 zł
Hydraulika techniczna. *J. Kubrak.* 20,0 zł
Przystępny podręcznik matematyki. T. I. Istota struktury formalnej. *M. Skwarczyński.* 23,0 zł
Projektowanie technologiczne zakładów żywienia zbiorowego. *B. Koziorowska.* 24,0 zł
Podstawy chemii organicznej. *E. Bialecka-Florjańczyk, J. Włostowska.* 25,0 zł
Statystyka matematyczna dla leśników. *A. Bruchwald.* 14,0 zł
Choroby i zatrucia ryb. *J. Antychowicz.* 18,0 zł
Żywnienie zwierząt i paszoznawstwo. *Praca zbiorowa.* 10,0 zł
Teoria i ćwiczenia z mikrobiologii ogólnej i technicznej. *Praca zbiorowa.* 20,0 zł
Towaroznawstwo żywności przetworzonej. *F. Świdorski (red.).* 30,0 zł
Podstawy gospodarowania wodą. *A. Ciepielowski.* 26,0 zł
Rysunek odręczny dla architektów krajobrazu. *Praca zbiorowa.* 14,0 zł
Zarys historii filozofii. *Z. Wendland.* 20,0 zł

Podane ceny są cenami detalicznymi (bez kosztów wysyłki).

Pełna oferta Wydawnictwa jest dostępna w sieci Internet:

<http://www/info/wyd/index.html>

Zamówienia na wysyłkę prosimy kierować pod adresem:

Wydawnictwo SGGW, ul. Nowoursynowska 166,

02-787 Warszawa, tel./fax 847-28-92, e-mail: jmw_wyd@alpha.sggw.waw.pl

Zapraszamy do skorzystania z naszej oferty!